

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ȘI CERCETĂRI DE
ISTORIE VECHĂ
ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 62

2011

1-2

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

COLEGIUL DE REDACȚIE

ALEXANDRU AVRAM (Le Mans), MIRCEA BABEȘ (București),
ALEXANDRU BARNEA (București), MIREILLE CORBIER (Paris),
BERNHARD HÄNSEL (Berlin), WALTER MEIER-ARENDT (Frankfurt am
Main), ION NICULIȚĂ (Chișinău), VASSIL NIKOLOV (Sofia),
CONSTANTIN C. PETOLESCU (București), MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA
(Iași), VICTOR SPINEI (Iași), ALEXANDRU VULPE (București)

COMITETUL DE REDACȚIE

MIHAELA MĂNUCU-ADAMEȘTEANU - *redactor șef*

OANA DAMIAN, THEODOR VLAD ISVORANU, FLORIAN MATEI-
POPESCU, ALEXANDRU GHEORGHE NICULESCU, ANCA DIANA
POPESCU, FLORINA PANAIT BÎRZESCU – *membri*

LILIANA ZAHARIA – *secretar de redacție*

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

În țară revista se poate procura prin poștă, pe bază de abonament la: EDITURA
ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050711,
București, România, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44,
E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L.,
P.O. Box 77-19, sector 3, Tel./Fax: 4021-610 6765; 4021-210 6787;
Tel.: 031 104 4668, București, România, e-mail: office@orionpress.ro

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piața presei Libere, nr 1, Corp B, Etaj 3,
Cam. 301–302, sector 1, București, Tel.: 4021 314 63 39, fax: 4021 314 63 39
E-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.manpres.ro

Redactor: Adrian Mircea DOBRE

Tehnoredactor: Luiza STAN

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor
trimite Comitetului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă nr. 11, 010667,
București, tel./fax: 4021-212 88 62.

E-mail: m.m.adamesteanu@gmail.com; redactie_iab@yahoo.com

© 2011, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, București

www.ear.ro

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 62 – 2011

1–2

SUMAR

STUDII

CRISTIAN EDUARD ȘTEFAN, Observații privind relațiile de schimb în cultura Gumelnița.....	5
FLORENTIN MUNTEANU, Contribuții la topografia Histriei romane târzii (I)	23
OANA DAMIAN, ANDRA SAMSON, ȘTEFAN BĂLICI, O biserică bizantină descoperită la Nufăru (jud. Tulcea)	45
GABRIEL VASILE, Necropola bisericii descoperite la Nufăru (jud. Tulcea). Analiză antropologică.....	89

NOTE ȘI DISCUȚII

BOGDAN PETRU NICULICĂ, Două obiecte de bronz descoperite la sfârșitul secolului al XIX-lea la Șipeniț (nordul Bucovinei).....	107
DAN DANA, Din nou despre fumuri din lulele preistorice (cu privire la cartea lui Andrei Oișteanu, <i>Narcotice în cultura română. Istorie, religie și literatură</i> , Ed. Polirom, Iași, 2010).....	129

TEZE DE DOCTORAT

ADINA BORONEANȚ, Perioada de trecere de la mezolitic la neoliticul timpuriu în zona Porțile de Fier	139
ADRIANA PANAITE, Drumurile romane în Moesia Inferior.....	145

CRONICA

COLOCVIUL INTERNAȚIONAL „GNOTHI SEAUTON – Classics and communism. The history of the studies on antiquity in the context of the local classical tradition. Socialist countries 1944/45–1989/1990”, Budapesta, 24–26 iunie 2010 (<i>Alexandru Barnea</i>)	153
A 29-a Conferință Internațională de Arheologie Aeriană. Aerial Archaeology Research Group Annual Meeting. 15–18 septembrie 2010, București (<i>Cătălin I. Nicolae</i>).....	157

RECENZII

RALF SCHWARZ, <i>Pilotstudien. Zwölf Jahre Luftbildarchäologie in Sachsen-Anhalt, Landesamt für archäologie Sachsen-Anhalt</i> , Halle (Saale), 2003, 292 p., 230 fotografii aeriene (<i>Cătălin I. Nicolae</i>)	161
--	-----

SCIVA, tomul 62, nr. 1–2, București, 2011, p. 1–190

Alexander Herda, <i>Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molpoi-Satzung</i> , Milesische Forschungen 4, Ed. Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2006, 543 p., 22 fig. (Florina Panait-Bîrzescu)	163
<i>IN MEMORIAM</i>	
EUGENIA ZAHARIA (29 ianuarie 1921 – 27 iunie 2010).....	165
VASILE LICA (25 ianuarie 1953 – 8 noiembrie 2010).....	183
<i>ABREVIERI</i>	189

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 62 – 2011

1–2

SOMMAIRE

ÉTUDES

CRISTIAN EDUARD ȘTEFAN, Exchange relations of Gumelnița culture with its contemporary civilizations	5
FLORENTIN MUNTEANU, Contributions to the topography of Histria in the Late Roman period (I).....	23
OANA DAMIAN, ANDRA SAMSON, ȘTEFAN BĂLICI, Une église byzantine découverte à Nufăru (dép. de Tulcea).....	45
GABRIEL VASILE, La nécropole de l'église byzantine découverte à Nufăru (dép. de Tulcea). Analyse anthropologique.....	89

NOTES ET DISCUSSIONS

BOGDAN PETRU NICULICĂ, Deux objets de bronze découverts à la fin du XIX ^e siècle à Șipeniț (Bucovine de nord).....	107
DAN DANA, De nouveau sur des pipes préhistoriques (à propos du livre d'Andrei Oișteanu, <i>Narcotice în cultura română. Istorie, religie și literatură</i> , Ed. Polirom, Iași, 2010	129

THÈSES DE DOCTORAT

ADINA BORONEANȚ, The Mesolithic-Early Neolithic transition in the Iron Gates region....	139
ADRIANA PANAITE, Roman Roads in Moesia Inferior.....	145

CHRONIQUE

International Conference, “ <i>GNOTHI SEAUTON</i> – Classics and communism. The history of the studies on antiquity in the context of the local classical tradition. Socialist countries 1944/45–1989/1990”, Budapest, 24–26 June 2010 (<i>Alexandru Barnea</i>).....	153
The Aerial Archaeology Research Group Annual Meeting. 15–18 September 2010, Bucharest (<i>Cătălin I. Nicolae</i>).....	157

COMPTES RENDUS

RALF SCHWARZ, <i>Pilotstudien. Zwölf Jahre Luftbildarchäologie in Sachsen-Anhalt, Landesamt für archäologie Sachsen-Anhalt</i> , Halle (Saale), 2003, 292 p. 230 photographies aériennes (<i>Cătălin I. Nicolae</i>)	161
--	-----

SCIVA, tome 62, no. 1–2, Bucarest, 2011, p. 1–190

- Alexander Herda, *Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molpoi-Satzung*, Milesische Forschungen 4, Ed. Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2006, 543 p., 22 fig. (*Florina Panait-Bîrzescu*) 163

IN MEMORIAM

- EUGENIA ZAHARIA (29.01.1921 – 27.06.2010) 165
 VASILE LICA (25.01.1953 – 08.11.2010) 183

- ABRÉVIATIONS*..... 189

OBSERVAȚII PRIVIND RELAȚIILE DE SCHIMB ÎN CULTURA GUMELNIȚA

CRISTIAN EDUARD ȘTEFAN*

Motto:

*„...very often the precious objects
we encounter in primitive societies
have a dual nature: they are both goods
and non-goods, money and gifts, according
to whether they are bartered between groups
or circulate within the group.”*

Maurice Godelier¹

Rezumat: În această contribuție sunt analizate relațiile de schimb în ceea ce numim generic complexul Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI, precum și între cultura Gumelnița și civilizațiile contemporane. Aceste relații de schimb nu pot fi separate de structurile sociale existente în perioada eneolitică, structuri care la rândul lor pot fi simple proiecții ale ideologiilor actuale în trecut. Analogiile etnografice ne pot oferi unele indicii pentru a putea înțelege mecanismele relațiilor de schimb dintre grupurile sociale din eneolitic.

Cuvinte cheie: relații de schimb, Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI, ceramică, bunuri de schimb, structuri sociale, analogii etnografice.

I. Introducere

Schimbul de bunuri materiale și spirituale dintre grupurile sociale este foarte important, deoarece, pe de o parte, indică relațiile dintre comunitățile preistorice, iar pe de altă parte, ne furnizează indicii prețioase pentru stabilirea sincronismelor necesare cronologiei relative. În această contribuție îmi propun o analiză a acestor relații pe două paliere: în primul rând, schimburile dintre comunitățile gumelnițene și cele ale unor civilizații contemporane, iar în al doilea rând, schimburile prezente în cadrul a ceea ce numim generic complexul Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI.

Prin intermediul așa-ziselor „importuri” ceramice au putut fi stabilite, de exemplu, sincronismele dintre cultura Boian și civilizațiile contemporane (Vădastra, Precucuteni, Hamangia, cultura linear-ceramică, Vinča, Petrești)², fiind

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române, București, cristarh.1978@yahoo.com

¹ Godelier 1977, 128.

² Comșa 1974, 230–244.

presupuse și rute de schimb prin care o serie de materii prime circulau în epocă – silex, obsidian, gresie, grafit, sare, ocră, aramă, podoabe din scoici de tip *Cardium* sau *Spondylus gaederopus*³.

II. Relațiile culturii Gumelnița cu civilizațiile contemporane

Legăturile dintre comunitățile gumelnițene și cele ale unor civilizații contemporane au fost stabilite în special pe baza „importurilor” ceramice descoperite în diversele așezări cercetate de-a lungul timpului.

Astfel, sunt câteva elemente care să indice existența unor relații între culturile **Petrești** și Gumelnița. Elementele de factură gumelnițeană nu sunt numeroase în mediile Petrești, acestea fiind prezente numai în așezările de la Pianul de Jos (Podei)⁴ și Alba Iulia⁵, ambele în județul Alba. Pe de altă parte, în arealul gumelnițean există un singur fragment ceramic de tip Petrești, în așezarea eponimă, nivelul A2 timpuriu⁶. În așezarea de la Pianul de Jos sunt prezente forme ceramice și motive decorative tipice pentru faza A2 a culturii Gumelnița, precum și pictura cu grafit⁷.

Fără îndoială, cele mai intens cercetate și, în același timp, cele mai bine cunoscute sunt legăturile dintre cultura Gumelnița și **complexul Precucuteni-Cucuteni**. Prima descoperire aparținând culturii Precucuteni din mediul gumelnițean a fost făcută de către Dinu V. Rosetti în așezarea de la Vidra⁸. Este vorba despre un fragment ceramic de tip Precucuteni III în nivelul Gumelnița A1 din această așezare⁹. De asemenea, în nivelurile Boian Vb-Vc și Vc (de fapt, Gumelnița A1¹⁰) din așezarea de la Tangâru, au fost descoperite două fragmente ceramice precucuteniene¹¹, încadrate ulterior la sfârșitul fazei Precucuteni II – începutul fazei Precucuteni III¹². Cercetări recente efectuate în așezarea de la Însurăței – „Popina II” au dus la identificarea unor fragmente ceramice tipice fazelor Precucuteni II și III în locuințe cu ceramică specifică fazei Gumelnița A1¹³. Fragmente ceramice Precucuteni III au mai fost descoperite în așezările de la Lișcoteanca – „Moș Filon”¹⁴, Medgidia¹⁵ și Măgurele¹⁶ în medii Gumelnița A1 și în

³ Comșa 1974, 180–185 și fig. 73.

⁴ Paul 1969, 33–38.

⁵ Vl. Dumitrescu 1958, 58.

⁶ Vl. Dumitrescu 1925, 73 și fig. 47.

⁷ Paul 1969, 62 și Pl. VI, VII cu fig. 1.

⁸ Rosetti 1934, 7–17 și fig. 25.

⁹ Marinescu-Bîlcu 1976, p. 347–348.

¹⁰ Marinescu-Bîlcu 1974, 140.

¹¹ Berciu 1961, 67 și fig. 256, 257.

¹² Marinescu-Bîlcu 1976, 349.

¹³ Pandrea, Vernescu 2005, 264–265.

¹⁴ Harțuche 1987, 40.

¹⁵ Pandrea, Vernescu 2005, 270.

¹⁶ Roman 1962, 259–269; Roman 1963, 33–49.

așezările de la Brăilița¹⁷, Cunești și Bordușani – „Popină”¹⁸, în niveluri aparținând fazei A2 a culturii Gumelnița. În ceea ce privește relația în sens invers (elemente de factură gumelnițeană în medii precucuteniene), Silvia Marinescu-Bîlcu menționează unele tipuri de vase de la Traian – „Dealul Fântânilor”, precum și unele fragmente ceramice și câteva figurine de la Târpești¹⁹; de asemenea, sunt menționate fragmente ceramice Gumelnița A1 în așezarea Precucuteni III de la Poduri – „Dealul Ghindaru”²⁰.

Vladimir Dumitrescu este primul cercetător care a stabilit sincronismele dintre culturile **Cucuteni** și Gumelnița, pe baza descoperirilor existente în anii '60 și a propriilor săpături arheologice²¹. Apoi, pe măsură ce au apărut noi date pe această temă, o parte din constatările lui Vladimir Dumitrescu au fost nuanțate, un mare progres constituindu-l perfecționarea metodei de datare prin radiocarbon²².

Cele mai multe așezări gumelnițene din NE Câmpiei Române și din Dobrogea în care s-au descoperit materiale cucuteniene confirmă sincronismul Cucuteni A3 – Gumelnița A2, cu două excepții: în așezarea de la Cireșu, jud. Brăila a fost descoperit un fragment ceramic Cucuteni A2-A3²³, iar la Târgușor – „Sitorman” o figurină antropomorfă fragmentară aparținând fazei Cucuteni A1²⁴. Ceramică tipică fazei A3 a culturii Cucuteni s-a descoperit la Brăilița, Carcaliu, Hârșova, Râmnicelu, Lișcoteanca (în trei așezări – „Movila Olarului”, „Moș Filon” și „Movila din Baltă”)²⁵, Însurăței – „Popina I”²⁶ și Luncavița²⁷. S-a constatat că în așezările mai apropiate de arealul cucutenian există o cantitate mai mare de ceramică aparținând acestei culturi în așezările gumelnițene.

Un fapt interesant este prezența ceramicii Cucuteni A3 și în așezări aparținând fazei B1 a culturii Gumelnița. La Căscioarele – „Ostrovel” a fost descoperit un vas antropomorf în stare fragmentară²⁸, iar la Gumelnița o serie de vase și fragmente ceramice Cucuteni A3²⁹. De asemenea, materiale Cucuteni A3 au fost descoperite și la Vitănești, nepublicate încă³⁰. Trebuie menționat și faptul că din câteva așezări gumelnițene a fost recuperată și ceramică denumită convențional

¹⁷ Harțuche 1981–1983, 30.

¹⁸ Bem 2000–2001, 45–46.

¹⁹ Marinescu-Bîlcu 1976, 352–353.

²⁰ Monah, D., Monah, F. 1997, 50.

²¹ Vl. Dumitrescu 1964, 53–66.

²² Bem 2000–2001, 25–121.

²³ Sârbu 1980, 27.

²⁴ Hașotti 1997, 84.

²⁵ Harțuche, Bounegru 1997, 93.

²⁶ Pandrea, Sârbu, Neagu 1999, 152.

²⁷ Micu 2004, 210–212 și Pl. 291 cu fig. 1, 2.

²⁸ Vl. Dumitrescu 1964, 61 și fig. 4; Vl. Dumitrescu 1965, 40.

²⁹ Vl. Dumitrescu 1964, 58–59 și fig. 1–3; Vl. Dumitrescu 1966, 162–167; Vl. Dumitrescu, Marinescu-Bîlcu 2001, 114–125.

³⁰ Bem 2000–2001, 45, preia o informație de la Radian Andreescu.

„Cucuteni C”: Carcaliu³¹, Năvodari – „Lacul Tașaul”³², Luncavița³³ sau Pietrele³⁴. Semnificația acestui tip ceramic nu a fost pe deplin lămurită; dacă în aria cucuteniană, începând cu faza B, vasele „Cucuteni C” imită uneori prin forme și decor ceramică cucutenienă tipică³⁵, în aria gumelnițeană se pare că este vorba doar de importuri, în orice caz procentul de ceramică de acest tip fiind mult mai redus în acest din urmă areal.

Elementele gumelnițene din mediul cucutenian sunt destul de rare la nivelul ceramicii. Îmi este cunoscut numai un vas pictat cu grafit din așezarea Cucuteni A3 de la Ruseștii Noi din Basarabia³⁶. Dacă luăm în considerare alte tipuri de obiecte, o figurină prismatică din os a fost descoperită la Bod³⁷, iar în câteva așezări cucuteniene s-au găsit topoare de tip Vidra, caracteristice fazei B1 a culturii Gumelnița³⁸. Discutând despre prezența topoarelor de tip Vidra în mediile cucuteniene, Vladimir Dumitrescu le considera piese achiziționate din altă parte, aducând ca argumente lipsa de materie primă locală și a dovezilor de prelucrare a aramei în aria culturii Cucuteni³⁹.

În zona de contact dintre culturile Gumelnița și Cucuteni a luat naștere **aspectul cultural Stoicani-Aldeni** (Gumelnița-Ariușd sau Aldeni II, după alți autori). Vladimir Dumitrescu îl considera un *aspect regional* al culturii Gumelnița⁴⁰, în timp ce alți autori îl văd ca pe un grup cultural de sine stătător, cu două⁴¹ sau trei⁴² faze evolutive. Problemele de fond ale acestui aspect au fost discutate pe larg cu altă ocazie⁴³, astfel încât nu ni se pare necesar să mai insistăm. Ni se pare interesantă totuși observația conform căreia comunitățile Stoicani-Aldeni au împiedicat într-o primă fază stabilirea de contacte directe între culturile Cucuteni și Gumelnița⁴⁴. De asemenea, s-a putut observa că, după dispariția aspectului cultural Stoicani-Aldeni în nord estul Munteniei și sudul Moldovei, locul acestuia este luat de comunități aparținând fazei A3 a culturii Cucuteni⁴⁵.

Referitor la relațiile culturii Gumelnița cu acest aspect cultural nu avem prea multe elemente, din cauza definirii destul de imprecise a acestuia din urmă, dar și a

³¹ Lăzarcă 1991, 13–19.

³² Marinescu-Bîlcu et alii 2000–2001, 128.

³³ Micu 2004, 210–212 și Pl. 292 cu fig. 1, 2.

³⁴ Informație Alexandru Dragoman.

³⁵ Dodd-Oprișescu 1978, 73.

³⁶ Bem 2000–2001, 45.

³⁷ Comșa 1987, 85.

³⁸ Comșa 1987 85–86. Pentru topoarele de aramă cf. Vulpe 1973, 217–237; Ștefan 2008, 79–88.

³⁹ Vl. Dumitrescu 1968, 44; această aserțiune a fost nuanțată de cercetările mai noi, în stațiunea cucuteniană de la Poduri-„Dealul Ghindaru”, jud. Bacău, fiind depistate unele indicii pentru prelucrarea locală a aramei (cf. Mareș 2002, 281).

⁴⁰ Vl. Dumitrescu 1963, 62, nota 3.

⁴¹ Comșa 1963, 7–31.

⁴² Dragomir 1983.

⁴³ Șimon 1986, 5–28.

⁴⁴ Comșa 1987, 82.

⁴⁵ Comșa 1987, 84–85.

încadrării abuzive a unor așezări tipice gumelnițene în acest aspect regional⁴⁶. În ciuda acestor probleme, E. Comșa observă unele afinități între aceste două arii culturale la nivelul plasticii antropomorfe⁴⁷, în timp ce Mihai Șimon a remarcat o serie de fragmente ceramice de tip Stoicani-Aldeni în așezarea gumelnițeană de la Măriuța⁴⁸.

Cultura Sălcuța este destul de puțin cunoscută până în prezent, numărul așezărilor bine cercetate și cu stratigrafii sigure fiind relativ mic⁴⁹. Unii cercetători consideră că cele trei faze ale acestei culturi evoluează aproximativ paralel cu cele ale culturii Gumelnița⁵⁰, în timp ce alții susțin că fazele II–IV ale culturii Sălcuța ar fi paralele cu Cernavoda I (ulterioare culturii Gumelnița în ansamblu)⁵¹. Dacă Sălcuța este sau nu o variantă regională a complexului cultural Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI, este greu de apreciat în stadiul actual al cunoștințelor. Există atât elemente comune celor două arii (așezările de tip *tell*, unele forme de vase, pictura cu grafit, plastica antropomorfă și zoomorfă, utilajul litic și piesele din os)⁵², dar și diferențieri clare (topoarele Jászladány, vasele cu două torți dispuse simetric și unele tipuri de decor specifice – în cultura Sălcuța).

Foarte interesante se dovedesc elementele de cultură materială specifice complexului cultural Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI care apar la distanțe relativ mari față de arealul acestui complex. În Anatolia, de exemplu, au fost remarcate piese de cupru de tip Gumelnița-Karanovo VI la Dündartepe⁵³, fragmente de figurine feminine cu urechile găurite de aceeași proveniență la İkiztepe (sondajul F)⁵⁴, dar și fragmente ceramice pictate cu grafit la Alişar⁵⁵. De asemenea, sunt menționate în literatura de specialitate legăturile cu stepele nord-pontice și cu cele din zona Volgăi mijlocii și din arealul Gumelnița-Karanovo VI; astfel, în arealele culturilor Skelya și Hvalinsk au fost identificate obiecte de cupru provenind din zona tracică sau imitații ale acestora cu metal din minele tractice⁵⁶.

Toate aceste „importuri” ceramice apar în alte arii decât cele de proveniență ca urmare a schimburilor între comunități, a relațiilor de exogamie sau a imitării unor tipuri de vase sau de decoruri în alte medii culturale decât cele de origine⁵⁷.

⁴⁶ O critică pertinentă a acestui grup cultural la Șimon 1986, dar și la Harŕuche, Bounegru 1997, 100; cea mai recentă contribuție pe această temă la Frânculeasa 2007, 7–32.

⁴⁷ Comșa 1995, 19–28.

⁴⁸ Șimon 1995, 29–39.

⁴⁹ Berciu 1961, 193–337.

⁵⁰ Bem 2000–2001, 46.

⁵¹ Roman 1978, 215–221.

⁵² Marinescu-Bîlcu, Andreescu 2003–2004, 150–151.

⁵³ Thissen 1993, 208.

⁵⁴ Thissen 1993, 217.

⁵⁵ Gorny et alii 1995, 77; a se vedea în aceeași direcție Steadman 1995, 13–32; Zimmermann 2007, 25–33.

⁵⁶ Rassamakin 1999, 104 și fig. 3.16, 3.37.

⁵⁷ Nicklin 1979, 436–458; vezi și Hodder 1982, 129–132, dar și relativ recentul volum despre importuri și imitații în arheologie (Biehl, Rassmakin 2008).

III. Relațiile de schimb în cadrul complexului cultural Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI

Pentru a înțelege cum funcționa schimbul în cadrul acestui mare complex cultural ar trebui să ne punem problema structurilor sociale existente în cadrul acestuia. Tema este deosebit de complexă și nu poate fi abordată pe larg în studiul de față; mă voi mulțumi să ating numai unele aspecte generale ale acesteia. O scurtă trecere în revistă a diverselor opinii exprimate de-a lungul timpului cu privire la structurile sociale existente în preistorie dintr-o sinteză relativ recentă ne poate fi utilă pentru a ne introduce în acest vast domeniu de studiu. Astfel, sunt apreciate critic contribuțiile pe această temă ale lui L. H. Morgan, A. R. Radcliffe-Brown, E. E. Evans-Pritchard, J. Steward, E. Service, M. Sahlins sau M. Fried⁵⁸.

Abordările de acest tip sunt destul de rare în literatura de specialitate din România, tribul sau uniunea de triburi dominând în discursul arheologic după cel de-Al Doilea Război Mondial până în lucrările cele mai recente. Teza marxistă conform căreia în neolitic ar fi existat o *organizare socială matriarhală*⁵⁹ este contrazisă explicit la finalul anilor '80⁶⁰, în timp ce în recentul *Tratat de Istorie*, editat de Academia Română în două rânduri (2001 și 2010)⁶¹, este preluată ideea existenței șeferiilor presupusă la finalul anilor '80 în volumul citat mai sus (vezi nota 55). În literatura de specialitate s-a presupus că redistribuția este principalul mecanism intern de schimb în cazul șeferiilor:

*„...In other words, redistribution (which is the characteristic internal exchange mechanism of chiefdoms), for all the increased benefits it provides in terms of resource accumulation and concentration, represents a natural outgrowth of tribal kin reciprocity under the influence of hierarchical ranking and centralization.”*⁶²

Pentru Andrew Sherratt, aplicarea rigidă a categoriilor derivate din etnografia contemporană în epocile preistorice reprezintă o problemă, fie că este vorba de stadiile lui Morgan (sălbăticie – barbarie – civilizație), de sistemul gintă – trib – șeferie – stat al lui Service sau de cel al lui Fried (societăți egalitare – societăți ierarhice – stat)⁶³. De asemenea, Sherratt consideră că „...*Many of the 'chiefdoms' of the ethnographic record reflect secondary consequences of the existence of states that cannot be projected back into periods before the emergence of the states.*”⁶⁴ Concluzia ar fi că, deși elite de diferite feluri există în eneoliticul de la

⁵⁸ Parkinson 2006, 9–22; vezi și Tilley 1982, 26–38.

⁵⁹ Berciu 1960, 29–52.

⁶⁰ Vl. Dumitrescu, Vulpe 1988, 26–27; Anghelinu 2003, 213; vezi și Motzoi-Chicideanu 2000, vocile „matriarhat”, 31, respectiv „patriarhat”, 279–280.

⁶¹ Monah 2010, 165. Șeferiile sunt menționate numai în a doua ediție.

⁶² Webb 1974, 368; pentru o nuanțare a acestui punct de vedere vezi Peebles, Kus 1977, 421–448.

⁶³ Sherratt 1997, 135.

⁶⁴ Sherratt 1997, 136.

Dunărea de Jos, nu avem dovezi palpabile pentru o „stratificare” a societății; principalul liant al societăților neo-eneolitice era comunitatea sau familia, iar legăturile fragile erau păstrate prin exogamie și alianțe⁶⁵.

Pe de altă parte, Bailey consideră că procesarea, stocarea și, poate, și distribuția (pentru hrană, schimb sau cultivare) a cerealelor se întâmplau și erau controlate în interiorul limitelor fizice ale *tell*-urilor. Acestea din urmă ar fi furnizat mijlocul prin care, în mileniul V a. Chr., resursele și produsele puteau fi însușite fizic de câțiva și separate de cei mai mulți⁶⁶.

Interesantă mi se pare și distincția făcută de către Douglass Bailey între bordeie și locuințe de suprafață în neo-eneoliticul sud-est european, pe care am mai discutat-o și cu altă ocazie⁶⁷, distincție care s-ar reflecta și în structurile sociale din această epocă. De obicei, bordeiele sunt rotunde sau ovale, de mici dimensiuni, indicând faptul că puteau găzdui puțini oameni și puține activități. De asemenea, domeniile de activitate nu erau în zone fixe și aveau loc, în majoritatea lor, în afara bordeielor. Pentru Bailey existau două tipuri de activități în jurul acestor bordeie, și anume activitățile **cotidiene** (producția și repararea uneltelor de silex, prelucrarea blănurilor și a pielilor de animale, procesarea hranei, mâncat, dormit, adăpostire) și activități ce țin de **aspectele de rol** (producerea de figurine necesare ceremoniilor privind identitatea de grup, vânatoarea sau distribuția cărnii după vânatoare)⁶⁸. Prin comparație, așezările cu locuințe de suprafață au domenii de activitate permanente. Atât activitățile cotidiene, cât și cele cu caracter mai special (legate de ceremoniile privind identitatea de grup, de exemplu) se întâmplă în interiorul acestor structuri de suprafață. De asemenea, acestea din urmă erau de formă rectangulară, permițând fie o ușoară trecere în camere mai mici, fie extinderi sau anexe. În plus, spațiul așezării putea fi folosit mai eficient, deoarece încap mai multe locuințe rectangulare decât circulare sau ovale. Comunitățile ce trăiau în locuințe de suprafață își dezvoltau relațiile sociale prin descendență, care se baza pe anumite locuințe fixate în anumite locuri. Concentrarea locuințelor de suprafață unele lângă altele, spre deosebire de aspectul împrăștiat al bordeielor, ar putea fi legată de activitățile agricole, care necesitau un efort comun și deci un grad mai înalt de agregare a societății⁶⁹.

Un studiu relativ recent, în care sunt reanalizate unele dintre mormintele cunoscutei necropole eneolitice de la Varna prin noi date AMS, încearcă să explice contextul apariției și dezvoltării unor elite care își etalau statutul social prin morminte spectaculoase. Prin prisma acestor noi date, care împing cronologia cel puțin a unei părți a necropolei pe la jumătatea mileniului V a. Chr., se arată că zona

⁶⁵ Sherratt 1997, 150.

⁶⁶ Bailey 1999 a, 107–108. Un punct de vedere oarecum asemănător și la Ellis 1984, 197–199, care încearcă să aplice criteriile lui Service pentru identificarea germinilor unei societăți ierarhizate în aria Cucuteni-Tripolie.

⁶⁷ Ștefan 2010, 10–11.

⁶⁸ Bailey 1999 b, 153–157.

⁶⁹ Bailey 1999 b, 158–160.

Lacurilor Varna a fost un centru de inovare socială și culturală în interiorul ariei de la Marea Neagră, inovațiile în prelucrarea metalelor și în ceramică fiind transmise și în alte părți ale Balcanilor⁷⁰. Datele AMS indică o durată a necropolei de circa 100 de ani, aproximativ între 4550 și 4450 a. Chr., iar mormintele se împart, după inventar, în trei categorii: „fastuoase”, „bogate” și „sărace”. Mormintele „fastuoase” ar fi aparținut categoriei unor *great men* (*sensu* Godelier), cele „bogate” unor „protectori”, iar cele „sărace” unor „clienți” ai acestora⁷¹. Acești „protectori”, care au continuat să furnizeze bunuri de prestigiu rare „clienților”, au exercitat o influență importantă în rețelele de schimburi, morminte „bogate” fiind atestate și în alte necropole cum ar fi Durankulak, Devnija, Goljamo Delchevo sau Vinica.

În stadiul actual al cercetărilor este greu de precizat natura exactă a structurilor sociale existente în eneoliticul de la Dunăre de Jos, în a doua jumătate a mileniului V a. Chr. Probabil cel mai aproape de adevăr se situează Sherratt, cu statute sociale fragile și supuse permanent renegocierilor. Cert este, după părerea mea, că societăți perfect egalitare nu pot exista⁷², nici măcar în grupurile de vânători-culegători din Paleolitic.

Un alt aspect deloc de neglijat ar fi în ce măsură structurile sociale pe care credem că le putem detecta în societățile preistorice sunt *reale* sau doar niște proiecții ale propriilor „fantezii moderniste” în trecut? Există sau nu o diferență între *dar* și *bun de schimb*? Interesantă în această direcție este polemica din anii '80 dintre M. Rowlands, pe de o parte, și C. Gosden și R. Bradley, pe de altă parte⁷³. De asemenea, o contribuție relativ recentă pune această spinoasă problemă într-o lumină cu totul interesantă: „colonizarea” trecutului cu imagini și structuri actuale poate servi legitimării ideologiilor prezentului⁷⁴.

IV. Bunuri de schimb

În ultima parte a acestei contribuții mă voi apleca, pe scurt, asupra câtorva dintre bunurile care au făcut obiectul schimburilor în eneoliticul dezvoltat de la Dunărea de Jos, cum ar fi silexul, obsidianul, sarea, obiectele de cupru, grafitul, obiectele din *Spondylus* și aurul.

A. **Silexul** reprezintă unul dintre cele mai răspândite bunuri de schimb, fiind prezent în toate așezările eneolitice din sud-estul Europei. Pentru arealul gumelnițean predomină silexul de tip „balcanic”⁷⁵, dar au fost depistate și alte

⁷⁰ Chapman et alii 2006, 171.

⁷¹ Chapman et alii, 2006, 177.

⁷² În aceeași direcție vezi și Séfériadès 1995, 321–322.

⁷³ Rowlands, Gosden, Bradley 1986, 745–748.

⁷⁴ Dragoman 2010, 213–222.

⁷⁵ Comșa 1973–1975, 14–16 și fig. 3; Comșa 1976, 239–249.

tipuri din această materie primă⁷⁶. Pentru sillexul de tip „balcanic”, sursele de aprovizionare sunt cunoscute, și anume estul și nordul Bulgariei (zona platformei prebalcanice) și Dobrogea. Pentru celelalte tipuri de sillex, sursele sunt mai puțin cunoscute, mai degrabă presupuse⁷⁷. La Căscioarele-„Ostrovel” a fost descoperit un atelier de confecționare a topoarelor din sillex⁷⁸, acestea din urmă fiind analizate într-un recent articol de sinteză⁷⁹. Pentru lamele lungi descoperite în necropola de la Varna a fost presupusă o funcție mai mult socială decât economică, ele fiind suportul unor rețele de schimb și de relații în interiorul grupului⁸⁰.

B. Obsidianul. Piese de din acest material sunt extrem de rare în arealul gumelnițean, fiind menționate două lame care ar fi fost descoperite în *tell*-ul de la Cernavoda⁸¹. Nefiind susținută cu alte dovezi, această afirmație trebuie pusă sub cauțiune. La sud de Dunăre sunt ceva mai multe piese de obsidian în eneolitic, în așezarea de la Karanovo și în cimitirele de la Varna și de la Durankulak⁸². S-a constatat că teritoriul de azi al Bulgariei se afla la confluența celor trei surse de obsidian majore pentru sud-estul Europei: carpatică, egeană și cappadociană⁸³. Deși pe teritoriul ambelor țări (România și Bulgaria) există surse de obsidian, s-a presupus că acesta nu era de bună calitate, astfel încât materia primă sau piesele finite erau aduse din altă parte, cel mai probabil din zăcămintele existente în Slovacia și Ungaria⁸⁴. O altă posibilă sursă de obsidian presupusă într-o contribuție relativ recentă ar fi aria central-balcanică⁸⁵, însă până la efectuarea unor analize de proveniență a pieselor din acest material pe serii largi lucrurile rămân neclare.

C. Sarea este un aditiv de primă importanță folosit în hrana oamenilor și a animalelor din cele mai vechi timpuri. În ultimii ani a fost înțeles acest lucru, fiind demarate o serie de proiecte pentru cercetarea surselor și a exploatării sării din cele mai vechi timpuri. Pentru eneolitic au fost cercetate o serie de stațiuni legate de exploatarea sării, cum ar fi cele de la Solca și Cacica (jud. Suceava), Lunca și Oglinzi (jud. Neamț) sau Cucuieți (jud. Bacău), toate legate de cultura Cucuteni⁸⁶. Și la sud de Dunăre au fost întreprinse cercetări în această direcție, cu rezultate notabile⁸⁷. În acest domeniu s-au dovedit esențiale două discipline conexe, pentru a

⁷⁶ De exemplu, în așezarea de la Cunești, Comșa a determinat patru tipuri de sillex: „balcanic” (gălbui-verzui), „oltenesc” (fumuriu-translucid), cenușiu-opac și roșu-opac (cf. Comșa 1999, 21–25).

⁷⁷ Pentru sillexul roșu, opac zona de proveniență pare a fi Buzăul (Comșa 1973–1975, 17).

⁷⁸ Marinescu-Bîlcu 1965, 48–53.

⁷⁹ Klimscha 2007, 275–305.

⁸⁰ Manolakis 2008, 134.

⁸¹ Comșa 1976, 247.

⁸² Hauzeur 2004, 479–482 și fig. 2.

⁸³ Hauzeur 2004, 479–482.

⁸⁴ Thorpe, Warren, Nandriș 1984, 183–212; Crandell 2008, 40.

⁸⁵ Tripković 2004, 163–177.

⁸⁶ Căvruș, Dumitroaia 2006, 37–38; Andronic 2008–2009, 17–32.

⁸⁷ Gaydarska 2003, 110–122; Gaydarska, Chapman 2007, 147–159.

înțelege mecanismele fenomenului, și anume etnoarheologia și etnografia. Etnoarheologia ne furnizează indicii prețioase despre modul efectiv de exploatare a sării în preistorie și ne ajută să înțelegem mai bine legăturile dintre datele arheologice, comportamentul uman și societate⁸⁸. Cel mai probabil, calupurile de sare rezultate în urma solidificării sării din *briquetage*⁸⁹ erau destinate schimbului pentru satisfacerea anumitor nevoi sociale după un scenariu asemănător celui descris pentru populațiile Baruya din Noua Guinee⁹⁰.

D. Obiectele de cupru. În epoca eneolitică utilizarea aramei sub forma unor obiecte de cele mai diverse forme și dimensiuni ia o amploare fără precedent. Topoare grele, dălți, ace, pumnale, diferite tipuri de podoabe circulă pe spații largi, fiind descoperite în așezări, morminte, depozite sau izolat⁹¹. Dovezi de extragere a minereului au fost descoperite în special în două locuri, și anume minele de la Ai-Bunar, Stara Zagora (Bulgaria) și cele de la Rudna Glava în Serbia⁹². Analizele chimice efectuate în cadrul proiectului româno-german de la Pietrele au relevat existența a trei surse diferite de aramă, din Serbia și Munții Balcani, pentru realizarea celor 210 obiecte de cupru recuperate din această așezare⁹³. Au fost găsite, de asemenea, tipare pentru topoare plate la Căscioarele⁹⁴ și creuzete la Dolnoslav⁹⁵, în Bulgaria sau Luncavița, România⁹⁶. În ansamblu însă, dovezile de prelucrare a metalelor sunt foarte rare în cultura Gumelnița⁹⁷, atât la nord cât și la sud de Dunăre, probabil din cauza faptului că atelierele metalurgice erau plasate mai ales în afara așezărilor, din motive de siguranță. Printre cele mai răspândite obiecte de cupru în arealul gumelnițean par a fi acele cu dublă volută, dălțile, străpungătoarele și topoarele de tip Vidra⁹⁸.

E. Grafitul. Zăcămintele acestei roci metamorfice au fost descoperite în Bulgaria, în mai multe regiuni: Stara Planina, Sveti Ilija-Strandzha, Rila și Munții Rodopi⁹⁹. De asemenea, sunt menționate artefacte din grafit de diferite forme în așezări din sudul Bulgariei (Karanovo, Mechkur, Okol Glava, Pernik-Krepostta, Junacite, peștera Yagodina) și din nordul Bulgariei (Kodžadermen, Kubrat, Radingrad, Ruse, Sultan, Telish-Laga, Hotnica)¹⁰⁰. Cel mai probabil zăcămintele

⁸⁸ Alexianu, Dumitroaia, Monah 1992, 159–157; Alexianu, Dumitroaia, Monah 2007, 279–298.

⁸⁹ Cavruc, Dumitroaia 2006, 38.

⁹⁰ Godelier 1969, 5–37.

⁹¹ Printre cele mai recente și complete volume pe această temă a se vedea Mareș 2002.

⁹² Bailey 2000, 209–218.

⁹³ Toderaș et alii 2009, 54.

⁹⁴ Vulpe 1973, 220.

⁹⁵ Ryndina, Indenbaum, Kolosova 1999, 1059–1068.

⁹⁶ Micu, Belc 2004–2005, 51 și Pl. II/2.

⁹⁷ Ilie, Neaga 2010, 83–84.

⁹⁸ Mareș 2002, hărțile nr. 2, 4, 5 și 17; Bem 2002–2003, 147–172; Ștefan 2008, 79–88.

⁹⁹ Leshtakov 2004, 489.

¹⁰⁰ Leshtakov 2004, 490–491.

erau exploatate în zonele din sudul Bulgariei, apoi ajungeau prin intermediul schimburilor atât în nordul Bulgariei, cât și la nordul Dunării, în ariile culturilor Gumelnița¹⁰¹ și Sălcuța. S-a emis ipoteza că grafitul era folosit în tehnica de decor deoarece își păstra culoarea aproape intactă și după arderea vaselor, lucru cu implicații deosebite la nivel simbolic¹⁰².

F. **Obiectele din *Spondylus*** apar încă din neoliticul timpuriu în zona balcanică, fiind considerate elementele unui sistem de schimb pe distanțe lungi în preistoria europeană. Disputa cu privire la proveniența acestor moluște nu a fost tranșată nici până astăzi, existând păreri conform cărora ele au o proveniență exclusiv mediteraneană, în timp ce alți autori nu exclud existența acestora în Marea Neagră în neolitic¹⁰³. În complexul Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI, artefacte din *Spondylus* apar atât în așezări, cât și în necropole¹⁰⁴, unul dintre cele mai interesante contexte fiind un atelier de prelucrare a scoicilor de acest tip descoperit în locuința nr. 5 din așezarea gumelnițeană de la Hârșova¹⁰⁵. După John Chapman, brățile din *Spondylus* din necropolele de la Durankulak și Varna constituie dovezi importante pentru practicile sociale care pun în evidență ideea de *persoană* și *relațiile sociale* în eneolitic. Aceste practici sociale ar fi ceea ce Chapman numește *enchainment* (crearea, menținerea și dezvoltarea relațiilor sociale prin schimbul de cultură materială personalizată) și *set accumulation* (colectarea și depunerea într-un loc a mari cantități de cultură materială, fiecare obiect cu propria biografie personală și propriile relații înălțate în rețeaua socială)¹⁰⁶. Descoperirea recentă a unui idol confecționat din *Spondylus* în mediu Hamangia conferă noi valențe importanței speciale pe care această moluscă o deținea în neo-eneolitic¹⁰⁷.

G. **Aurul** apare în diverse contexte în eneoliticul de la Dunărea de Jos, în culturile Gumelnița-Karanovo VI, Cucuteni sau Bodrogkeresztúr. Cele mai spectaculoase descoperiri se leagă desigur de necropolele eneolitice de la sud de Dunăre – Varna, Durankulak și Devnija, dar există și tezaure în așezări gumelnițene pe ambele părți ale fluviului¹⁰⁸. Printre cele mai noi descoperiri pe această temă se numără atelierul de prelucrare a aurului de la Cheile Turzii¹⁰⁹ sau piesele de la Bucșani¹¹⁰, Pietrele¹¹¹ și Vitănești¹¹². Acestea se adaugă mai vechilor

¹⁰¹ Toderaș et alii 2009, 56.

¹⁰² Kisiov 2004, 500–502.

¹⁰³ Schuster 2002, 51–52; Voinea, Neagu, Radu 2009, 19–20.

¹⁰⁴ Schuster 2002, 50.

¹⁰⁵ Galbenu 1963, 501–509.

¹⁰⁶ Chapman 2003, 86.

¹⁰⁷ Voinea 2010, 45–59.

¹⁰⁸ Hălcescu 1995, 11–18.

¹⁰⁹ C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici 2007, 24–27.

¹¹⁰ Bem 2002, 65 și fig. 17.

¹¹¹ Toderaș et alii 2009, 54.

¹¹² Andreescu et alii 2009, 78–79 și pl. XII.

reprezentări antropomorfe găsite la Sultana, Vidra, Vărăști și Gumelnița¹¹³, lucrate cel mai probabil din aur ce provine de la sud de Dunăre, din Thracia¹¹⁴. Opinia specialiștilor (H. Todorova) este că aceste piese reprezentau însemne de prestigiu¹¹⁵, făcând probabil obiectul unor schimburi la distanță între elite sau constituind imitații ale unor piese de prestigiu care să confere legitimitate unor astfel de elite¹¹⁶.

V. În loc de concluzii

Problemele abordate în această contribuție sunt deosebit de complexe și departe de a se preta la răspunsuri definitive. Puținătatea contextelor arheologice utilizabile, dar și a analizelor de proveniență a diverselor materii prime din care sunt confecționate bunurile de schimb, fac această misiune încă și mai dificilă. Una dintre căile cele mai potrivite pentru a înțelege mecanismele societăților arhaice rămâne totuși utilizarea, cu precauție, a analogiilor etnografice, cum am văzut mai sus în cazul populațiilor Baruya din Noua Guinee. Alt exemplu ar fi comunitățile Yir Yoront din Australia, în cadrul cărora statutul bărbaților maturi era legat de controlul schimbului de topoare din piatră. Aceste topoare erau împrumutate femeilor și bărbaților tineri și prin intermediul acestor piese erau controlate munca, prestigiul și poziția socială. Paralelele cu cimitirul neolitic de la Nitra, de exemplu, unde topoarele și scoicile aduse prin schimb de la mari distanțe erau depuse numai în mormintele bărbaților de 30–40 de ani, devin astfel extrem de relevante¹¹⁷.

Cea mai potrivită încheiere mi se pare un citat din Nancy D. Munn, care s-a ocupat de schimbul de tip *kula* din Noua Guinee:

*„...Although men appear to be agents in defining shell value, in fact, without shells, men cannot define their own value; in this respect, shells and men are reciprocally agents of each other's value definition.”*¹¹⁸

EXCHANGE RELATIONS OF THE GUMELNIȚA CULTURE WITH ITS CONTEMPORARY CIVILIZATIONS

ABSTRACT

In this paper the author intends to analyze exchange relations representative for what we mainly call the Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI complex, as well as those between Gumelnita

¹¹³ Andreescu et alii 2009, 78; vezi și Andreescu 2002, 69–71 și Pl. 52.

¹¹⁴ Comșa 1994, 138.

¹¹⁵ C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici 2007, p. 26.

¹¹⁶ H. Dumitrescu 1961, 69–93.

¹¹⁷ Hodder 1982, 150.

¹¹⁸ Nancy D. Munn citată de Appadurai 1986, 20.

culture and contemporary civilizations. These exchange relations cannot be considered independently from the Eneolithic social structures which in their turn can also be understood as simple projections of current ideologies in the past. Ethnographic analogies can give us some clues to understand the mechanisms of exchange relations between social groups in the Chalcolithic.

Key words: exchange relations, Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI, pottery, commodities, social structures, ethnographic analogies.

BIBLIOGRAFIE

- Alexianu, Dumitroaia, Monah 2007
 Alexianu, M., Dumitroaia, Gh., Monah, D., *The exploitation of the salt-water sources in Moldavia: an ethno-archaeological approach*, în Monah, D., Dumitroaia, Gh., Weller, O. and Chapman, J. (eds.), *L'exploitation du sel à travers du temps*, BMA 18, 279-298.
- Alexianu, Dumitroaia, Monah 1992
 Alexianu, M., Dumitroaia, Gh., Monah, D., *Exploatarea surselor de apă sărată din Moldova: o abordare etnoarheologică*, TD 13, 1-2, 159-157.
- Andreescu 2002
 Andreescu, R., *Plastica antropomorfă gumelnițeană. Analiză primară*, București.
- Andreescu et alii 2009
 Andreescu, R., Mirea P., Moldoveanu K., Torcică I., *Noi descoperiri în așezarea gumelnițeană de la Vitănești-„Măgurice”*, BMJT 1, 75-92.
- Andronic 2008-2009
 Andronic, M., *L'exploitation du sel à l'Est de Carpates Orientaux dans la préhistoire et dans la protohistoire*, SCIVA 59-60, 17-32.
- Anghelinu 2003
 Anghelinu, M., *Evoluția gândirii teoretice în arheologia din România. Concepte și modele aplicate în preistorie*, Târgoviște.
- Appadurai 1986
 Appadurai, A., *Introduction: commodities and the politics of value*, în Appadurai, A. (ed.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge University Press, 3-63.
- Bailey 2000
 Bailey, D., *Balkan Prehistory. Exclusion, incorporation and identity*, London and New York.
- Bailey 1999 a
 Bailey, D., *What is a tell? Settlement in fifth millennium Bulgaria*, în Brück, J., Goodman, M., *Making places in the prehistoric world: themes in settlement archaeology*, Cambridge, 94-111.
- Bailey 1999 b
 Bailey, D., *The built environment: the pit-huts and houses in the Neolithic*, Documenta Praehistorica XXVI, Ljubljana, 153-162.
- Bem 2002-2003
 Bem, C., *Considérations sur quelques types de pièces gumelnițeniennes en cuivre*, Dacia N.S. 46-47, 147-172.
- Bem 2002
 Bem, C., *A Special Type of Aeneolithic Dwelling. Unicum or Deficiency of Conservation?*, SP 1, 153-192.
- Bem 2000-2001
 Bem, C., *Noi propuneri pentru o schiță cronologică a eneoliticului românesc*, Pontica 33-34, 25-121.

- Berciu 1961 Berciu, D., *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București.
- Berciu 1960 Berciu, D., *Perioada de înflorire a organizării gentilice matriarhale. Epoca nouă a pietrei (Neoliticul)*, în C. Daicoviciu (red. resp.), *Istoria României*, vol. I, București.
- Biehl, Rassamkin 2008 Biehl, P. F., Rassamkin (eds.), Y. Ya., *Import and Imitation in Archaeology*, Langenweissbach.
- Cavruc, Dumitroaia 2006 Cavruc, V., Dumitroaia, Gh., *Vestigii arheologice privind exploatarea sării pe teritoriul României în perioada neo-eneolitică*, în Cavruc, V., Chiriacescu A. (ed.), *Sarea, Timpul și Omul. Catalog de expoziție*, Sfântu Gheorghe, 35–40.
- Chapman 2003 Chapman, J., *Spondylus bracelets – fragmentation and enchainment in the East Balkan Neolithic and Copper Age*, Dobroudja 21, 2003, 63–87.
- Chapman et alii 2006 Chapman, J., Higham, T., Slavchev, V., Gaydarska, B., Honch, N., *The social context of the emergence, development and abandonment of the Varna cemetery, Bulgaria*, *European Journal of Archaeology* 9, 2–3, 159–183.
- Comșa 1999 Comșa, E., *Așezarea gumelnițeană „Măgura Cuneștilor”*, *Materiale S. N.* 1, 7–40.
- Comșa 1995 Comșa, E., *Raporturile dintre comunitățile culturii Gumelnița și cele ale aspectului cultural Aldeni II, reprezentate prin figurinele antropomorfe*, CCDJ 13–14, 19–28.
- Comșa 1994 Comșa, E., EAIVR, vol. I, A-C, vocea „aur”.
- Comșa 1987 Comșa, E., *Les relations entre les cultures Cucuteni et Gumelnița*, BAI, 1, 81–87.
- Comșa 1976 Comșa, E., *Les matières premières en usage chez les hommes néolithiques de l'actuel territoire roumain*, *ActaArchCarpathica* 16, 239–249.
- Comșa 1974 Comșa, E., *Istoria comunităților culturii Boian*, București.
- Comșa 1973–1975 Comșa, E., *Silexul de tip „balcanic”*, *Peuce* 4, 1973–1975, 5–20.
- Comșa 1963 Comșa, E., *Unele probleme ale aspectului cultural Aldeni II (Pe baza săpăturilor de la Drăgănești-Tecuci)*, SCIV 14, 1, 7–31.
- Crandell 2008 Crandell, O. N., *Regarding the procurement of lithic materials at the neolithic site at Limba (Alba County, Romania): sources of local and imported materials*, în Kostov, R. I., Gaydarska, B., Gurova, M. (eds.), *Geoarchaeology and Archaeomineralogy. Proceedings of the International Conference*, Sofia, 36–45.
- Dodd-Oprițescu 1978 Dodd-Oprițescu, A., *La céramique Cucuteni C. Son origine. Sa signification historico-culturelle*, *Thracia Praehistorica. Supplementum Pulpudeva* 3, Plovdiv, 70–80.
- Dragoman 2010 Dragoman, Al., *Archaeology, media and dominant ideology in today's Romania*, *Caiete ARA* 1, 2010, 213–222.
- Dragomir 1983 Dragomir, I. T., *Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni*, București.
- H. Dumitrescu Dumitrescu, H., *Connections between the Cucuteni-Tripolie cultural complex and the neighbouring eneolithic cultures in the light of the utilization of golden pendants*, *Dacia N.S.* 5, 69–93.
- VI. Dumitrescu 1968 Dumitrescu, VI., *Considerații cu privire la poziția cronologică a culturii Cucuteni în raport cu culturile vecine*, *Apulum* 7, 1, 35–50.

- VI. Dumitrescu 1966 Dumitrescu, VI., *New discoveries at Gumelnitza*, Archaeology 19, 3, 162–167.
- VI. Dumitrescu 1965 Dumitrescu, VI., *Căscioarele, A Late Neolithic Settlement on the Lower Danube*, Archaeology 18, 1, 34–40.
- VI. Dumitrescu 1964 Dumitrescu, VI., *Considérations et données sur le problème du synchronisme des civilisations de Cucuteni et Gumelnița*, Dacia N.S. 8, 53–66.
- VI. Dumitrescu 1963 Dumitrescu, VI., *Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie (I)*, SCIV 14, 1, 51–74.
- VI. Dumitrescu 1958 Dumitrescu, VI., *Observations sur certaines problèmes du néolithique de l'Europe sud-orientale*, Dacia N.S. 2, 35–58.
- VI. Dumitrescu 1925 Dumitrescu, VI., *Fouilles de Gumelnița*, Dacia 2, 29–103.
- VI. Dumitrescu, Marinescu-Bîlcu 2001 Dumitrescu, VI., Marinescu-Bîlcu, S., *Noi descoperiri de la Gumelnița*, CCDJ 16–17, Călărași, 114–125.
- VI. Dumitrescu, Vulpe 1988 Dumitrescu, VI., Vulpe, Al., *Dacia înainte de Dromihete*, București.
- Ellis 1984 Ellis, L., *The Cucuteni-Tripolye Culture. A Study in Technology and the Origins of Complex Society*, BAR, International Series 217, Londra.
- Frânculeasa 2007 Frânculeasa, A., *Aspectul cultural Stoicani-Aldeni. Repere de cronologie relativă*, Peuce S. N. 5, Tulcea, 7–32.
- Galbenu 1963 Galbenu, D., *Neolitičeskaja masterskaja dlja obrabotki ukrašenij v Hyršove*, Dacia N.S. 7, 501–509.
- Gaydarska 2003 Gaydarska, B., *Preliminary research on prehistoric salt exploitation in Bulgaria*, Dobroudja 21, 110–122.
- Gaydarska, Chapman 2007 Gaydarska, B., Chapman, J., *Salt research in Bulgaria*, în Monah, D., Dumitroaia, Gh., Weller O. and Chapman, J. (eds.), *L'exploitation du sel à travers du temps*, BMA 18, 147–159.
- Godelier 1977 Godelier, M., *Perspectives in Marxist Anthropology*, Cambridge University Press.
- Godelier 1969 Godelier, M., *La «monnaie de sel» des Baruya de Nouvelle-Guinée*, L'Homme 9, 2, 5–37.
- Gorny et alii 1995 Gorny, L., McMahon, G., Paley, S., Kealhofer, L., *The Alişar regional project 1994*, Anatolica 21, 65–100.
- Harțuche 1987 Harțuche, N., *Cercetările arheologice de la Lișcoteanca. I. Așezarea de la „Movila Olarului” (1970–1976)*, Istros 5, 7–90.
- Harțuche 1981–1983 Harțuche, N., *Date privind evoluția culturii Gumelnița în NE Munteniei și N Dobrogei*, Istros 2–3, 29–34.
- Harțuche, Bounegru 1997 Harțuche, N., Bounegru, O., *Săpăturile arheologice de salvare de la Medgidia, jud. Constanța. 1957–1958*, Poetica 30, 17–104.
- Hașotti 1997 Hașotti, P., *Epoca neolitică în Dobrogea*, Bibliotheca Tomitana I, Constanța.
- Hauzeur 2004 Hauzeur, A., *Obsidian Sources in Southeast Bulgaria*, în Nikolov, V., Băčvarov, K., Kalchev, P. (eds.), *Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora*, p. 479–482.
- Hălcescu 1995 Hălcescu, C., *Tezaurul de la Sultana*, CCDJ 13–14, 11–18.
- Hodder 1982 Hodder, I., *The present Past. An Introduction to Anthropology for Archaeologists*, Londra.

- Ilie, Neaga 2010 A. Ilie, I. Neaga, *Câteva date despre o posibilă producție metalurgică în tell-ul de la Geangoești*, BMJT 2, Alexandria, 79–97.
- Kisyov 2004 Kisyov, D., *Graphite Ornamentation Technology of Copper Age Pottery in Thrace*, în Nikolov, V., Băčvarov, K., Kalchev, P. (eds.), *Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora*, 500–502.
- Klimscha 2007 Klimscha, F., *Die Verbreitung und Datierung kupferzeitlicher Silexbeile in Südosteuropa*, Germania 85, 275–305.
- Lazarovici C.-M., Lazarovici Gh 2007 Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh., *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România*, vol. II, *Epoca cuprului*, Iași.
- Lăzurcă 1991 Lăzurcă, E., *Ceramica cucuteniană în contextul așezării gumelnițene de la Carcaliu (județul Tulcea)*, Peuce 9, 13–19.
- Leshtakov 2004 Leshtakov, P., *Graphite Deposits and Some Aspects of Graphite Use and Distribution in Bulgarian Chalcolithic*, în Nikolov, V., Băčvarov, K., Kalchev, P. (eds.), *Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora*, 490–498.
- Manolakakis 2008 Manolakakis, L., *Le mobilier en silex taille des tombes de Varna I*, Acta Musei Varnaensis. Studia in memoriam Ivani Ivanov 6, 114–137.
- Mareș 2002 Mareș, I., *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României*, Suceava.
- Marinescu-Bîlcu 1976 Marinescu-Bîlcu, S., *Relațiile între culturile Precucuteni și Boian-Gumelnița*, SCIVA 27, 3, 347–353.
- Marinescu-Bîlcu 1974 Marinescu-Bîlcu, S., *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București.
- Marinescu-Bîlcu 1965 S. Marinescu-Bîlcu, *Un „atelier” néolithique pour la taille de haches en silex*, ArchRozhledy 17, 1, 48–53.
- Marinescu-Bîlcu, Andreescu 2003–2004 Marinescu-Bîlcu, S., Andreescu, R., *Piscul Cornișorului. 1945–1946*, SP 2, 143–180.
- Marinescu-Bîlcu et alii 2000–2001 Marinescu-Bîlcu, S., Voinea, V., Dumitrescu, S., Haită, C., Moise, D., Radu, V., *Așezarea eneolitică de pe insula „La Ostrov”, Lacul Tașaul (Năvodari, jud. Constanța). Raport preliminar – campaniile 1999–2000*, Pontica 33–34, 123–170.
- Micu 2004 Micu, C., *Neo-eneoliticul în nordul Dobrogei în lumina cercetărilor de la Isaccea și Luncavița*, Teză de doctorat, București.
- Micu, Belc 2004–2005 Micu, C., Belc, M., *Copper objects discovered in the tell settlement at Luncavița, Cetățuia point*, Pontica 37–38, 47–58.
- Monah 2010 Monah, D., *Organizarea socială, religia și arta în epoca neo-eneolitică*, în Petrescu-Dâmbovița, M., Vulpe, Al. (coord.), *Istoria românilor I, Moștenirea timpurilor îndepărtate*², București.
- Monah D., Monah F. 1997 Monah, D., Monah, F., *The Synchronisms and the Relationships with the Neighbours*, în Mantu, C.-M., Dumitroaia, Gh., Tsaravopoulos, A. (ed.), *Cucuteni the last great chalcolithic civilization of Europe*, Thessalonica.

- Motzoi-Chicideanu 2000
Nicklin 1979
Pandrea, Vernescu 2005
Pandrea, Sârbu, Neagu 1999
Parkinson 2006
Paul 1969
Peebles, Kus 1977
Rassamakin 1999
Roman 1978
Roman 1963
Roman 1962
Rosetti 1934
Rowlands, Gosden, Bradley 1986
Ryndina, Indenbaum, Kolosova 1999
Sârbu 1980
Schuster 2002
Séfériadès 1995
Sherratt 1997
- Motzoi-Chicideanu, I., EAIVR, vol. III, M-Q.
Nicklin, K., *The location of pottery manufacture*, Man N. S. 14, 3, 436–458.
Pandrea, S., Vernescu, M., *Câteva observații referitoare la raporturile dintre cultura Gumelnița și cultura Precucuteni*, CCDJ 22, 263–278.
Pandrea, S., Sârbu, V., Neagu, M., *Cercetări arheologice în așezarea gumelnițeană de la Însurăței – Popina I, județul Brăila. Campaniile 1995–1999*, Istros 9, 145–170.
Parkinson, W. A., *The Social Organization of Early Copper Age Tribes on the Great Hungarian Plain*, BAR International Series 1573, Londra.
Paul, I., *Așezarea neo-eneolitică de la Pianul de Jos (Podei), jud. Alba*, StComSibiu 14, 1, 33–89.
Peebles, C. S., Kus, S. M., *Some Archaeological Correlates of Ranked Societies*, American Antiquity 42, 3, 421–448.
Rassamakin, Y., *The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of the Cultural and Economic Development 4500–2300 BC*, în Levine, M., Rassamakin, Y., Kislenko, A., Tatarintseva, N. (eds.), *Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe*, McDonald Institute Monographs, Cambridge, 59–182.
Roman, P., *Modificări în tabelul sincronismelor privind eneoliticul târziu*, SCIVA 29, 2, 215–221.
Roman, P., *Ceramica precucuteniană din aria culturilor Boian-Gumelnița și semnificația ei*, SCIV 14, 1, 33–49.
Roman, P., *O așezare neolitică la Măgurele*, SCIV 13, 2, 259–269.
Rosetti, D. V., *Săpăturile de la Vidra. Raport preliminar*, PMMB 1, 6–59.
Rowlands, M., Gosden, C., Bradley, R., *Modernist Fantasies in Prehistory?*, Man N. S. 21, 4, 745–748.
Ryndina, N., Indenbaum, G., Kolosova, V., *Copper Production from Polymetallic Sulphide Ores in the Northeastern Balkan Eneolithic Culture*, Journal of Archaeological Science 26, 1059–1068.
Sârbu, V., *Cercetările arheologice de la Cireșu (jud. Brăila). Așezarea Gumelnița și descoperirile postneolitice*, Istros 1, 19–32.
Schuster, C., *Zu den Spondylus-Funden in Rumänien*, TD 23, 1–2, 37–84.
Séfériadès, M., *La route néolithique des Spondyles de la Méditerranée à la Manche*, în Otte, M. (éd.), *Nature et Culture. Colloque de Liège (13–17 décembre 1993)*, Liège, E.R.A.U.L. 68, 291–358.
Sherratt, A., *Social Evolution: Europe in the Later neolithic and Copper Ages*, în Sherratt, A., *Economy and Society in Prehistoric Europe. Changing Perspectives*, Edinburgh University Press.

- Steadman 1995 Steadman, S. R., *Prehistoric Interregional Interaction in Anatolia and the Balkans: an Overview*, Bulletin of the American Schools of Oriental Research 299/300, 13–32.
- Șimon 1995 Șimon, M., *Importurile Stoicani-Aldeni din așezarea gumelnițeană de la Măriuța, jud. Călărași*, CCDJ 13–14, 29–39.
- Șimon 1986 Șimon, M., *Unele probleme ale aspectului cultural Stoicani-Aldeni*, SCIVA 37, 1, 5–28.
- Ștefan 2010 Ștefan, C. E., *Unele observații privind habitatul faunei Giulești a culturii Boian*, SCIVA 61, 1–2, 5–30.
- Ștefan 2008 Ștefan, C. E., *Some observations on the Vidra type axes. The social significance of copper in the Chalcolithic*, SP 5, 79–88.
- Thissen 1993 Thissen, L., *New Insights in Balkan-Anatolian Connections in the Late Chalcolithic: Old Evidence from the Turkish Black Sea Littoral*, Anatolian Studies 43, 207–237.
- Thorpe, Warren, Nandriș 1984 Thorpe, O. W., Warren, S. E., Nandriș, J. G., *The distribution and provenance of archaeological obsidian in central and eastern Europe*, Journal of Archaeological Science 11, 3, 183–212.
- Tilley 1982 Tilley, C., *Social formation, social structures and social change*, în Hodder, I. (ed.), *Symbolic and structural archaeology*, Cambridge University Press.
- Toderaș et alii 2009 Toderaș, M., Hansen, S., Reingruber A., Wunderlich, J., *Pietrele-Măgura Gorgana: o așezare eneolitică la Dunărea de Jos între 4500 și 4250 î.e.n.*, Materiale S. N. 5, 39–90.
- Tripković 2004 Tripković, B., *Obsidian deposits in the Central Balkans? Tested against archaeological evidence*, Starinar 53–54, 163–177.
- Voinea 2010 Voinea, V., *Un nou simbol Hamangia*, SP 7, 45–59.
- Voinea, Neagu, Radu 2009 Voinea, V., Neagu, G., Radu, V., *Spondylus shell artefacts in Hamangia culture*, Pontica 42, 9–26.
- Vulpe 1973 Vulpe, Al., *Începuturile metalurgiei aramei în spațiul carpato-dunărean*, SCIV 24, 2, 217–237.
- Webb 1974 Webb, M. C., *Exchange Networks: Prehistory*, Annual Review of Anthropology 3, 357–383.
- Zimmermann 2007 Zimmermann, T., *Anatolia and the Balkans, once again – ring-shaped idols from western Asia and a critical reassessment of some „Early Bronze Age” items from Ikiztepe, Turkey*, Oxford Journal of Archaeology 26, 1, 25–33.

CONTRIBUȚII LA TOPOGRAFIA HISTRIEI ROMANE TÂRZII (I)

FLORENTIN MUNTEANU*

Rezumat. Lucrarea de față tratează problematica edificiilor din cartierul „Cetate” din zona de S a orașului și a celor din sectorul T (Zona Sacră) ale Histriei, cartiere care aparțin perioadei romane târzii. Prin aceasta ne-am propus să readucem în discuție interpretările formulate cu privire la structurile descoperite în cele două sectoare ale cetății. În acest sens am încercat să propunem noi ipoteze sau să confirmăm unele deja cunoscute, dar care au stârnit discuții, cu privire la cronologia edificiilor avute în vedere, dar și la încadrarea lor în sistemul urbanistic al Histriei secolului al VI-lea p. Chr.

Cuvinte cheie: Histria, perioada romană târzie, cartierul „Cetate”, „casa cu coloane”, cronologie, topografie.

Sub acest titlu ne-am propus realizarea unei serii de studii privind Histria romană târzie, având în vedere, mai exact, ultima perioadă de înflorire a cetății din secolul al VI-lea p. Chr., precum și declinul definitiv al ei. În acest sens, ne vom opri în primul rând asupra cartierelor descoperite până în momentul de față în interiorul zidurilor cetății, exceptând cartierul „Domus” a cărui publicare încă o așteptăm. De asemenea, nu vom lua în discuție nici edificiile bazilicale creștine sau civile care au funcționat în această perioadă. Studiul nostru va avea în vedere cartierul „Cetate”, cartierul din sectorul T (Zona Sacră), cartierul economic, edificiile de la nord de Piața Mare, precum și pe cele de la est de cartierul „Domus”. Această cercetare se dorește a fi o primă încercare de a ordona informațiile cuprinse în rapoartele de săpătură, totodată aruncând și o privire critică asupra interpretărilor pe care le-au formulat autorii cercetării la vremea respectivă.

1. Considerații privind cartierul roman târziu din sectorul T (Zona Sacră)

Situat în perimetrul zonei sacre grecești, cartierul de care ne vom ocupa în continuare prezintă atât particularități, cât și dificultăți care îl individualizează printre celelalte cartiere ale Histriei romane târzii. În primul rând, trebuie specificat faptul că structurile de locuit au fost demontate în cursul cercetărilor zonei sacre grecești, motiv pentru care va trebui să ne raportăm doar situația prezentată la

* Universitatea București, Facultatea de istorie, florentin_m@yahoo.com

momentul săpăturii. Din același motiv, vom face și o descriere mai amănunțită a edificiilor lui, reluând-o de fapt pe cea a lui D.M. Pippidi.

Edificiul numit convențional „casa constantiniană” suprapune cea mai mare parte din suprafața templului A, pe care îl depășește cu aproximativ 4 m spre nord și spre vest cu 10,30 m la extremitatea sudică și 7,80 m la cea nordică¹. Dimensiunile exacte nu pot fi precizate din cauza deteriorării clădirii pe latura de est, mai ales a colțului de sud-est, deteriorări constatate la momentul săpăturii, campaniile din 1951 și 1952, moment la care ne vom raporta în considerațiile următoare. Mai multe precizări în acest sens nu putem face deoarece acest edificiu nu mai există, fiind demontat, așa cum am precizat, în cursul cercetării zonei sacre grecești. Ceea ce putem afirma cu siguranță este că acest edificiu era unul de proporții însemnate, cu o suprafață ce depășea 380 de m². Este o clădire de formă trapezoidală cu lungimea bazei mari de aproximativ 20 m, cu patru încăperi inegale ca suprafață, rezultate prin construirea a două ziduri mediane pe direcțiile nord-sud și est-vest. Acestea au lungimile de 19,70 m, respectiv 19,40 m. Trei dintre aceste camere sunt delimitate perfect de zidurile ce s-au păstrat intact în elevație medie de aproximativ 1 m. În ceea ce privește cea de-a patra încăpere, nu îi putem preciza dimensiunile deoarece îi lipsesc zidurile de est, distruse integral, și de sud, din care se mai păstrează o parte redusă ca dimensiuni. Interesant este faptul că în această încăpere au fost descoperite trei coloane pe latura de vest și o a patra pe latura de nord ce face unghi drept cu primele trei, ceea ce ne indică fără dubii existența unui peristil. În rest, orice ipoteze privind această cameră a edificiului rămân deschise. În acest sens, prima situație remarcată este aceea că peristilul nu se adaptează dimensiunilor camerei. Astfel, distanța dintre coloana dinspre sud și zidul corespunzător este de 0,75 m, în timp ce coloana dinspre nord se află la o distanță de 1,85 m de zid. Având în vedere toate acestea, este greu de crezut că încăperea a fost proiectată în acest mod. De altfel, zidul la care ne referim pare construit ulterior întrucât contrastează flagrant cu celelalte, el fiind realizat din piatră legată cu pământ, în timp ce toate celelalte sunt construite din piatră legată cu mortar și au o regularitate remarcabilă. În plus, și acesta este argumentul decisiv, zidul de sud se află cu 0,45–0,50 m mai sus față de toate celelalte². În consecință, putem afirma că peristilul aparține unei prime faze a edificiului, fază în care se întindea ceva mai mult către sud. Tot acestei faze îi aparțin și coloanele descoperite în celelalte camere, precum și podeaua pavată cu lespezi mari de calcar. Ajungând în acest punct al considerațiilor noastre, trebuie menționat un fapt de o importanță deosebită în ceea ce privește datarea acestui edificiu: în pământul de sub lespezile pavajului au fost găsite câteva monede din vremea împăraților Diocletian și Constantin, fapt care, deși nu reprezintă decât un *terminus post quem*, ne îndreptățește să afirmăm

¹ Pippidi 1954, 270.

² Pippidi 1954, 270.

că edificiul în discuție a fost construit cel mai devreme în prima jumătate a secolului IV p. Chr.³, aşadar în faza II B din cronologia generală a Histriei⁴.

Camera de nord-est prezintă pe latura de nord două contraforturi interioare, situate la 2,65 m de colțul de nord-est și la 3,05 m de colțul de nord-vest. Această încăpere a fost împărțită într-o fază ulterioară a edificiului în două camere printr-un zid de piatră legată cu pământ, probabil în cursul secolului al VI-lea p. Chr.

Cele două încăperi ale aripii vestice a edificiului sunt de formă trapezoidală, cu suprafețe comparabile, totuși cu un plus pentru cea de sud-vest; aceasta are dimensiunile de 9,50 m și 9,40 m pe laturile lungi, respectiv 8 m și 7,70 pe cele scurte. Încăperea de nord-vest, ceva mai mică, are dimensiunile de 8 m pe cea mai lungă dintre laturile ei, 7 m pe cea scurtă și 7,50 m pe celelalte două⁵. Cele două camere comunică între ele printr-o ușă cu deschiderea de 1,60 m, dar și cu exteriorul: camera de sud-vest are accesul pe latura de sud, iar cea de nord-vest pe latura de nord. Camera de sud-vest comunică și cu cea de sud-est. Zidul de sud al acestei încăperi este construit din piatră legată cu pământ și aparține, fără îndoială, unei faze mai târzii a edificiului.

Așa cum am mai afirmat, zidăria întregului edificiu este foarte îngrijită, făcută din piatră legată cu mortar de var, în care blocurile de piatră, de mărimi inegale, prezentau o dispoziție regulată. Grosimea zidurilor este uniformă la nivelul întregului edificiu, de 0,75 m. Totuși, zidul de vest al camerei de sud-vest era construit în tehnica *opus mixtum*, acesta fiind singurul care face excepție în întregul ansamblu, bineînțeles pentru prima fază a clădirii, acesta fiind și unul dintre motivele pentru care suntem tentați să plasăm momentul construcției edificiului nostru în secolul IV p. Chr., aşadar în faza II B. Existența zidurilor de piatră legată cu pământ, în mod cert ulterioare construcției clădirii, ne îndeamnă să formulăm câteva ipoteze, având în vedere că aceasta era o tehnică de construcție frecvent utilizată în secolul VI p. Chr. În consecință, acestea ar putea aparține unor refaceri ale edificiului în acest secol, ceea ce înseamnă că am putea vorbi de o existență bicentenară a acestui ansamblu.

Ce am putea afirma cu certitudine este că încăperea de sud-vest, probabil la fel ca și cea de nord-vest, a cunoscut cel puțin două momente de existență, precum și două destinații diferite. Într-o primă fază, aceea a construcției, este posibil să fi fost o cameră de locuit, pavată cu lespezi de piatră, și având coloane. Au fost găsite două baze de coloane, precum și părți din fusurile corespunzătoare. D. M. Pippidi ne spune că pragul ușii dintre camera de sud-vest și cea de sud-est este la nivelul podelei pavate cu dale și la fel trebuie să fi fost și cel al ușii din peretele de sud, ale cărui urme se mai vedeau la momentul săpăturii⁶. Acest prag, precum și ușa din peretele de sud, a cărui zidărie era din piatră legată cu pământ, aparțin unui alt moment de funcționare a edificiului, al doilea am putea spune, fiind contemporan

³ Pippidi 1954, 272.

⁴ Suceveanu 1982, 75–92.

⁵ Pippidi 1954, 272.

⁶ Pippidi 1954, 276.

cel mult cu zidul de sud. O contemporaneitate din punctul de vedere al momentului construcției, sugerată de D. M. Pippidi, și ușa dinspre camera de sud-est fiind exclusă. Ulterior, pragul ușii de pe latura de sud a fost înălțat, corespunzând unui al treilea moment al existenței edificiului, în care camera de sud-vest își schimbă destinația în aceea de posibil depozit: așezate pe un strat de pământ gros de aproximativ 0,50 m, au fost găsite fundurile a două *dolia*. Ceramica, precum și monedele descoperite aici, imediat sub stratul vegetal, ne indică în mod clar că transformarea acestui spațiu într-unul utilitar s-a petrecut în cursul secolului al VI-lea p. Chr.⁷

Interesantă este reconstituirea acestui monument pe care o propune M. Sâmpetru (fig. 1). Deși, așa cum am mai precizat, zidurile de est și, parțial, de sud lipsesc, a

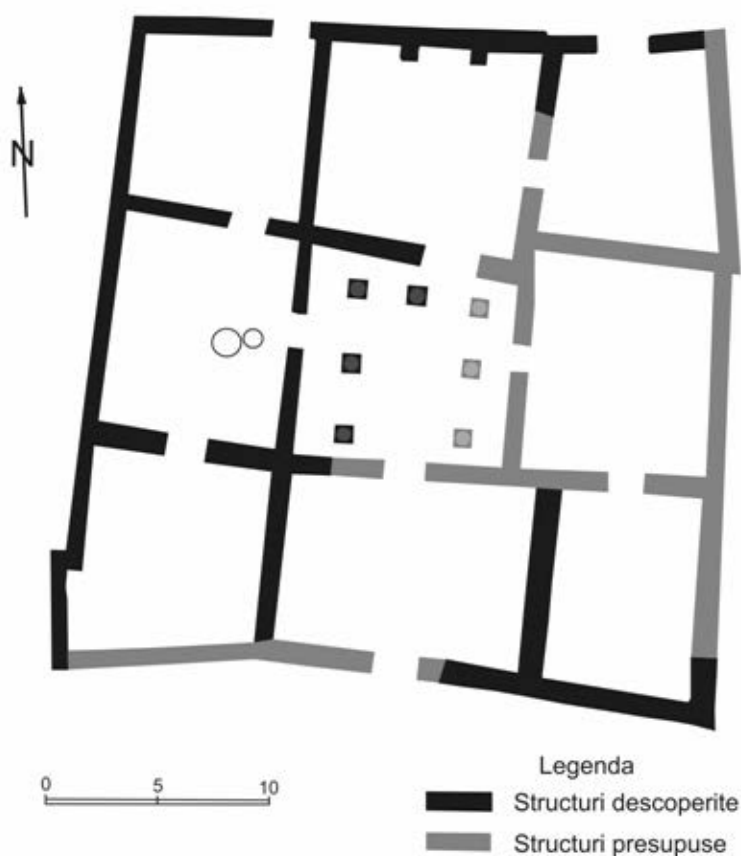

Fig. 1. „Casa constantiniană” (reconstituire după M. Sâmpetru).

⁷ Pippidi 1954, 277.

putut fi realizat un plan al construcției inițiale. Este imposibil de reconstituit planul edificiului în forma în care se găsea prima sa fază de existență. Având în vedere modul în care se articulează camerele de la vest și nord, elementele de arhitectură ce au fost descoperite *in situ* și aplicând regulile simetriei, am putea gândi pe laturile de est și de sud ale edificiului, în oglindă, structuri identice cu cele descoperite în cursul săpăturilor. Drept urmare, camera în care au fost descoperite cele patru baze de coloane, trei pe latura de vest, care făceau unghi drept cu o alta pe latura de nord, nu mai poate fi considerată a fi o cameră propriu-zisă. Mai degrabă, este vorba de o curte interioară cu peristil, în jurul căreia se articulau cele opt încăperi ale edificiului: câte trei pe laturile de vest și de est și câte una la nord și la sud de curte⁸. Astfel, edificiul ar fi similar cu edificiile D2 și D3 ale cartierului din zona de sud-est a cetății, respectiv ar corespunde planimetric unei locuințe de tip *domus*, cu *atrium* și peristil. În condițiile în care nu a fost descoperită nicio bază de coloană pe latura de sud a *atrium*-ului, camera de la sud de acesta ar fi putut fi un vestibul, ceea ce ar presupune o intrare și implicit o stradă la sud de edificiu. Drept urmare, având în vedere și strada care o mărginește la vest, „casa constantiniană” ar fi putut ocupa suprafața unei întregi *insula*, la fel ca în cazul edificiilor D1, D2, D3 și D4 ale cartierului rezidențial al orașului târziu. Despre funcționalitatea celorlalte camere ale edificiului nostru nu putem preciza nimic, dat fiind faptul că ne lipsește inventarul lor. Ceea ce putem afirma cu siguranță, având în vedere mărturiile autorilor săpăturii, este faptul că în cursul secolului VI p. Chr. destinația unora dintre camere s-a schimbat, ele fiind transformate în depozite.

O altă reconstituire a acestui edificiu este propusă de Petre Alexandrescu și Iuliana Barnea⁹, reconstituire făcută pe baza planurilor realizate la momentul săpăturii (fig. 2). Aceasta nu diferă substanțial de cea propusă de M. Sâmpetru. Diferențele apar mai ales pe laturile de sud și de est ale edificiului. Camera de nord-est a edificiului nu comportă diferențe majore. Ea apare ca fiind de dimensiuni mai mari, zidul de sud al ei fiind figurat în prelungirea zidului sudic al camerei de la nord de *atrium*. Situația se complică însă în ceea ce privește camerele de la sud de aceasta, cea de la sud de *atrium* și *atrium*-ul propriu-zis, din punct de vedere planimetric, acestea necorespunzând reconstituirii propuse de M. Sâmpetru. Practic încăperile de la est și de la sud de *atrium*, precum și cea din colțul de sud-est al edificiului nu există. Pe plan a fost presupusă existența mai multor încăperi, care însă nu aparțin numai „casei constantiniene”, ci și altor construcții. Spațiul camerei de la est de *atrium* este de fapt ocupat de două camere de dimensiuni mai mici, orientate pe direcția est-vest. Zidul de sud al acestor camere se prelungește și în *atrium*, compartimentându-l, în colțul lui de sud-est fiind construită o cameră de mici dimensiuni. Vestibulul practic nu există, el fiind redus la un culoar care face legătura cu *atrium*-ul. Din acest culoar se face accesul către un alt corp de clădire,

⁸ Sâmpetru 1994, 55–56, fig. 5.

⁹ Alexandrescu 2005, 60, pl. 4.2 (desen realizat de Iuliana Barnea).

ce nu are legătură cu „edificiu cu coloane”, fiind total separat de acesta, neexistând căi de comunicare directă cu niciuna dintre camerele lui. Nu excludem totuși o legătură din punct de vedere funcțional între cele două, având în vedere că pe latura de nord au ziduri comune, iar în secolul al VI-lea p. Chr. edificiul de tip *domus* pare să-și fi schimbat destinația, dacă nu în întregime, măcar parțial, unele camere fiind transformate în depozite.

Fig. 2. Cartierul roman târziu din spațiul Zonei Sacre (după Iuliana Barnea).

Referitor la planul propus de M. Sâmpetru, considerăm că nu există argumente suficiente pentru a exclude această variantă de reconstituire, ea putând fi valabilă pentru prima perioadă de funcționare a „edificiului cu coloane”. În acest sens, menționăm că pe latura sa de est au fost descoperite resturi de ziduri din piatră legată cu mortar¹⁰, care ar fi putut aparține edificiului, ele articulându-se armonios și oarecum simetric față de cele ale camerelor de pe latura vestică.

La finalul prezentării acestui edificiu se impun câteva precizări cu privire la cronologia lui. Contrar celor afirmate de D. M. Pippidi, punct de vedere pe care l-am expus mai sus, M. Sâmpetru afirmă că „edificiul cu coloane” ar fi fost construit în secolul al VI-lea p. Chr., așadar în faza IV A din cronologia Histriei, în același timp atribuindu-i două faze: cea a zidurilor de piatră legată cu mortar și cea a zidurilor de piatră legată cu pământ, plasată pe la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al VII-lea p. Chr.¹¹. Argumentele aduse în sprijinul acestei afirmații sunt acelea că în zona „Sectorului Domus”, precum și în spațiul extramural s-a constatat o nivelare masivă, ce a afectat edificiile aparținând secolului al IV-lea p. Chr.: „[c]um și în sectorul D unde noi înșine am făcut numeroase sondaje în edificiile D1 și D2 și în străzile alăturate precum și în zona necropolei extramurane de la vest există o nivelare masivă din epoca constantiniană făcută odată cu restrângerea ariei cetății pentru construirea noii incinte, și cum temeliile zidurilor edificiului «cu coloane» stau în același pământ de umplutură, deci pe această nivelare masivă, credem, date fiind dimensiunile apreciabile ale casei «cu coloane» că edificiul în ansamblu nu a putut rămâne până în secolul VI e. n., mai ales că în sectorul D clădirile din secolul IV au fost rase, peste ele fiind ridicate marile clădiri D1, D2, D3, D4, D5 și D6, toate acestea la un loc ne îndeamnă a socoti că și casa cu coloane din sectorul T a fost construită tot în secolul VI, în prima jumătate a veacului și că zidurile cu legătură de pământ pot fi raportate la cel puțin două etape ulterioare de viațuire de la sfârșitul secolului VI și începutul secolului VII e. n.”¹². În ceea ce ne privește, considerăm că argumentele mai sus enunțate sunt insuficiente pentru a plasa momentul construcției acestui edificiu în prima jumătate a secolului VI p. Chr. Trei sunt argumentele pe care le aducem în sprijinul acestei afirmații. În primul rând, ne gândim la faptul că, deși monedele descoperite sub pavajul *atrium*-ului reprezintă un *terminus post quem*, este puțin probabil ca momentul construcției să fi fost atât de îndepărtat, respectiv cu două secole mai târziu. Apoi, chiar M. Sâmpetru afirmă că, stratigrafic, rămășițele zidurilor edificiului nostru suprapun resturile nivelării efectuate în perioada constantiniană (faza II B). Cel de-al treilea argument este acela că cele două nivelări, cea de perioadă constantiniană și mai ales cea de la începutul secolului VI p. Chr. (faza IV A), care ne privește pe noi, nu au afectat toate edificiile din spațiul intramural al cetății, dovadă fiind lunga perioadă de

¹⁰ Condurachi 1957, 11–12.

¹¹ Sâmpetru 1994, 55.

¹² Sâmpetru 1994, 55.

funcționare a bazilicii de epocă severică din sudul pieței mari a orașului roman târziu¹³. În consecință, suntem de părere că plasarea momentului construcției casei „cu coloane” în prima jumătate a secolului IV p. Chr. (faza II B), așa cum propune D. M. Pippidi, este corectă. În schimb, considerăm că cele două momente de reconstrucție și reparație ale edificiului în discuție, surprinse de M. Sâmpetru, se confirmă, având în vedere că o fază de construcție și reparații a fost remarcată și în cazul cartierului de locuințe din sudul cetății. Precizăm că datările propuse de M. Sâmpetru se bazează pe materialului numismatic descoperit în straturile sectorului pus în legătură cu zidurile de piatră legată cu pământ, straturi care datează indiscutabil din secolul VI p. Chr. Precizăm că tezaurul de 28 de piese descoperit în săpăturile de la mijlocul secolului trecut nu aparține spațiului edificiului nostru, fapt pentru care ne manifestăm rezervele cu privire la datările fazelor de reconstrucție ale „casei constantiniene” propuse de M. Sâmpetru¹⁴. În acest moment, nu dispunem de argumente suficiente pentru a exclude sau a confirma totuși aceste ipoteze. În acest sens, trebuie amintit faptul că au fost identificate și două niveluri târzii în camera de la mijlocul laturii vestice a edificiului¹⁵, având posibilitatea de a întrevăde două faze de refacere, pe care am fi tentați să le plasăm și noi tot în cea de-a doua jumătate a secolului al VI-lea p. Chr. În această perioadă asistăm la refaceri și reconstrucții pe toată suprafața cetății, amintind aici cele ale cartierului din sudul cetății (cartierul „Cetate”), ale edificiilor cartierului rezidențial sau ale bazilicii episcopale, în care menționăm că au fost descoperite elemente de arhitectură neterminate, indicându-ne în mod clar o încercare de ultimă refacere spre sfârșitul secolului al VI-lea p. Chr.¹⁶ (faza IV B).

Referitor la corpul de clădire din sud-estul „edificiului cu coloane”, putem afirma că a cunoscut două momente în existența lui. Acesta este compus din patru camere (pl. 2), dintre care trei (c/1955, d/1955 și e/1955) se articulează pe direcția est-vest, cea de-a patra (f/1955) apărându-ne ca fiind compartimentată în cadrul camerei de la est (e/1955), la sudul acesteia. Peretele estic al camerei c/1955 nu a făcut parte din planul inițial al clădirii, întrucât mai la est de el a fost descoperit sub nivelul de arsură un alt zid din piatră legată cu mortar, ce a fost dezafectat la momentul construcției peretelui estic al acestei camere și ne apare ca fiind unul ulterior, de compartimentare. În plus, acesta este mai subțire decât cel vestic (0,55 m față de 0,75m), iar tehnica de construcție este cea a pietrei legată cu pământ, la fel ca cea a restului zidurilor clădirilor romane târzii din sectorul T al cetății. În consecință, în planul inițial al clădirii, camera c/1955 se întindea mai mult către est, ocupând și cea mai mare parte a camerei d/1955. Se pare că la momentul dezafectării zidului de piatră legată cu mortar a fost construit și peretele estic al încăperii d/1955, ceea ce ne indică faptul că această cameră a fost concepută prin

¹³ Suceveanu, Angelescu 1994, 208; Suceveanu 2007, 99.

¹⁴ Pippidi 1954, 277; Sâmpetru 1994, 55.

¹⁵ Pippidi 1954, 277.

¹⁶ Suceveanu 2007, 30.

recompartimentarea spațiului camerelor c/1955 și e/1955, care ar fi făcut parte din planul inițial al edificiului. Nu putem preciza dacă aceste două camere au făcut sau nu parte din edificiul cu coloane, dar, așa cum am subliniat, nu excludem o complementaritate funcțională a celor două edificii. În orice caz, camerelor d/1955 și e/1955 li s-a schimbat radical destinația în ultima sa fază, ele fiind amenajate în chip de cuptoare: pereții le-au fost căptușiți cu cărămizi subțiri, iar intrările au fost astupate cu aceleași materiale de construcție¹⁷.

Luând în discuție edificiile de la sud de „casa constantiniană”, trebuie precizat că nici acestea nu mai există, în consecință nu putem să ne raportăm decât la descrierile făcute la momentul săpăturii și la planurile publicate până în prezent. Un alt aspect ce trebuie precizat este acela că nu a fost surprinsă limita estică a acestui cartier, toate zidurile estice ale camerelor edificiilor de pe această latură fiind surpate.

Edificiile acestui cartier sunt compuse din camere de dimensiuni destul de mari, care formează unități constructive ce corespund unei concepții urbanistice schimbate față de cele ale epocii anterioare. Noile clădiri suprapun structuri mai vechi pe care uneori le utilizează ca fundații. Acest fapt ni se pare destul de important, nu atât din perspectiva adaptării noilor construcții la unele resturi ale structurilor preexistente, ci din pricina faptului că aproape întreaga zonă a fost practic rasă la momentul construcției edificiilor, excepție făcând, după părerea noastră, doar „edificiul cu coloane”. Acest lucru ne îndeamnă să legăm momentul construcției de un eveniment. Totuși, momentul construcției pare să coincidă cu cel al cartierului „Cetate”¹⁸, al cartierului economic¹⁹, al edificiilor din cartierul *Domus* și al edificiilor de la est de acesta²⁰, așadar la sfârșitul secolului V p. Chr. – începutul secolului VI p. Chr. Noile construcții nu mai țin seama de orientarea vechilor edificii, în plus fiind remarcat și în cazul acestui cartier fenomenul trecerii spațiilor publice în proprietate privată, așa cum vom vedea mai jos. Din punct de vedere planimetric, noul cartier a fost construit pe modelul cartierului „Cetate” al Histriei secolului VI p. Chr. Autorilor săpăturii li se părea construit haotic, neorganic. Cu toate acestea, constructorii ar fi trebuit să țină seama de anumite criterii, ce, în condițiile date, ar fi mai degrabă de ordin practic, funcțional. În primul rând, trebuie să ne gândim la accesul spre diferitele edificii sau corpuri ale acestora.

Tehnica de construcție este *opus incertum*, pereții clădirilor fiind realizați din piatră de șist verde, nefasonată, legată cu pământ. În cazul unor camere (i/1958 și l/1958) au fost descoperite amprente de bârne încastrate în zid pentru a le susține mai bine în condițiile lipsei mortarului ce le-ar fi conferit o mai mare soliditate. Autorii cercetării nu menționează prezența chirpicului în săpătură, ci o cantitate

¹⁷ Condurachi 1957, 12.

¹⁸ Florescu 1954 b, 87.

¹⁹ Florescu 1954 a, 302.

²⁰ Stoian 1955, 532.

semnificativă de pietre ce acoperă resturile clădirilor, motiv pentru care și noi suntem de părere că este posibil ca zidurile să fi fost construite integral din piatră legată cu pământ. De asemenea, nu avem mențiuni ale unor niveluri stratigrafice care să fi conținut pământ galben, în eventualitatea în care suprastructura ar fi fost realizată din cărămizi nearse. Multe camere prezintă în centru câte un bloc mare de piatră cu rol de bază pentru stâlpul median de susținere a grinzilor acoperișului. Ne putem face o imagine și despre acoperișurile edificiilor noastre având în vedere țiglele și olanele descoperite în cantitate mare în interiorul locuințelor²¹.

Inventarul descoperit în camerele acestor edificii ne-a îndemnat să le interpretăm ca fiind locuințe. În primul rând, numărul redus *dolia* (între unu și trei în fiecare cameră) demonstrează faptul că aceste vase de provizii erau utilizate la nivel casnic. Aceeași destinație casnică aveau și cele doar trei *mortaria*, precum și numeroasele amfore de diverse dimensiuni și vasele din categoriile *potatoria*, *coquinaria* sau *escaria*. De menționat este faptul că a fost descoperită și ceramică lucrată cu mâna, fără îndoială de uz casnic. De asemenea, au fost descoperite opaițe în număr însemnat, fragmente de *unguentaria*, precum și două catarama de broz databile în secolul al VI-lea p. Chr. Descoperirile monetare sunt destul de puține, cu excepția tezaurului din camera d/1955, monede databile în marea lor majoritate în secolul VI p. Chr. Ce trebuie reținut în legătură cu descoperirile monetare este că ele se opresc la Heraclius²², în faza VA din cronologia generală a Histriei. Din păcate, despre aceste piese nu deținem alte informații de natură să ne ajute în rafinarea cronologiei acestui cartier și a cetății târzii (cum ar fi locul, adâncimea sau descrierea straturilor de pământ în care au fost descoperite, precum și datarea exactă a acestor monede).

Așa cum am mai spus, din punct de vedere planimetric, aceste locuințe se aseamănă până la identitate cu cele ale cartierului „Cetate”. Încăperile clădirilor se grupează câte două sau câte trei, fiecare corp astfel constituit fiind ocupat de câte o familie, ipoteza referitoare la dreptul de proprietate asupra acestor edificii putând fi valabilă și în cazul cartierului în discuție. Legat de evoluția urbanistică a acestui cartier trebuie să specificăm faptul că a fost modificat în totalitate, fiind constatate suprapuneri de străzi peste edificii mai timpurii. Este cazul camerei k (pl. 2) ce a fost suprapusă parțial de strada A, restul edificiului fiind surprins sub nivelul camerelor h și j. De fapt, camera h este una mai târzie, ea suprapunând de fapt strada A/1954 pe care o blochează. Și strada B/1954 a fost la un moment dat blocată cu un zid orientat pe direcția est-vest, în dreptul zidului sudic al camerei a/1958. Ca și în cazul tuturor celorlalte cartiere histriene ce aparțin epocii în discuție, inițial, edificiile acestui cartier erau grupate în așa fel încât formau *insulae* bine delimitate de artere de circulație. Ulterior, la fel ca în cazul tuturor celorlalte

²¹ Pippidi 1961, 299.

²² Pippidi 1961, 323–233.

cartiere ale cetății remarcăm tot felul blocări ale străzilor, respectiv micșorarea suprafeței spațiului public.

Având în vedere cele expuse mai sus, considerăm că, din punct de vedere cronologic, acest cartier este compus din edificii care prezintă mai multe momente distincte în existența lor. În primul rând, ne referim la „edificiul cu coloane”, numit și „casa constantiniană”, care, după părerea noastră, este construit cel mai devreme la începutul secolului IV p. Chr. (faza II B a cronologiei generale a Histriei), excluzând ipoteza conform căreia a fost edificat cu aproximativ două secole mai târziu. Pe de altă parte, suntem de acord că a comportat reparații, dar în tehnica pietrei legate cu pământ, la sfârșitul secolului V p. Ch. – începutul secolului VI p. Chr. (faza IV A), precum și spre sfârșitul secolului VI p. Chr. (faza IV B). Celelalte edificii ale cartierului aparțin perioadei secolului VI p. Chr., respectiv cu o fază de construcție (IV A) și cel puțin una de refacere, spre sfârșitul secolului VI p. Chr., (IV B), împreună cu „casa constantiniană”.

Pe baza descoperirilor monetare²³, se poate presupune că existența acestui cartier se prelungește și în faza V A, până în epoca lui Heraclius. De asemenea, suntem de părere că în ultimul sfert al secolului VI p. Chr. apar blocările, mai sus menționate, ale străzilor, spații care erau însușite de către proprietari. Este posibil ca acesta să fie rezultatul unei aglomerări urbane neobișnuite, al unei concentrări de populație în interiorul zidurilor cetății. În ciuda fenomenului de migrare a populației din mediul rural către orașe, documentat la nivelul întregului imperiu în decursul secolului VI p. Chr.²⁴, este posibil ca fenomenul supraaglomerării spațiului *intra muros* să fie rezultatul abandonării locuirii în zona extramurală, fapt, de altfel, constatat prin avansarea necropolei târzii către zidul de vest al cetății. Nu putem pune abandonul locuirii extramurale decât pe seama intensificării atacurilor barbare în ceea de-a doua jumătate a secolului al VI-lea p. Chr.

2. Notă privind cartierul „Cetate” al Histriei romane târzii

Cartierul numit convențional „Cetate” este situat în zona de sud a cetății, mai exact la est față de edificiul Terme I și la nord-est față de cartierul economic. În urma cercetărilor întreprinse în deceniul al șaselea al secolului trecut de către o echipă condusă de Grigore Florescu, s-a ajuns la concluzia că era destinat locuirii²⁵, dar și altor activități deoarece se pare că materialul descoperit justifică atribuirea unei duble destinații unora dintre unitățile constitutive ale edificiilor lui²⁶.

Acest cartier ridică probleme importante legate de cronologia sa. Stratigrafic, el se încadrează în penultimul nivel de locuire corespunzător, din punct de vedere

²³ Pippidi 1954, 277.

²⁴ Suceveanu, Barnea 1991, 194.

²⁵ Florescu 1954, 85.

²⁶ Florescu 1954, 86–87.

cronologic, secolului al VI-lea p. Chr. și începutului de secol VII p. Chr. După această perioadă nu au mai fost descoperite în zonă decât trei bordeie medievale, unul datând din sec. XI p. Chr., celelalte mai târzii, din secolele XIII–XIV p. Chr.²⁷. În cadrul acestui nivel au fost identificate două faze de construcție ale edificiilor acestui cartier. Pe baza materialului numismatic, prima fază a fost încadrată cronologic în perioada cuprinsă între domniile lui Anastasius (491–518 p. Chr.) și Iustin II (565–576 p. Chr.). Cea de-a doua fază s-ar încadra între domniile lui Iustin II și Phocas (602–610 p. Chr.)²⁸. În acest punct al discuției se impun câteva precizări cu privire la ultimul nivel de locuire documentat în zona cartierului „Cetate”. Așa cum Grigore Florescu lasă să se înțeleagă, cele două faze au fost interpretate ca fiind două perioade distincte care privesc spațiul ocupat de acest cartier și nu cartierul însuși. Astfel, cea de-a doua fază și, se pare, și ultima, ar fi aparținut unei perioade în care viața organizată în cetate, chiar dacă era încă prezentă, se stinge, locuințele descoperite în acest strat fiind sporadice²⁹, modeste și cu inventar sărăcăcios. Cu toate acestea nu le atribuie perioadei ce a urmat stingerii vieții cetădene, caracterizată de bordeie, ci face legătura cu ultima reparație a incintei, făcând referire la canalul din curtea g și la consolidarea turnului G, totodată precizând că locuitorii bordeielor nu ar fi putut face asemenea reparații³⁰.

Având în vedere cele expuse mai sus, se pune problema raportului dintre zidurile edificiilor aparținând primei faze și celei din faza a doua. Rapoartele de săpătură din anii 1954 și 1955 lasă să se înțeleagă faptul că cele două faze sunt distincte, bine individualizate în sine, și că raporturile dintre ele nu sunt decât de anterioritate-posterioritate. Situația este destul de dificilă, mai ales în condițiile în care, în plus, nici situația stratigrafică a sectorului nu este foarte limpede, deoarece, cu mici excepții (ne referim aici la camerele 11 și 14, fig. 3), nu au fost surprinse nivelurile încăperilor. O altă problemă cu care ne confruntăm este aceea că în cazul unor camere nu au fost surprinse intrările, în consecință fiind foarte dificil, dacă nu imposibil, de stabilit o legătură cu cele cu care se învecinează. Pe de altă parte, suntem de părere că prezența monedelor de la Iustin II la Phocas nu au altă menire decât aceea de a individualiza stratul asociat cu ultima fază de construcție și de reparație. În consecință, considerăm că nu pot reprezenta un argument peremptoriu pentru „ruperea” oricăror legături dintre construcțiile ultimei faze de cele anterioare lor.

La o analiză mai atentă a planurilor generale ale sectorului am remarcat faptul că ultimele ziduri construite se potrivesc perfect cartierului, din punct de vedere planimetric, ele ținând seama și de arterele de circulație și de clădirile fazei anterioare (fig. 4). În plus, Grigore Florescu afirmă că zidurile ultimului nivel suprapun pe cele ale nivelului anterior, iar în unele cazuri merg mai jos, până la nivelul celor anterioare: „[t]emelia zidurilor din stratul II merge în adâncime până la nivelul

²⁷ Florescu 1954, 87.

²⁸ Florescu 1954, 81, 82, 87.

²⁹ Florescu 1954, 79–80.

³⁰ Florescu 1954, 87.

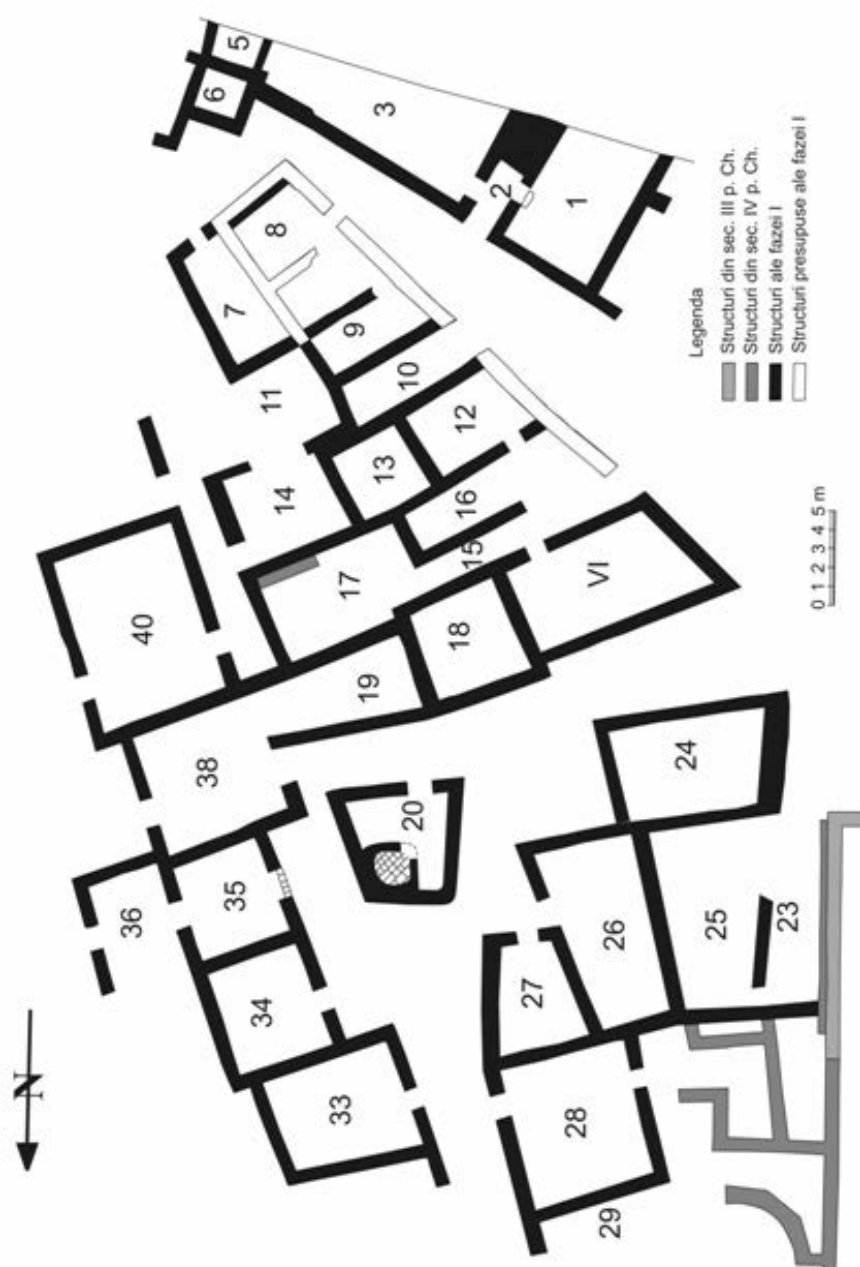

Fig. 3. Cartierul „cetate”, faza I (după G. Florescu).

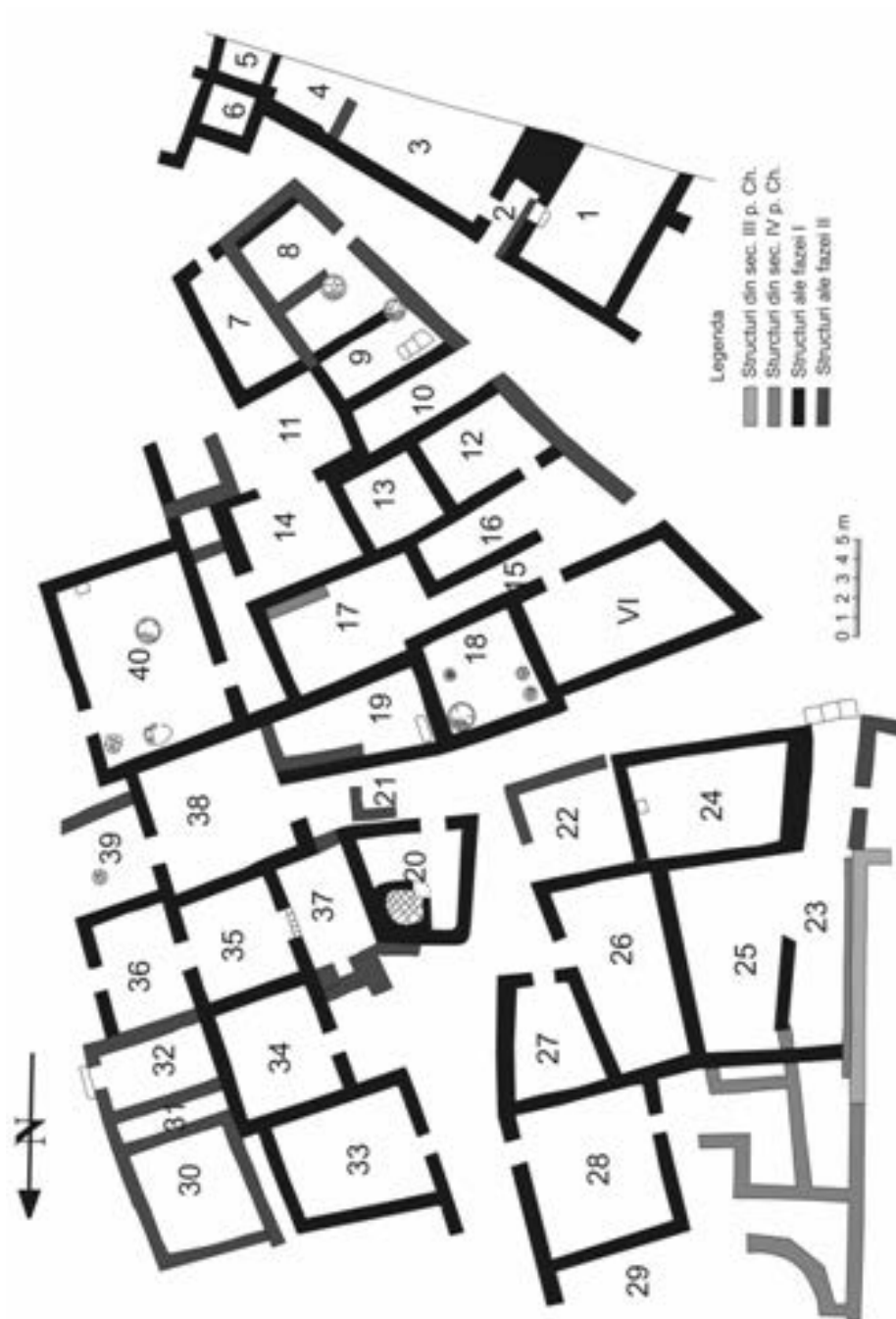

Fig. 4. Cartierul „cetate”, faza II (după G. Florescu).

stratului III, temelia celor din stratul I, de cele mai multe ori e așezată, în parte, pe resturile zidurilor din stratul II, iar când acestea nu sunt întâlnite, ajunge și ea până la nivelul stratului II”³¹ (precizăm că stratul I corespunde ultimului nivel descoperit în zona cartierului de locuințe din partea de sud a cetății, stratul II corespunde structurilor construite la sfârșitul secolului V p. Chr. și începutul secolului VI p. Chr., iar stratul III corespunde structurilor anterioare celor de epocă anastasiană).

Având în vedere cele expuse mai sus, propunem, cu rezervele de rigoare impuse de inconsistența informațiilor de care dispunem, o altă interpretare a fazelor cartierului de locuințe din sudul cetății. Astfel, structurile descoperite în ultimele două straturi corespunzătoare ultimei perioade de viață citadină la Histria nu pot fi gândite decât în strânsă legătură unele cu celelalte. Drept urmare, suntem de părere că avem de a face cu o continuitate a existenței edificiilor acestui cartier până la stingerea formelor de viață organizată. Având în vedere mărturiile lui Grigore Florescu, precum și observațiile personale cu privire la articularea zidurilor ce aparțin ultimei perioade de construcție privitoare la acest cartier, încercăm o altă interpretare a structurilor prezente în sudul cetății. Astfel, *considerăm că avem de a face nu cu două perioade distincte ale spațiului din zona de sud a cetății romane târzii, ci cu două faze de construcție ale cartierului de locuințe din această zonă, sau, mai exact spus, cu o fază de construcție și una de reparație, chiar dacă în această ultimă fază apar și structuri noi*. Dacă locuințele aparținând ultimei faze ar fi fost răzlețe pe spațiul cartierului, nu ar mai fi fost nevoie să fie aliniate la arterele de circulație ale cartierului, sau la zidurile fazei anterioare. În plus, noile ziduri suprapun perfect zidurile mai vechi, ajungând până la nivelul acestora acolo unde nu le-au întâlnit. La o privire mai atentă asupra modului în care se articulează zidurile ultimei faze, putem afirma că avem de a face cu trei categorii de construcții: camere de locuit care au fost adosate structurilor preexistente, cum sunt 30, 31, 32 (după numerotarea lui Grigore Florescu, fig. 4), ziduri care ne apar ca fiind reparații ale celor anterioare, ca în cazul celor aliniate la strada de pe direcția sud-est din prelungirea străzii sectorului economic ce delimitează camerele 8, 9, 12 și 16 și ziduri de compartimentare ale camerelor construite în prima fază, ca în cazul camerelor 3–4. Nu ne putem pronunța asupra naturii zidurilor ce delimitează camerele 7 și 8, care pot reprezenta o compartimentare a unei camere din prima fază, dar și o reparație a unor ziduri mai vechi ce ar fi aparținut aceleiași prime faze, întrucât nu cunoaștem dacă acestea se așază sau nu pe structuri anterioare. Din punct de vedere planimetric, ambele variante ar putea fi valabile.

În acest punct al discuției, se impun câteva considerații de ordin stratigrafic și cronologic referitoare la dificultățile de interpretare pe care le prezintă acest cartier. În acest sens, fazele de construcție ale edificiilor ar trebui încadrate în periodizarea generală a cetății, cu specificațiile de rigoare privitoare la particularitățile pe care le prezintă cartierul nostru. În stratigrafia generală a Histriei³², fazele de construcție

³¹ Florescu 1954, 81.

³² Suceveanu 1982, 75–92.

ale edificiilor cartierului de locuințe din sudul cetății ar putea corespunde fazelor IV A și IV B, ceea ce înseamnă că ele aparțin perioadelor cuprinse în linii mari între anii 491–559 și 559–602. Trebuie să specificăm faptul că este vorba de momentele de construcție și nu de cele de existență ale edificiilor în discuție. Astfel, așa cum am precizat mai sus, remarcăm diferite refaceri ale edificiilor acestui cartier, precum și apariția unor structuri noi, inclusiv construcția unor ziduri de compartimentare a unor camere, activități pe care le legăm de lucrările de reconstrucție din cea de-a doua jumătate a secolului al VI-lea p. Chr., documentate la nivelul întregii cetăți. Monedele descoperite în stratul corespunzător aparțin perioadei cuprinse între domniile împăraților Iustin II (565–576) și Phocas (602–610)³³, acestea oferindu-ne posibilitatea de a rafina cronologia acestui cartier. Astfel, se pare că faza a doua de construcție ar aparține ultimului sfert al secolului al VI-lea p. Chr., în timp ce existența sa se prelungește și în primul deceniu al secolului al VII-lea, în faza V A din cronologia generală a cetății. Precizăm că această încadrare cronologică a fost făcută numai pe baza materialului numismatic, lipsind cu desăvârșire considerațiile de ordin stratigrafic. Reamintim că nu au fost surprinse nivelurile construcțiilor din ultimul strat și nici cele ale majorității camerelor din prima fază, întrucât acest cartier este construit pe o pantă cu direcția est-vest, motiv pentru care viiturile au antrenat pământul care ar fi constituit aceste niveluri³⁴.

Acest cartier este organizat în grupe compacte de clădiri, *insulae*, delimitate de străzi. În partea de nord se găsesc două grupe separate de o stradă pe direcția nord-sud. Această stradă se oprește într-o piață la capătul ei sudic, iar la cel nordic se intersectează cu strada Termelor. Interesant este că în mijlocul acestei piețe a fost descoperit un cuptor, se pare, de brutărie³⁵ (fig. 3). Având în vedere tendințele de aglomerare a spațiului urban în secolul al VI-lea p. Chr., nu este surprinzător faptul că el se află în mijlocul unei piețe într-o încăpăre construită special în acest scop, protejată de ziduri și de acoperiș, destinat fiind unei folosințe îndelungate. Menționăm că amplasarea lui în piață reprezintă unul din numeroasele cazuri de invadare a unui spațiu public de către particulari și de trecere a unor zone ale acestuia în proprietatea privată, acțiuni care pot fi remarcate la nivelul întregii cetăți, cel puțin în ultima perioadă de locuire a ei.

Faptul că acest cuptor a fost ridicat în spațiul pieței ne determină să ne îndoim că a fost construit împreună cu celelalte clădiri ale cartierului. Chiar dacă zidurile camerei în care a fost amplasat cuptorul aparțin primei faze de construcție a acestuia, considerăm că se impune o nuanțare din punct de vedere cronologic, referitoare la momentul construcției lui. În ciuda lipsei informațiilor de ordin stratigrafic, propunem plasarea momentului construcției lui după ridicarea edificiilor ce mărginesc piața, cândva în faza IV A, dar nu mai târziu de limita ei superioară, respectiv cel de-al șaselea deceniu al secolului VI p. Chr.

³³ Florescu 1954, 87.

³⁴ Florescu 1954, 80.

³⁵ Florescu 1954, 84.

Grupa clădirilor de la vest de această stradă este delimitată la sud de o altă stradă care face legătura între piață și strada principală a cartierului economic (fig. 3). Este vorba de strada de pe direcția de nord-est a bifurcației străzii principale ce delimitează la nord cartierul economic. La vest limita lui o constituie un coridor, sau un gang, care îl desparte de edificiul Terme I. Referitor la această grupă menționăm faptul că zidurile camerei 22 aparțin celei de-a doua faze de construcție a acestui cartier (fig. 4). Un aspect foarte important referitor la evoluția urbanistică a Histriei este acela că încăperea 22 este construită tot în spațiul pieței cuptorului, încadrându-se în tendințele generale ale acestei perioade în care cetățenii își iau în proprietate spații publice, fapt constatat la nivelul întregii suprafețe a cetății. Putem afirma că, odată cu construcția acestei camere, piața a încetat să mai funcționeze.

Privitor la zidul de nord al camerei 29 din această *insula*, el suprapune zidurile bazilicii absidate a cartierului oficial de secol IV p. Chr. Acest fapt confirmă mărturia lui Scarlat Lambrino, conform căreia edificiul cu *tabernae* ar fi fost suprapus de locuințe ce aparțineau secolelor VI-VII p. Chr.³⁶, cartierele destinate locuirii civile întinzându-se spre nord, către piața mare. Acest zid a fost reparat spre sfârșitul secolului VI p. Chr., partea superioară fiind ridicată peste rămășițele zidului din prima fază, a cărui fundație ajunge până la zidurile bazilicii absidate³⁷. În camerele 28 și 29 au fost descoperite multe fragmente de oase prelucrate, ceea ce indică aici existența unui atelier și a unui magazin pentru obiecte din os³⁸.

Cealaltă grupă, grupa de la est, este mărginită tot de o stradă pe latura sa estică³⁹ ce face legătura cu strada bazilicii paleocreștine lipită de zidul sudic al incintei târzii, iar la capătul său nordic se intersectează cu strada Termelor (fig. 4). În cadrul acesteia, camerele 30, 31 și 32 aparțin tot fazei a doua de construcție plasată în IV B. Trebuie subliniat faptul că cele trei camere sunt aliniate celor anterioare, respectiv 33 și 34. Aceleași faze îi aparține și zidul de sud al camerei 39, motiv pentru care considerăm că această cameră a fost construită spre sfârșitul secolului VI p. Chr. Tot în această perioadă a fost construită și camera 37, ca urmare a blocării spațiului dintre camera 20, cea a cuptorului, și camera 35. În camerele 34 și 35 a fost descoperită o cantitate mare de oase cu urme de satâr pe ele, indicându-ne probabil prezența unei măcelării. În camera 36 prezența unei importante cantități de ceramică ne poate indica un magazin de produse ceramice⁴⁰.

În zona de nord a acestei gupe, mărginită de strada Termelor, se găsesc patru încăperi, 41, 42, 43 și 44 – după numerotarea lui Grigore Florescu (cu mențiunea că niciuna dintre ele nu este figurată pe planul publicat de acesta, de altfel singurul publicat până în momentul de față, aspect pe care ne străduim să-l rezolvăm cât de curând) – ce formează două locuințe compuse din câte două camere. Interesant este

³⁶ Lambrino 1927/1934, 383–391.

³⁷ Florescu 1955, 526.

³⁸ Florescu 1954, 85–86.

³⁹ Florescu 1954, 84.

⁴⁰ Florescu 1954, 87.

faptul că aceste două locuințe nu sunt orientate pe direcția est-vest, cum sunt celelalte ale acestei grupe, ci pe direcția nord-sud. Camera 41, cea de pe colțul format de strada Termelor și cea care mărginește la vest această grupă, cea a cuptorului, nu are ieșire în niciuna dintre cele două străzi, accesul făcându-se din camera de la sud. Lipsa intrărilor, precum și inventarul descoperit în interiorul ei și în cel al camerei de la sud, ne îndeamnă să presupunem existența unui atelier, în ciuda faptului că nu putem preciza cu exactitate care era specializarea lui⁴¹.

Cealaltă locuință, formată din camerele 43 și 44, situată la intersecția străzii Termelor și cea care mărginește la est grupa în discuție, prezintă dificultăți în ceea ce privește planimetria ei, întrucât nu au putut fi identificate cu precizie intrările dinspre stradă și nici accesul dintr-o cameră în cealaltă. Ceea ce putem afirma cu certitudine este că încăperea 43 a fost reparată în perioada în care au fost constatate lucrări similare la nivelul întregului cartier, respectiv spre sfârșitul secolului VI p. Chr., zidurile ei fiind clădite pe resturile mai timpurii, ale încăperii 44, ce ține de prima fază⁴².

Spre sud, găsim alte două grupe de clădiri mărginite de strada cu orientarea sud-est a bifurcației străzii principale de la nordul cartierului economic și de prelungirea ei spre est, prin nordul basilicii paleocreștine ce este lipită de zidul de incintă. Cele două grupe de clădiri sunt despărțite de o stradă ce pleacă de la strada ce trece prin nordul basilicii și, urmându-și traseul spre nord, se oprește în apropiere de piața mai sus amintită⁴³. Edificiile descoperite la sud, cele ce se sprijină pe zidul de incintă, fac parte mai degrabă din cartierul economic, ele situându-se la sud de strada cu orientarea sud-est a bifurcației străzii principale de la nordul cartierului economic. Cu toate acestea ele au fost incluse din punct de vedere funcțional în categoria edificiilor cartierului de locuințe. Precizăm că, în ultimul sfert al secolului VI p. Chr., a fost construit un zid de compartimentare rezultând camerele 3 și 4. Grupa de la nord de prelungirea străzii cartierului economic are zidul dinspre stradă refăcut în cea de-a doua fază a cartierului ca o reparație a celui de la începutul secolului, întrucât, în linii mari, el urmează traseul celui mai vechi, aliniindu-se la stradă.

Din punct de vedere morfologic, edificiile acestui cartier sunt, în general, compuse din corpuri de formă dreptunghiulară, în care accesul se face prin ambele capete, din străzile limitrofe. Interesant este faptul că nu comunică între ele, deși zidurile despărțitoare sunt comune, acest amănunt fiind important în ceea ce privește destinația fiecărui corp în parte, precum și a ansamblului. Fiecare dintre aceste corpuri este împărțit în două sau, mai rar, trei camere care, de data aceasta, comunică între ele. Drept urmare, putem privi fiecare corp de clădire ca fiind o unitate constitutivă compartimentată a ansamblului. În ceea ce privește zidurile care despart corpurile, întâlnim două situații, respectiv două modele de construcție a compartimentelor. În cazul unora, acestea sunt unitare constructiv, de la un capăt la celălalt, zidurile de compartimentare ale camerelor fiind adosate lor. În celălalt caz, zidurile de compartimentare ale camerelor sunt unitare, fiind adosate cele ce

⁴¹ Florescu 1955, 527.

⁴² Florescu 1955, 528.

⁴³ Florescu 1954, 85–86.

despart corpurile ca unități constitutive ale clădirilor⁴⁴. Acest model de organizare al fiecărui edificiu ne duce cu gândul la ideea că acestea erau unitare numai din punctul de vedere al dreptului de proprietate. Din punct de vedere funcțional, fiecare corp de clădire era destinat locuirii unei familii⁴⁵. Drept urmare, ne putem imagina un singur proprietar pentru cel puțin un edificiu și mai multe familii de chiriași ce ocupau fiecare câte un corp cu două sau trei camere. De altfel, ne este greu să ne imaginăm mai mulți proprietari care să construiască împreună un edificiu de acest gen. Edificiile de acest tip nu pot apărea decât pe fondul aglomerării urbane, fenomen ce s-a constatat la nivelul întregului imperiu în cursul secolului VI p. Chr.⁴⁶.

În funcție de inventarul fiecărui corp de clădire, putem afirma că unele dintre acestea nu erau destinate numai locuirii. Astfel, reamintim faptul că în camerele 28 și 29 cantitatea mare de oase prelucrate ne poate sugera prezența aici a unui atelier de confecționare a obiectelor din os, dar și a unui magazin destinat comercializării lor. În camerele 34 și 35 a fost descoperit un număr mare de oase cu urme de satâr, ceea ce ne poate indica prezența unei măcelării. În camera 36, cantitatea mare de ceramică, variată, ne duce cu gândul la un spațiu de comercializare a produselor ceramice⁴⁷. Toate acestea pledează pentru ideea unei duble destinații a unora dintre unitățile constructive ale cartierului. Astfel, pe lângă faptul că îndeplineau rolul de locuințe, ele mai aveau și funcții economice, adăpostind diverse ateliere și puncte de desfacere a produselor, ducându-ne cu gândul la mici întreprinderi de producție, dar și comerciale pe care le dezvoltau locatarii acestor edificii.

Cu toate acestea, prezența unor chiupuri în diferitele încăperi ale cartierului nu poate constitui un argument solid pentru atribuirea de funcții comerciale unor corpuri de clădiri. Numărul mic al chiupurilor ne indică faptul că acestea ar fi putut fi de uz casnic. În plus, acest cartier se învecinează cu un altul a cărui destinație era în mod evident aceea de cartier economic, lucru care, în situația dată, nu este de neglijat. Ceramica descoperită în cartierul „Cetate” este de aceeași factură cu cea din cartierul economic, ceea ce dovedește că cele două au funcționat simultan, cel puțin pe perioada secolului VI p. Chr. Un argument hotărâtor în acest sens îl constituie descoperirile monetare din cele două cartiere, emisiunile monetare aparținând perioadei de la Anastasius la Iustin II⁴⁸.

Dintre toate edificiile acestui cartier, două ne atrag atenția în mod deosebit. Primul este cel situat la bifurcația străzii principale de la nordul cartierului economic. El nu este construit după modelul celorlalte edificii ale cartierului „Cetate”, ci, după dispunerea camerelor, este unitar și din punctul de vedere al proprietății și din cel al funcționalității. Acest edificiu este o locuință de mari dimensiuni, care ar putea fi interpretată ca fiind o *domus*, atipică totuși, ca și edificiul D4 din cartierul „Domus”⁴⁹,

⁴⁴ Florescu 1954, 85–86.

⁴⁵ Florescu 1954, 84–85.

⁴⁶ Suceveanu, Barnea 1991, 194.

⁴⁷ Florescu 1954, 86–87.

⁴⁸ Florescu 1954, 86–87; Florescu 1954 a, 307.

⁴⁹ Bounegru, Lungu 2003–2005, 168.

întrucât niciuna dintre ele nu prezintă *atrium*. Locuința în discuție este compusă din camerele VI, 12, 15, 16, 17 și probabil 13 și 18 (fig. 3). Intrarea se face dinspre prelungirea străzii sectorului economic într-o cameră prin mijlocul căreia este constrit un zid de compartimentare, delimitând camerele 15 și 16. Camera 15 seamănă mai degrabă cu un coridor ce face legătura cu camera 17, situată la estul edificiului. Din camera 16 se intră în camera 12, iar din coridorul reprezentat de camera 15 se intră în camera VI, situată exact la bifurcația străzii sectorului economic. Deși intrările nu sunt figurate pe planul general al săpăturii, este posibil ca din camera VI să se fi făcut accesul în camera 18, iar din camera 12 în camera 13. De altfel pe planurile celor două camere nu este figurată nici o cale de acces.

Celălalt edificiu atipic pentru cartierul nostru este reprezentat de camera 40, precum și de alte două situate mai la sud, până în strada bazilicii paleocreștine din sudul cetății. Aceste trei camere, împreună cu altele situate spre est, ar putea constitui și ele un edificiu de tip *domus*. Situația acestuia este destul de neclară, întrucât nu dispunem decât de o descriere sumară⁵⁰, iar pe planul general al săpăturilor întocmit de Grigore Florescu nu este figurată decât camera 40. Această cameră are o situație specială, distingându-se printre celelalte prin inventarul pe care îl prezintă. Aici au fost descoperite două cataramă de bronz și un tezaur ce conținea două inele, doi cercei și două cruciulițe, toate obiectele fiind făcute din aur cu pietre prețioase. Pe lângă modul de articulare a camerelor, acesta ar putea fi indiciul că edificiul în discuție ar fi putut să aparțină unui proprietar bogat. Acest edificiu a fost construit împreună cu toate celelalte de la sfârșitul secolului al V-lea și începutul secolului al VI-lea p. Chr.⁵¹, așadar în faza IV A conform cronologiei generale a Histriei.

Ca urmare a celor expuse mai sus, propunem o altă interpretare a acestui complex de edificii, indiscutabil destinat locuirii. În primul rând, considerăm că nu avem de a face cu două faze ale spațiului ocupat de aceste edificii, ci cu două faze ale aceluiași cartier, construcțiile fazei a doua aliniindu-se perfect celor anterioare și încadrându-se armonios în planul general al cartierului. În plus, dacă în cea de-a doua fază a cartierului nu ar mai fi funcționat edificiile din prima fază, nu vedem rostul reparațiilor constatate la aproape toate unitățile constructive ale cartierului nostru și nici zidurile de compartimentare ale unor camere din prima fază. În consecință, având în vedere și materialul numismatic descoperit în momentul săpăturilor, considerăm că toate edificiile acestui cartier au funcționat până în primul deceniu al secolului al VII-lea p. Chr., așadar inclusiv în timpul domniei lui Phocas. De asemenea, considerăm că ultima fază de existență a acestui cartier, care se prelungește în faza VA din cronologia generală a Histriei, reprezintă o fază de tranziție între „town-life” și „life in town”⁵², moment în care, cu toate că edificiile destinate locuirii încă mai funcționau, viața în cetate se stinge treptat, o dovadă fiind și ultima încercare, până la urmă abandonată, de refacere a bazilicii episcopale⁵³.

⁵⁰ Florescu 1954, 85.

⁵¹ Florescu 1954, 85.

⁵² Wachter 1975, 411 *apud* Suceveanu 2007, 105.

⁵³ Suceveanu 2007, 38, 105.

CONTRIBUTIONS TO THE TOPOGRAPHY OF HISTRIA IN THE LATE ROMAN PERIOD (I)

ABSTRACT

Under this title we intend to publish a series of articles concerning the districts of Histria in the last period of development of the city and its definitive decline. We will concentrate on the districts located inside the city walls, except the residential complex conventionally called "Domus". This study intends to be a first attempt to structure the information from the digging reports and in the same time to analyze the interpretations formulated at that time by the authors of the research.

1. Considerations on the Late Roman district of the T sector (Greek Sacred Area)

This district overlaps the area of Greek temples and this is the reason why it was removed during the research of this area. It comprises a large edifice and several buildings for housing. The exact dimensions of the edifice, conventionally called "the house with columns", cannot be identified due to deterioration of the south and east sides. Besides the issues of dating, that is why this building created a series of scholarly debates.

This building is a "*domus*" type house with atrium and peristyle, which had several phases. Although it is impossible to retrace this building, for its first phase M. Sâmpetru has proposed a plan by applying the symmetry rules (fig. 1). We believe that there are not enough arguments to sustain this hypothesis proposed for the first phase.

Another retrace of this building is proposed by Petre Alexandrescu and Iuliana Barnea (fig. 2). This plan is based on the original plans made by the author of the archaeological excavations, D. M. Pippidi. This corresponds to the later phases of our structures, when some rooms seem to change their destination, becoming storages now.

Concerning the chronology of this building, opinions are divided between those who support the hypothesis of its construction in the 4th C AD and those who believe that this happened in the 6th C AD. D. M. Pippidi sustained that the building in question was constructed in the 4th C AD, base on the chronology of the coins discovered under the pavement of the atrium. M. Sâmpetru believes that "the house with columns" was built at the beginning of 6th C AD, in the phase IV A of the general chronology of Histria. We consider that there are not enough proofs to state the moment of its building in the 6th C AD. There are three arguments to support this assertion. First, although the coins discovered under the floor of the *atrium* represent a *terminus post quem*, the moment of construction is unlikely to have been so distant: two centuries later. Then, even M. Sâmpetru argued that the walls of the building sit on the leveling performed at the beginning of the 4th C AD (II B phase). The third argument is that the two leveling actions, the one from the 4th C AD and especially the other one from the early 6th C AD (IV A phase), did not affect all the buildings in the city, the proof being the civil basilica from the south of the big square. We believe, therefore, that placing the construction moment of the "house with columns" in the first half of the 4th C AD (II B phase) is correct, as D. M. Pippidi proposed. The other buildings in this district were undoubtedly built in the 6th C AD and had at least two phases: the construction phase (IV A) and at least one restoration phase in the 6th C AD. At the same time "the house with columns" has undergone through two restoration phases: in the IV A phase and in IV B phase.

2. Note concerning the district "Cetate" of Histria in the Late Roman period

The district conventionally called "Cetate" is placed in the south area of the Late Roman city. This district raised important issues about its chronology and interpretation of the structures discovered there. G. Florescu, the author of the excavation, identified two phases of construction but proposed two distinct periods concerning the space of the district, not the district itself. He sustains that the second phase belongs to a period when the houses were sporadic on the surface of the district.

We think that we do not deal with two phases of this space, but with two phases of the same district. The buildings of the second phase are perfectly aligned to the earlier constructions and to the

streets. They harmoniously fit to the general plan of the district. Besides this if the buildings of the first phase did not function in the second phase, it would be no reason for the restorations of all the buildings of the district and of the division of some rooms belonging to the first phase. Therefore, we think that most of the buildings were built at the beginning of the 6th C AD (IV A phase) and functioned until the beginning of the 7th C AD. We also believe that the last phase of existence of this district, which extended in the phase VA, represents a transitional phase between “town-life” and “life in town”. Although the houses still functioned, the life in the city gradually extinguished, the one of the proofs being the last unaccomplished attempt to restore the Episcopal basilica.

Key words: Histria, Late Roman period, district “Cetate”, “the house with columns”, chronology, topography.

BIBLIOGRAFIE

Alexandrescu 2005	Alexandrescu, P. <i>Histria VII, La zone sacrée d'époque grecque</i> , București.
Bounegru, Lungu 2003-2005	Bounegru, O., Lungu, V., <i>Histria. Cercetări recente în cartierul Domus</i> , SCIVA 54-56.
Condurachi 1957	Condurachi, Em. și colaboratorii, <i>Cetatea Histria, Sectorul clădirilor romane din zona templului grec</i> , Materiale 4.
Florescu 1954 a	Florescu, G., în <i>Histria I.</i> , București.
Florescu 1954 b	Florescu, G., <i>Sectorul Cetate</i> , SCIV, 1-2.
Florescu 1955	Florescu, G., <i>Sectorul locuințelor romane târzii din partea de sud a cetății</i> , SCIV, 3-4.
Lambrino 1927/1934	Lambrino, S., <i>Fouilles d'Histria</i> , Dacia, 3-4, 1927/1934.
Pippidi 1954	Pippidi, D. M. <i>et al.</i> , în <i>Histria I</i> , București.
Pippidi 1961	Pippidi, D. M. <i>et alii</i> , Materiale 8.
Sâmpetru 1994	Sâmpetru, M., <i>Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos</i> , București.
Stoian 1955	Stoian, I., <i>Edificiul descoperit lângă marea locuință din zona de est a cetății</i> , SCIV 3-4.
Suceveanu 1982	Suceveanu, Al., <i>Les thermes et l'urbanisme d'Histria, Histria, VI, Les thermes romains</i> , București.
Suceveanu 2007	Suceveanu, Al., <i>Histria XIII, La basilique épiscopale</i> , Bucharest.
Suceveanu, Angelescu 1994	Suceveanu, Al., Angelescu, M. V., <i>Nouvelles données concernant Histria à l'époque romaine</i> , KTEMA 19.
Suceveanu, Barnea 1991	Suceveanu, Al., Barnea, Al., <i>La Dobroudja romaine</i> , București
Wacher 1975	Wacher, J., <i>The Towns in Roman Britain</i> , London.

LIST OF THE ILLUSTRATIONS

- Fig. 1. “Constantinian house”.
 Fig. 2. The late roman district from the area of the Sacred Zone.
 Fig. 3. The district “Cetate”, phase I.
 Fig. 4. The district “Cetate”, phase II.

O BISERICĂ BIZANTINĂ DESCOPERITĂ LA NUFĂRU (JUD. TULCEA)

OANA DAMIAN*, ANDRA SAMSON**, ȘTEFAN BĂLICI***

Rezumat. Articolul prezintă o descoperire recentă făcută în **așezarea fortificată de tip urban** din intravilanul localității **Nufăru**, localitate situată pe malul drept al brațului Sf. Gheorghe, în com. Nufăru, **jud. Tulcea**: un edificiu de cult cu necropolă, aparținând **sec. XI–XII**. Descoperirile sunt rezultatul unei cercetări cu caracter preventiv desfășurate pe o proprietate privată (Sașa Ivanov). A fost cercetată o **biserică**, amplasată în afara zidurilor cetății bizantine, în apropierea turnului situat în colțul nord-vestic al acesteia. Edificiul de tip uninavat, cu absidă orientată spre est, se păstrează parțial. A fost înconjurat de un **cimitir** din care s-au cercetat doar 19 complexe funerare, reprezentate de morminte de inhumatie, orientate V-E. Biserica reprezintă primul dintre locașurile de cult descoperite în cetatea bizantină de la Nufăru și unul dintre puținele edificii creștine, databile în epoca medio-bizantină, cercetate în Dobrogea până în prezent.

1. CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN CETATEA BIZANTINĂ DE LA NUFĂRU

La 12 km aval de municipiul Tulcea, pe malul drept al brațului Sf. Gheorghe, se află localitatea **Nufăru**, cunoscută în veacul al XIX-lea sub numele de Prislava. Investigațiile arheologice, desfășurate începând cu anul 1977 și continuând până în prezent, au evidențiat existența în intravilanul localității a unei fortificații ridicate *a fundamentis* de către Imperiul Bizantin în ultimul sfert al sec. al X-lea, în timpul împăratului Ioan Tzimiskes, odată cu recucerirea regiunii Dunării de Jos. Așezarea de tip urban dezvoltată în interiorul și în afara cetății bizantine a fost cercetată prin intermediul complexelor de locuire și funerare înregistrate stratigrafic până la mijlocul sec. al XIII-lea¹.

Situl arheologic fiind integral suprapus de așezarea contemporană, deci potențial afectat de investiții de mai mare sau mai mică amploare, cercetările

* Arheolog, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”.

** Arheolog, Muzeul Național de Istorie a României.

*** Arhitect, Universitatea de Arhitectură și Urbanism „Ion Mincu”.

¹ Despre situația generală a sitului suprapus din intravilanul localității Nufăru, vezi Damian, Andonie, Vasile 2003, 237–266; Damian *et alii* 2007, 107–112. Pentru date despre fortificația bizantină vezi Damian *et alii* 2010, 28–35.

întreprinse la Nufăru au, pe lângă caracterul programat, și un important caracter preventiv².

Unul dintre punctele afectate de potențiale intervenții constructive a fost și **proprietatea Sașa Ivanov**, situată în intravilanul satului Nufăru, pe strada Portului nr. 274³ (fig. 1). **Cercetarea arheologică preventivă** întreprinsă în anul **2008** pe această proprietate a confirmat estimările în privința existenței în zonă a unui potențial arheologic important. Astfel, partea estică a proprietății⁴ conține segmente din zidul de incintă bizantin – cortinele nordică și vestică, de fapt racordul lor sub forma unui turn de colț⁵, la care se adaugă un edificiu de cult, complexe de locuire și complexe funerare (fig. 2; 4). Din păcate, cercetarea zonei cu vestigii arheologice a fost condiționată în mare măsură de existența unei construcții moderne, care nu a permis extinderea săpăturii spre est, adică spre interiorul cetății, pentru delimitarea construcțiilor de zid și epuizarea necropolei. Suprafața mare supusă investigației arheologice, depunerile consistente, mai groase de 3 m, nivelul ridicat al pânzei freatice, un deficit important al forței de muncă sezoniere utilizate în campania arheologică, respectiv condiționări de natură financiară și temporală au permis doar o cercetare incompletă ce a încercat să obțină maximum de informații în condiții ingrate, urmată de conservarea *in situ* a vestigiilor, neamenințate de intervenții constructive, așteptând o eventuală punere în valoare.

Din punct de vedere **stratigrafic**, s-a înregistrat, după o depunere de pământ galben reprezentând o amenajare modernă menită a înălța terenul, un strat de pământ cenușiu prăfos conținând nivelul de demantelare a fortificației bizantine și a edificiului de cult, precum și complexe de locuire și funerare *extra muros*, suprapunând depunerea de pământ cenușiu gălbui în care a fost identificat nivelul de construcție a cetății (fig. 3).

² Pentru punctele cercetate arheologic din intravilanul localității Nufăru vezi Damian *et alii* 2007, 107–109.

³ Pentru proprietatea Ivanov a fost elaborat un plan urbanistic de detaliu, în vederea realizării unei investiții reprezentate de o pensiune turistică cu dotările complementare. În urma investigațiilor arheologice din campania 2008, terenul de amplasament a fost stabilit în afara perimetrului cu vestigii, acestea rămânând conservate pe loc în zona de acces a viitoarei investiții, cu posibilități efective de punere în valoare.

⁴ Cercetată prin intermediul a două secțiuni, orientate N-S, extinse sub forma unei suprafețe, cu dimensiunile de 20 × 16,50 m, cu desființarea parțială a marilor stratigrafici. La cercetările de teren, au participat, în afara semnatarilor acestei contribuții, și arheologii Daniel Ene, Mihai Vasile și Adela Băltăc, precum și arhitectul Virgil Apostol.

⁵ Vestigiile cercetate pe proprietatea Ivanov constau din: un tronson din cortina nordică, identificat pe o lungime de 3,90 m, având o lățime de 3,95 m, înălțimea păstrată fiind de 1,05 m și un tronson din cortina vestică, identificat pe o lungime de 4,20 m, având o lățime de 1,45–2,60 m și înălțimea păstrată de 0,86–1,45 m; dimensiunile elementelor de fortificație, precum și prezența unui culoar, cu lungimea de 4,20 m, lățimea de 1,35 m și înălțimea păstrată cuprinsă între 0,56 și 1,45 m, asigurând accesul din și spre cetate, au sugerat identificarea unui turn de colț al cetății, situat în extremitatea nord-vestică, păstrat la nivelul unei platforme de mortar, cu latura înregistrată de 5,50 m pe axul V-E, obiectiv arheologic care se extinde atât spre vest, într-o zonă oarecum accesibilă cercetării, cât și spre est, pe terenul ocupat actualmente de o locuință (Damian *et alii* 2010, 30–32, fig. 8).

2. BISERICA

La limita nordică a suprafeței cercetate, la 3,20 m nord față de zidul fortificației bizantine (fig. 2; 4), în zona *extra muros* așadar, a fost cercetat un edificiu ale cărui vestigii conservate ocupă o suprafață de cca. 33 mp, adiacentă malului estic al săpăturii arheologice; edificiul se continuă și sub acest mal.

Din edificiu (fig. 2) se conservă două laturi adiacente care definesc un colț al unei încăperi și un fragment de absidă atașat uneia dintre laturi. Aceste elemente indică o construcție cu o configurație simplă, o navă absidată. Orientarea navei este ușor deviată spre SE (cu doar 5°). Absida încheie spre est spațiul navei (fig. 5–6). Grosimea medie a zidurilor navei este de 0,85 m, iar cea a zidului absidei de 0,75 m.

Dimensiunile aproximative păstrate ale edificiului sunt: 5,50 m lungime și 6,10 m lățime. Latura sudică se conservă pe o lungime de 3,57 m. Din latura estică se conservă doar unul dintre segmentele care flancau absida, cel sudic, cu o lungime exterioară de cca. 0,72 m. Pe direcția NE-SV, locașul de cult a fost secționat și parțial distrus de o groapă menajeră, înregistrată pe profilul vestic al Secțiunii 1 (fig. 3/2). Din cauza distrugerii provocate de această groapă, nu s-au putut identifica pereții de nord și de vest ai naosului și nici urmele vreunei intrări în edificiu sau ale vreunei delimitări între spațiul naosului și altar (fig. 5–6).

Absida semicirculară (fig. 5–6/2), cu diametrul exterior de 4,70 m, este ușor adâncită, cu o deschidere de 3,05 m și o adâncime de 1,83 m (măsurată în ax, de la fața interioară a laturii estice la fața interioară reconstituită a absidei). Se conservă mai mult de 2/3 din lungimea absidei: un fragment lung de 2,25 m pornește de la racordul sudic cu latura de est a navei și este continuat de al doilea fragment, ascuns sub malul estic al săpăturii; ultimul fragment conservat se desfășoară pe o lungime de cca. 0,60 m în sectorul nord-estic. Cele două fragmente vizibile reprezintă mai mult de jumătate din lungimea totală reconstituită, de 5,40 m, a absidei. În interiorul absidei, de-a lungul perimetrului său interior, se desfășoară o structură joasă de zidărie cu o lățime variabilă, cuprinsă între 0,40 m în ax și 0,48 m în sectorul nord-estic. În extremitatea sudică structura este deranjată și ajunge la o lățime de 0,75–0,80 m. Extremitatea nordică nu se conservă. Deschiderea reconstituită a acestei structuri este de cca. 2 m. Din fragmentele conservate ale absidei se poate determina centrul cercului traseului său (marcat în plan). Considerând axul median de compoziție a edificiului o dreaptă perpendiculară pe latura estică și trecând prin centrul absidei, planul edificiului se poate reconstitui grafic, rezultând următoarele dimensiuni generale: deschiderea navei (lățime interioară) = 4,17 m; lățimea edificiului (măsurată la exterior) = 5,85 m; lungimea navei este conservată doar pe 5,50 m; vestigiile nu permit estimarea acestei dimensiuni; se poate presupune varianta cu navă pătrată (sugerată în plan) sau varianta cu navă dreptunghiulară; deschiderea absidei (dimensiune interioară) = 3,05 m; adâncimea absidei (dimensiune interioară) = 1,83 m; deschiderea liberă în interiorul structurii interioare a absidei = 2 m.

Din punct de vedere constructiv, trebuie menționat faptul că elevația se păstrează pe latura de sud, în exterior, pe înălțimea a patru asize în dreptul absidei, pe înălțimea a trei asize în dreptul umerilor naosului, iar numărul de asize păstrate de-a lungul naosului variază între două și trei. Paramentul exterior sudic al absidei este bine păstrat pe înălțimea de 1,30 m, din care 0,65–0,80 m reprezintă elevația, din piatră legată cu mortar de slabă calitate, iar 0,65–0,70 m fundația, din piatră cu pământ, plinta având înălțimea de 0,24 m (fig. 7–8). Paramentul exterior sudic al navei se păstrează pe înălțimea de 0,40–0,58 m. Elevația este realizată din zidărie de piatră cioplită sumar, dispusă neregulat, cu tendințe de asizare și cu elemente de compensare. Paramentele exterioare sunt alcătuite din blocuri de dimensiuni mai mari, așezate cu o latură regularizată (de cele mai multe ori o latură scurtă) la fața zidului. Zidăria este legată cu mortar de var alb, de slabă calitate.

Nivelul de călcare nu a fost stabilit arheologic din cauza distrugerilor provocate de intervenții ulterioare perioadei de funcționare a bisericii (groapa menajeră amintită mai sus). Indicii pentru un nivel de călcare interior oferă însă blocurile de piatră dispersate în interiorul edificiului, reprezentând posibile fragmente dintr-un pavaj. Ar rezulta astfel că elementele constructive conservate reprezintă fundații, dar și porțiuni reduse din elevații (maximum 1 m înălțime în zona absidei). Fundația absidei este compusă dintr-o talpă de lățime variabilă, 0,11 m în zona de pornire a absidei și evazată progresiv până la 0,28 m în zona în care intră în malul săpăturii. Cota acestei tălpi corespunde nivelului interior presupus, ceea ce poate să indice o coincidență dintre nivelul de călcare interior și cel exterior. Structura perimetrală interioară a absidei se ridică cu cca. 0,55 m peste acest nivel, dimensiune suficientă pentru a reprezenta o gradină similară unui *synthronos*, aparținând tipului simplu, alcătuit dintr-o singură treaptă⁶.

Pe baza informațiilor rezultate din cercetarea edificiului se poate propune o încadrare tipologică și se poate stabili locul pe care monumentul de la Nufăru îl ocupă în peisajul arhitecturii bizantine/medievale timpurii de pe teritoriul României, așa cum este cunoscută astăzi.

Astfel, edificiul reprezintă probabil o biserică uninavată, cu o singură absidă, cu *synthronos*. În ciuda tentației de a stabili o analogie cu bisericuța din cetatea *Dinogetia*-Garvăn⁷, cea mai apropiată atât spațial, cât și cronologic de descoperirea de la Nufăru, structura constructivă interioară nu prezintă similitudini: la *Dinogetia*-Garvăn, planul, a cărui configurație întreagă a fost conservată, prezintă pilaștri angajați în colțurile navei, ceea ce a condus la ipoteza privitoare la acoperirea spațiului cu o cupolă sau turlă susținută pe două perechi de arce rezemate pe cei patru pilaștri; spațiul navei bisericuței de la Nufăru nu prezintă niciun astfel de element de natură să indice configurația sistemului de acoperire. Astfel, este posibil ca nava să fi fost boltită simplu în plin cintru sau să fi fost acoperită cu șarpantă liberă, vizibilă în spațiul interior.

⁶ Altripp 2000, 379.

⁷ Barnea 1967a, 350–356, fig. 186–187; Barnea 1971, 233–238, fig. 72–73; Barnea 1981, 20, 92–93, pl. 32–33; Barnea 1987, 106–109, fig. 8–9.

Din punct de vedere constructiv, dar, mai ales, al contextului istoric și cultural, edificiul de la Nufăru se înscrie în seria locașurilor de cult cu navă unică documentate pe teritoriul themei Paristrion, precum biserica de la *Dinogetia*-Garvăn – datată în sec. XI–XII⁸ (fig. 21/1), Skala – două biserici datate în sec. X–XI⁹ (fig. 22/2–3), Țar Asen – trei biserici datate în sec. IX–XI¹⁰ (fig. 23/1–3), Caverna – două biserici datate în sec. X–XIII¹¹, având asemănări de plan și cu biserica din satul Ledenik (de lângă Veliko Târnovo, Bulgaria), datată în sec. al XII-lea¹² (fig. 22/1).

În ceea ce privește maniera de construcție, precizăm că pe latura de sud a edificiului, în exterior, la nivelul plintei, a fost identificat un nivel arheologic din pământ galben lutos, vizibil pe o grosime de 0,40 m și avansat față de fața zidului cu 0,30 m, conținând o cantitate mare de material amforic (fig. 9). Acest nivel reprezintă o platformă de amenajare a terenului înaintea ridicării edificiului de cult, utilizarea fragmentelor amforice fiind făcută, probabil, în vederea orizontalizării terenului.

Deși amforele¹³ constituie în primul rând o grupă de vase mari, încăpătoare, adăpostind cel mai adesea lichide prețioase (ulei sau vin), folosite și pentru a transporta miere, fructe uscate și proaspete, pastă de pește și materiale de război (ca de exemplu substanța utilizată pentru producerea focului grecesc), precum și în scopuri domestice, pentru stocarea unor produse sau depozitarea resturilor menajere¹⁴, au fost folosite adesea și ca material de construcție. Cazul cartierului Manganelor sau al locașurilor bisericesti Chora de la Constantinopol, Sf. Sofia de la Thessalonice și Sf. Sofia de la Ohrida reprezintă o perpetuare în timpurile bizantine a unei tehnici specifice epocii clasice¹⁵. Pentru utilizarea amforelor în scopuri constructive putem invoca și un alt exemplu de la Constantinopol, biserica mănăstirii Pantocrator (Zeyrek Djami), ridicată în sec. al XII-lea, de către Ioan II Comnenul împreună cu soția sa, Irina; aici au fost utilizate ca material de construcție amfore întregi, din categoria celor piriforme cu torți supraînălțate, pentru umplerea golului dintre cupolă și zidul de est al bisericii, la baza cupolei clădirii de nord, ca și pentru bolta estică a clădirii de sud¹⁶.

⁸ Barnea 1967a, 350–356, fig. 186–187; Barnea 1971, 233–238, fig. 72–73; Barnea 1981, 92; pl. 32; Barnea 1987, 106–109, fig. 8–9. Cazul bisericești de la *Dinogetia*-Garvăn este însă special prin spațialitatea interioară amintită mai sus.

⁹ Iotov, Atanasov 1998, 21–23, 233, 235–236, fig. 28–29, pl. XXXIV, XXXVI–XXXVII; Atanasov 2007, 271–272, pl. XXI/1, XLII/88, LXIV/249.

¹⁰ Antonova, Dremsizova 1984, 59–70, fig. 1–9; Atanasov 2007, 272–274, fig. 64–66; pl. XLI/82–83, LXIV/247–248.

¹¹ Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, 57–58, 108, fig. 5, 44–46; Atanasov 2007, 274, pl. LXIV/250.

¹² Kvinto, Iordanov 1982, 24–32, fig. 3–4.

¹³ Pentru amforele bizantine din Dobrogea vezi Barnea 1971, 261–269, fig. 86–88; Barnea 1989, 131–137, fig. 1–4.

¹⁴ Bakirtzis 1989, 77.

¹⁵ Bakirtzis 1989, 77.

¹⁶ Ousterhout, Z. Ahunbay, M. Ahunbay 2000, 267, 270, 280, fig. 13.

Revenind la amforele utilizate pentru amenajarea terenului în vederea ridicării construcției de la Nufăru (fig. 9; 10/3, 14–18/1), precizăm că aparțin tipurilor cunoscute deja pentru spațiul dobrogean, datorită clasificărilor făcute de Ion Barnea¹⁷, în acord cu tipologia propusă pentru amforele bizantine de pe teritoriul Turciei, elaborată de Nergis Günsenin¹⁸. Prin raportare la cele patru mari categorii de amfore bizantine cunoscute la Dunărea de Jos – sferoidale, piriforme cu guler, piriforme cu torți supraînălțate, conice/romboidale – și atestate prin descoperiri din așezările epocii¹⁹, materialul amforic descoperit la Nufăru²⁰ în relație cu biserica aparține tipurilor sferoidal și piriform cu guler. Fragmentele amforice provin, după restaurarea parțială, de la un număr minim de șase amfore, aparținând tipului sferoidal (fig. 10/3; 14 sus; 16–18/1) și de la un exemplar piriform cu guler (fig. 14 jos). Materialul amforic descoperit la sud de zidul monumentului provine de la amfore cu suprafața lisă, din pastă gălbuie la exterior, roșiatică la interior²¹, precum și de la amfore cu suprafața canelată, din pastă roșiatică, acoperite cu angobă alb-gălbuie, clasice pentru tipul sferoidal²² (fig. 10/3, 14–18/1). Amfore sferoidale, aduse din centrele de producție bizantine și datate larg în sec. IX–XI²³, au fost descoperite în diverse puncte din spațiul dobrogean, indiferent că este vorba de carierele de la Cernavodă²⁴ și Murfatlar-Basarabi²⁵, de castre ale valului de piatră²⁶, de așezări rurale sau așezări fortificate de tip urban (Nufăru²⁷, Tulcea²⁸, *Dinogetia*-Garvăn²⁹, *Noviodunum*-Isaccea³⁰, Capidava³¹, Constanța³², Mangalia³³, Păcuiul lui Soare³⁴, Dristra-Silistra³⁵ și Țar Asen³⁶). La începutul

¹⁷ Barnea 1971, 261; Barnea 1989, 131.

¹⁸ Günsenin 1989, tipurile I–IV. Precizăm că, după părerea noastră, cele patru tipuri stabilite de Nergis Günsenin pentru amforele de pe teritoriul Turciei reprezintă clasificarea cea mai potrivită și pentru amforele descoperite în Dobrogea.

¹⁹ Barnea 1971, 261–269, fig. 86–88; Barnea 1989, 131–137, fig. 1–4.

²⁰ Toate cele patru categorii de amfore bizantine amintite au fost descoperite până în prezent la Nufăru, materialul fiind în cea mai mare parte inedit. Pentru mențiuni vezi Damian *et alii* 2007, 118, fig. 23–25.

²¹ 43 de fragmente de pereți, trei toarte, două fragmente din zona gâtului, cu toarta ruptă.

²² 46 de fragmente de pereți, trei toarte, două fragmente din zona gâtului, cu toarta ruptă.

²³ Barnea 1989, 131–133 și notele 1–6.

²⁴ Diaconu 1980, 192.

²⁵ Barnea 1962, 363–364.

²⁶ Comșa 1957, 327–330, fig. 4/10.

²⁷ Damian *et alii* 2007, 118, fig. 23.

²⁸ Vasiliu, Mănucu-Adameșteanu 1984, 148, pl. III/5.

²⁹ Barnea 1967b, 249–257, fig. 154–158; Barnea 1973, 308, 315, fig. 15/7, 328, fig. 25/1–5; Vasiliu 1991, 1, 379; 2, 348, pl. VI/3.

³⁰ Stănică 2007, 515–516 și nota 8.

³¹ G. Florescu, R. Florescu 1959, 625–626, pl. V/7.

³² Barnea 1954, 516; Barnea 1971, 261; Mănucu-Adameșteanu 1991, 321.

³³ Barnea 1959, 905–906, fig. 2.

³⁴ Diaconu 1961, 603–604, fig. 5/1–2 și materiale inedite.

³⁵ Angelova 1987, 110.

³⁶ Dimitrov 1993, 105.

sec. al XI-lea, acest tip de amfore se asociază, în așezările fortificate de tip urban, cu amforele piriforme cu guler, situație documentată până acum pe teritoriul dobrogean la Nufăru³⁷, Tulcea³⁸, Dinogetia-Garvăn³⁹, Capidava⁴⁰, Mangalia⁴¹.

O cantitate mare de materiale de construcție – țigle și olane fragmentare, probabil bizantine, la care se adaugă câteva cărămizi romano-bizantine refolosite – a fost descoperită la sud de absida bisericii, în pământul negru al gropii menajere care a distrus complexul, în naosul bisericii și în pământul galben de amenajare din interiorul edificiului⁴². Descoperirea acestor materiale de construcție ne determină să considerăm că biserica era acoperită cu țigle, pe șarpantă de lemn, coama fiind din olane, cum se întâlnește și la bisericuța de la *Dinogetia-Garvăn*⁴³. Materialele respective sunt din pastă fină, bine arsă, conținând și scoici în compoziție, de culoare gălbuie sau roșiatică, cu decor compus din incizii fine sau mai pronunțate, în genul canelurilor (fig. 10/4–5, 11–13). Acestea li se adaugă două fragmente de olane cu semne în relief (fig. 11/2 sus), adică provenind de la olane pe a căror parte convexă sunt realizate în relief diferite semne plasate de obicei într-un colț, dintre care unele reproduc forma literelor grecești K, P, B și Δ⁴⁴, ce se întâlnesc numai în Dobrogea bizantină de la sfârșitul sec. al X-lea și începutul sec. al XI-lea, în așezări precum cele de la Nufăru⁴⁵, *Noviodunum*-Isaccea⁴⁶, *Dinogetia-Garvăn*⁴⁷, Slava-Rusă⁴⁸, Capidava⁴⁹, Păcuiul lui Soare⁵⁰, Dristra-Silistra⁵¹, Țar Asen⁵². Practica fabricării acestor olane este de origine bizantină, doar așa putându-se explica de ce apar exclusiv la Constantinopol⁵³ și în regiuni stăpânite de bizantini⁵⁴, fiind utilizate de obicei pentru acoperirea încăperilor turnurilor fortificațiilor⁵⁵. Trebuie precizat însă faptul că, spre deosebire de situația de la *Dinogetia-Garvăn*, unde olanele

³⁷ Damian *et alii* 2007, 118, fig. 24.

³⁸ Vasiliu, Mănușu-Adameșteanu 1984, 144, 148, pl. III/6, IX/4, XIV/1–7, XV/4–5, XXII.

³⁹ Barnea 1967b, 257–259, 267, fig. 159/1–2; 161/1, 160–162.

⁴⁰ G. Florescu, R. Florescu 1959, 625–626, pl. V/8.

⁴¹ Barnea 1959, 905–906, fig. 2/2, 3/1.

⁴² Au fost descoperite 461 de fragmente de țigle și olane și 45 de fragmente de cărămizi.

⁴³ Barnea 1967a, 352.

⁴⁴ Diaconu 1959, 491–497, fig. 1.

⁴⁵ Materiale inedite, descoperite cu precădere în zona instalației portuare din punctul *Trecere bac* și în zona turnului bastion de pe str. Cetății.

⁴⁶ Diaconu 1959, 491, fig. 1/2.

⁴⁷ Diaconu 1959, 491, fig. 1/1, 4; Ștefan, Barnea, Mitrea 1962, 687, fig. 12; Barnea 1967a, 352–353.

⁴⁸ Diaconu 1959, 492.

⁴⁹ Diaconu 1959, 491–492.

⁵⁰ Diaconu 1959, 491, fig. 1/3; Diaconu, Popa, Angheliescu 1962, 718–719, fig. 8.

⁵¹ Materiale inedite, aflate în expoziția Muzeului de istorie și arheologie din Silistra.

⁵² Antonova, Dremsizova, 60–61 (în relație cu biserica nr. 1).

⁵³ Ebersolt 1910, 39, cat. 153–154, fig. 45.

⁵⁴ Diaconu 1959, 495.

⁵⁵ Cazul turnurilor-poartă ale cetății de la Nufăru (descoperiri inedite, campania 2009; pentru turnul bastion vezi Damian *et alii* 2010, 32–33, fig. 10/2–3), *Dinogetia-Garvăn* (Barnea 1967a, 352–353), Păcuiul lui Soare (Diaconu, Popa, Angheliescu 1962, 718; Popa 1972, 36).

descoperite în jurul bisericiței erau din categoria celor cu semne în relief⁵⁶, cele descoperite la Nufăru sunt în majoritate simple, cu excepția celor două fragmente deja amintite, descoperite în interiorul edificiului.

În interiorul navei, pe latura de sud, a fost identificată tencuială pictată în culorile roșu, albastru închis și ocră (fig. 10/1), situație întâlnită și la *Dinogetia-Garvăn*, unde se poate vorbi chiar despre pictură murală, descoperită *in situ*, pe pereții de vest și de nord ai naosului, ca și sub forma fragmentelor desprinse aflate în interiorul bisericiței⁵⁷. Tot în naos a fost identificat *in situ* un urcioraș acoperit cu smalt verde (fig. 10/2; 18/2), din categoria ceramicii monocrome simple⁵⁸, categorie ceramică atestată la Nufăru⁵⁹, sub forma importurilor din lumea bizantină⁶⁰, databile în sec. al XII-lea⁶⁰.

Materialul arheologic prelevat din groapa menajeră care a secționat biserica provine de la oale din specia nisipoasă, cu decor incizat liniar (fig. 19–20), de la urcioare din pastă roșie, fină, cu decor în val (fig. 20), de la amfore piriforme cu torți supraînălțate și de la amfore conice/romboidale (fig. 19), de la vase smălțuite, fie simple, acoperite pe partea interioară, fie decorate prin pictură, cu dungi de humă albă (fig. 20), sau în maniera sgraffito pronunțat, pe fond de culoare caramel (fig. 19). Categoriile ceramice amintite, cunoscute atât din situl de la Nufăru, cât și din așezările contemporane de la Dunărea de Jos, cu analogii certe în lumea bizantină⁶¹, pot fi încadrate la granița sec. XII–XIII.

Din punct de vedere cronologic, elementele de ordin arheologic aduse în discuție (stratigrafia zonei, materialul amforic din amenajarea făcută pentru realizarea fundației, piesele ceramice descoperite în groapa menajeră care a distrus locul de cult), ca și analogiile de plan invocate pledează pentru încadrarea funcționării bisericii în sec. XI–XII. Nu putem exclude însă, cu titlul de ipoteză de lucru, posibilitatea ca biserica să fi fost ridicată la scurt timp după fortificația bizantină *a fundamentis*, deci să reprezinte o creație a sfârșitului sec. al X-lea. Plasarea fundației ei în aceeași depunere arheologică în care apare și fundația turnului de colț al cetății bizantine, precum și amplasarea *extra muros* ar putea fi un argument în acest sens, edificiul îndeplinind inițial rolul unei biserici de garnizoană. Evoluția spre rolul de biserică a unei comunități creștine trăitoare la adăpostul zidurilor cetății, în jurul căreia se dezvoltă un cimitir, se produce cu precădere în sec. al XI-lea, mai ales în a doua jumătate a acestuia, edificiul funcționând, probabil, până spre sfârșitul sec. al XII-lea.

⁵⁶ Barnea 1967a, 352–353.

⁵⁷ Barnea 1967a, 353, 355, fig. 190; Barnea 1981, pl. 33.

⁵⁸ Categoria „Plain Glazed Ware” – Morgan 1942, 36; Talbot Rice 1959, 110.

⁵⁹ Baraschi, Damian 1993, 238–241 și nota 47.

⁶⁰ Barnea 1971, 277–278; Barnea 1989, 138–139; Baraschi, Damian 1993, 240–241 și notele 48–64.

⁶¹ Damian *et alii* 2007, 117–118, fig. 16–22, 24–25; Baraschi, Damian 1993, 240, 245 și notele 124–140, 248–249 și notele 186–194.

3. CIMITIRUL

Pe proprietatea Ivanov, la sud de bisericuță, au fost descoperite 19 morminte⁶² de înhumăție, aparținând unei **necropole** cercetate parțial, într-o zonă amplasată *extra muros*, la 0,20 m nord față de zidul nordic al turnului de colț și la 0,30 m sud față de edificiul de cult (fig. 2; 24). Din necropolă a fost cercetat un segment reprezentat de o suprafață de circa 14 mp, amenajările funerare extinzându-se spre est, sub malul de pământ mărginind zona cercetată, și spre vest, doar sub martorul dintre Secțiunile 1 și 2, așadar în jumătatea estică a suprafeței investigate.

În ceea ce privește repartitia pe sexe și pe grupe de vârstă, pe baza studiului antropologic⁶³, se poate preciza existența a 16 morminte aparținând unor copii (M.1–3, 5, 7–16, 18–19) și a trei morminte de adulți (M.4, 6, 17), dintre care unul aparținând unui bărbat (M.4) și două aparținând unor femei (M.6, 17).

S-a înregistrat dispunerea mormintelor în nouă șiruri (prezentate de la N spre S, cu enumerarea complexelor de la V spre E): M.16 și 15; M.11 și 18–19; M.17, 12 și 5; M.13–14 și 6; M.7; M.10, 4 și 9; M.3; M.2 și 8; M.1). S-au înregistrat trei niveluri de înmormântare: cel mai timpuriu, reprezentat de M.16, 18–19; cel intermediar, reprezentat de M.6, 8, 10, 12–13; cel mai târziu, reprezentat de M.1–5, 7, 9, 11, 14–15, 17.

S-a practicat înhumarea individuală. Scheletele au apărut la adâncimi cuprinse între 2,20 și 3,20 m de la nivelul actual de călcare, fiind depuse în gropi simple, ce nu au putut fi distinse în pământul cenușiu foarte umed. Într-un caz (M.12) s-a înregistrat protecția defunctului: scheletul, aparținând unui copil, a fost depus pe un pat compus din patru fragmente de olane și un fragment de amforă sferoidală, fiind acoperit apoi cu o casetă improvizată din alte câteva fragmente de olane (fig. 24/4). Din fragmentele respective s-a putut recompune un olan din categoria celor cu semne în relief, cu lungimea de 0,40 m și lățimea de 0,16 m (fig. 10/6; 11/1).

Orientarea mormintelor este V-E, cu unele deviații determinate de anotimpul în care s-a făcut înmormântarea. Dintre cele 19 complexe funerare semnalate (fig. 2; 24), au putut fi cercetate integral doar puține schelete (M.5–8), în restul cazurilor fiind vorba fie de morminte care pătrund în malurile secțiunilor (M.2, 4, 15, 17), fie de distrugerii provocate de intervenții ulterioare (M.1) fie de cauze naturale, cum ar fi marea friabilitate a scheletelor infantile (M.3, 9–14, 16, 18–19).

Scheletele (fig. 2; 24), apar în decubit dorsal, cu craniile, atunci când sunt vizibile și bine conservate, în poziție normală (M.5, 8–9, 12) sau așezate pe partea stângă (M.6), în câteva cazuri fiind deranjate (M.7) sau distruse din motive naturale

⁶² Fiecare complex funerar conține câte un schelet reprezentativ; în unele complexe (M.1, 4, 7, 13, 14 și 16), apărând și resturi osteologice de la alți indivizi (vezi analiza antropologică, Vasile 2011, 89–106).

⁶³ Vasile 2011, 89–106.

(cazul scheletelor de copii deja invocate), cu antebrățele așezate în diverse poziții, cu picioarele întinse (M.4, 6), arcuite spre exterior (M.5, 8) sau deranjate (M.2).

Observațiile au permis stabilirea poziției antebrățelor pentru șapte cazuri (M.1, 5–8, 12, 15), în alte situații nefiind descoperite în zona săpată (M.2, 4, 17) sau fiind deranjate ori distruse (M.3, 9–11, 13–14, 16, 18–19).

În cazul a șase complexe (M.1, 5–6, 8, 12, 15) s-a putut stabili poziția ambelor antebrățe. Dintre cele patru variante de bază cunoscute în necropolele medievale (pe umeri, pe abdomen, pe bazin și pe lângă corp), cu subvariantele lor, au fost înregistrate variantele cu ambele antebrățe pe abdomen (M.8, 15) și pe bazin (M.12) și subvariantele cu un antebrăț pe abdomen și celălalt pe bazin (dreptul pe abdomen, stângul pe bazin – M.1, 5) și cu un antebrăț pe abdomen și celălalt pe umăr (dreptul pe abdomen, stângul pe umăr – M.6). Într-un caz (M.7) s-a înregistrat poziția unui singur antebrăț – stângul – întins pe lângă corp.

Varietatea poziției brațelor nu reprezintă un element neobișnuit, fiind întâlnită și în alte necropole creștine aparținând sec. XI–XIV, atât în Dobrogea, cât și în restul țării și la sud de Dunăre⁶⁴.

Mormintele nu au avut inventar, cu excepția M.1, în zona picioarelor căruia s-au găsit două monede de bronz, de tip follis, una lângă femurul stâng, emisă în vremea lui Roman IV, clasa G (1067–1071), putându-se presupune că era alunecată din palma stângă, sprijinită pe bazin⁶⁵, cealaltă la picioarele aceluiași schelet, emisă în vremea lui Constantin X, tipul 2 (1059–1067)⁶⁶.

În ceea ce privește depunerea monedelor în morminte, ca indiciu al practicii obolului lui Charon în contextul necropolelor creștine bizantine⁶⁷, menționăm prezența acestora în necropolele de la Nufăru⁶⁸, *Noviodunum*-Isaccea⁶⁹, Ostrov (jud. Tulcea)⁷⁰ și Dristra-Silistra⁷¹.

În privința încadrării cronologice, putem estima că necropola dezvoltată în jurul bisericiței din zona nord-vestică a cetății de la Nufăru își are începuturile în sec. al XI-lea, probabil după mijlocul acestui veac, putând fi folosită până spre sfârșitul sec. al XII-lea, dacă nu chiar și la începutul veacului următor. Din analiza modalității de protecție a M.12, cu olane cu semne în relief, putem presupune că cel puțin unele morminte au fost ulterioare funcționării fortificației bizantine, dacă nu chiar edificiului de cult, deși nu s-au înregistrat situații de suprapunere a vestigiilor de zid de complexe funerare.

⁶⁴ Vezi discuția și analogiile la Damian 1993, 85, 90, notele 20–24.

⁶⁵ O situație similară se întâlnește la Nufăru și în segmentele de necropole cercetate pe proprietățile Drăgan și Ducica (Damian *et alii* 2007–2008, 316–317).

⁶⁶ Identificarea monedelor i se datorează lui Gh. Mănușu-Adameșteanu, căruia autorii îi adresează mulțumirile lor.

⁶⁷ Pentru atestările, nu foarte numeroase, și semnificațiile practicii vezi și Damian 2007–2008, 312–313 și nota 35, 316–317 și notele 116–119.

⁶⁸ Damian *et alii* 2007–2008, 313, 316–317.

⁶⁹ Vasiliu 1984, 116, 122–123, pl. XVI/9a–b, 10a–b, 11a–b, 12a–b.

⁷⁰ Barnea, Paraschi, Stănică 2002, 226; Stănică 2004, 361.

⁷¹ Angelova 1995, 68–71, 73.

Segmentul de necropolă de pe proprietatea Ivanov se înscrie în categoria necropolelor de înhumare creștine ale așezării de la Nufăru (sec. XI–XIII)⁷², remarcându-se, ca și în alte situații, amplasarea mormintelor în proximitatea elementelor de fortificație⁷³, cu precizarea că, în cazul sitului amintit, este vorba de singurul cimitir cercetat până în prezent care se dezvoltă în jurul unei biserici. Ceea ce este particular în privința acestui segment de necropolă, este numărul foarte mare al copiilor înhumați comparativ cu cel al adulților. Ar putea fi indiciul unei grupări a mormintelor de copii într-un anumit sector al cimitirului, înhumările de adulți fiind probabil plasate spre est, acolo unde cercetarea noastră nu s-a mai putut extinde. Necropola se înscrie, prin analogiile de rit și ritual, în orizontul mai larg, al cimitirelor, grupurilor de morminte și mormintelor databile în sec. XI–XIV, cercetate în Dobrogea, la *Dinogetia*-Garvăn⁷⁴, *Noviodunum*-Isaccea⁷⁵, *Troesmis*-Turcoaia⁷⁶, Enisala-„Palancă”⁷⁷, *Beroe*-Ostrov (jud. Tulcea)⁷⁸, Histria⁷⁹, Capidava⁸⁰, Constanța⁸¹, Bugeac (com. Ostrov, jud. Constanța)⁸², Gura Canliei⁸³, Dervent⁸⁴, Păcuil lui Soare⁸⁵, precum și în regiunea nord-estică a Bulgariei, la Dristra-Silistra⁸⁶, Odărți⁸⁷, Cavarņa⁸⁸, Caliacra⁸⁹.

⁷² Pentru descoperiri funerare din diverse epoci la Nufăru vezi Damian *et alii* 2007–2008; pentru zonele cimiteriale încadrabile epocii medio-bizantine vezi Damian *et alii* 2007–2008, 309–313 și notele 18–39.

⁷³ Damian *et alii* 2007–2008, 307–308.

⁷⁴ Datate sec. XI–XII – Comșa 1967, 367–373; Barnea 1973, 298–301, 310, 330, fig. 10.

⁷⁵ Datate sec. XI–XIII – Vasiliu 1984, 107, 125–129, 521–525, pl. II–III; Baumann 2010, 14, 17–20, 22, 31–32, 34–35, 131–132, 134–135, 227–228, cu bibliografia anterioară.

⁷⁶ Morminte descoperite în zona cetății de est, datate sec. XII–XIII – Vasiliu 1980, 218–229.

⁷⁷ Datate sec. XIII–XIV – Lăzurcă, Mănușu-Adameșteanu 1980, 152–156; cercetări inedite Silvia Baraschi, 1984, 1986; Stănică *et alii* 2005–2006, 318 și nota 18.

⁷⁸ Datate sec. X–XII – Petre 1962, 584–586; Barnea, Paraschiv, Stănică 2002, 226; Stănică 2004, 360–365.

⁷⁹ Datate sec. X–XI – Condurachi *et alii* 1961, 233–234, fig. 6–8; Suceveanu 1973, 495–502.

⁸⁰ Morminte în majoritate inedite, datate în sec. IX–XI – G. Florescu, R. Florescu, Ceacalopol 1961, 574, 577–579, fig. 2–5, pl. I; G. Florescu, R. Florescu, Ceacalopol 1962, 702–703, fig. 1–3, 13–16.

⁸¹ Datate sec. X–XI, probabil până la jumătatea sec. al XI-lea – cercetări inedite 1986 Constantin Chera și Virgil Lungu (Mănușu-Adameșteanu 1991, 318, 321, nota 61).

⁸² Datate sec. X–XI – Chera-Mărgineanu 1981, 297–302.

⁸³ Datate sec. X–XI – Irimia 1981, 117; Irimia 1982, 140–143.

⁸⁴ Datate sec. XI – Damian, Vasile 2010, 339–355.

⁸⁵ Morminte descoperite în sectorul „Poartă”, încă inedite, datate în sec. XIII–XIV. Pentru mențiuni bibliografice vezi Damian, Bănăseanu 2006, 249 și nota 3.

⁸⁶ În zona zidului sudic al cetății, datate în sec. XII–XIV – Angelova 1995, 99, pl. XVIII – și în jurul bisericii episcopale, datate începând cu sec. al X-lea până în epoca otomană – Angelova, Atanasov, Koleva 2005, 191.

⁸⁷ Datate sec. al XI-lea – Donceva-Petkova 2005.

⁸⁸ Datate sec. VIII–XIII – Mircev 1961, 67–76; Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, 62–64, fig. 52–53.

⁸⁹ Datate sec. XIII–XIV – Bobceva 1978.

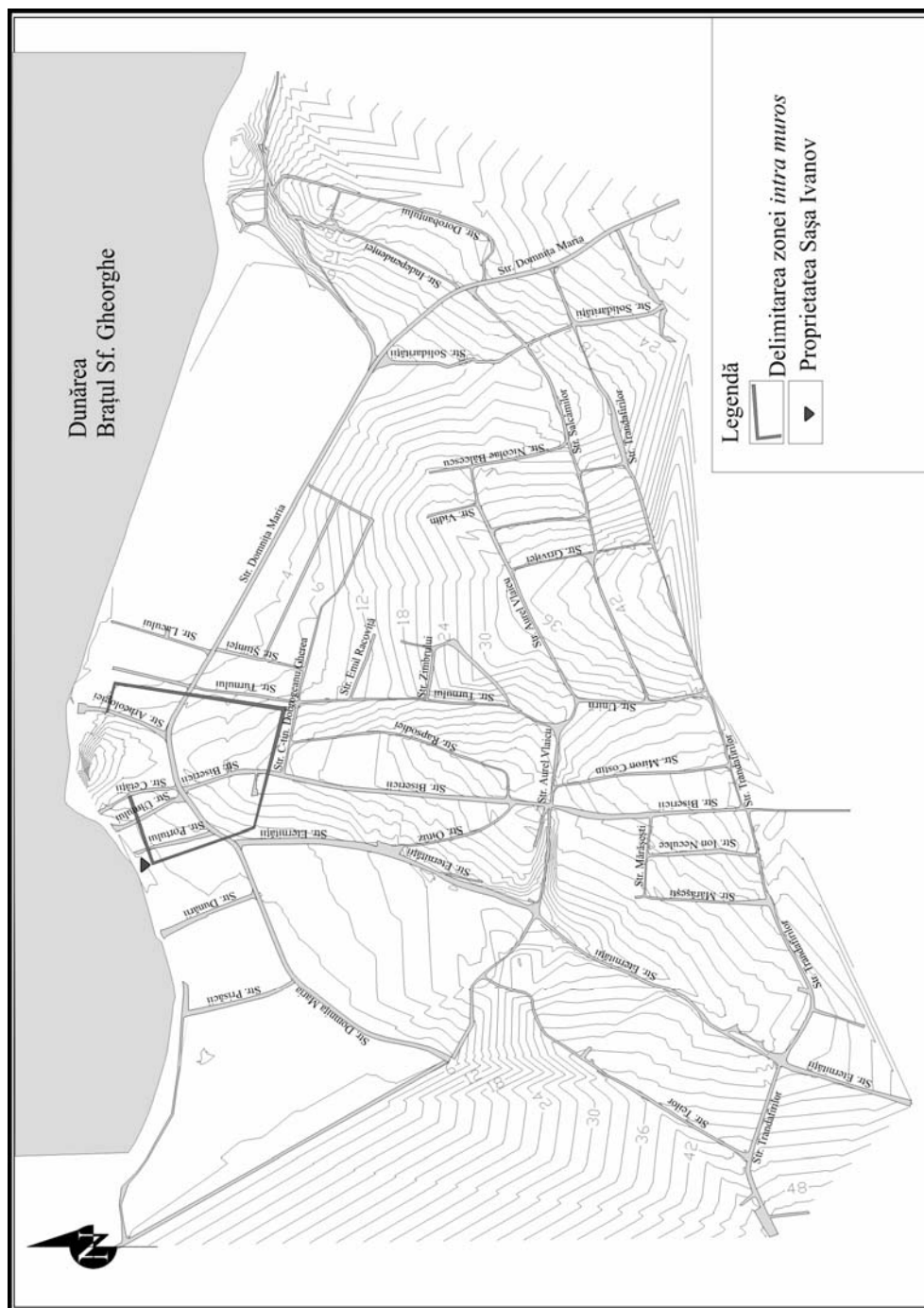

Fig. 1. Planul satului Nufăru, cu marcarea cetății bizantine.

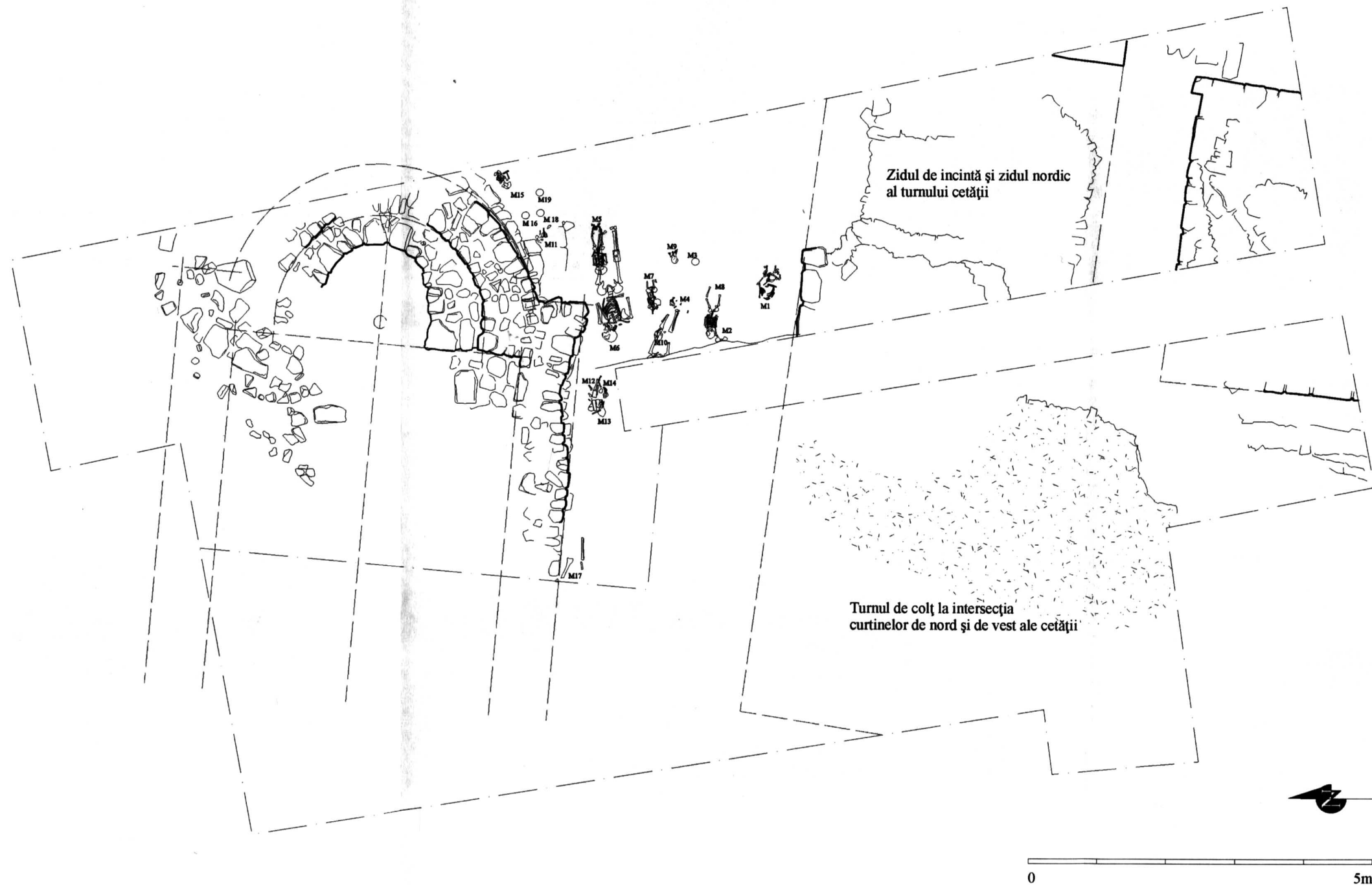

Fig. 2. Planul general al săpăturilor de pe proprietatea Ivanov.

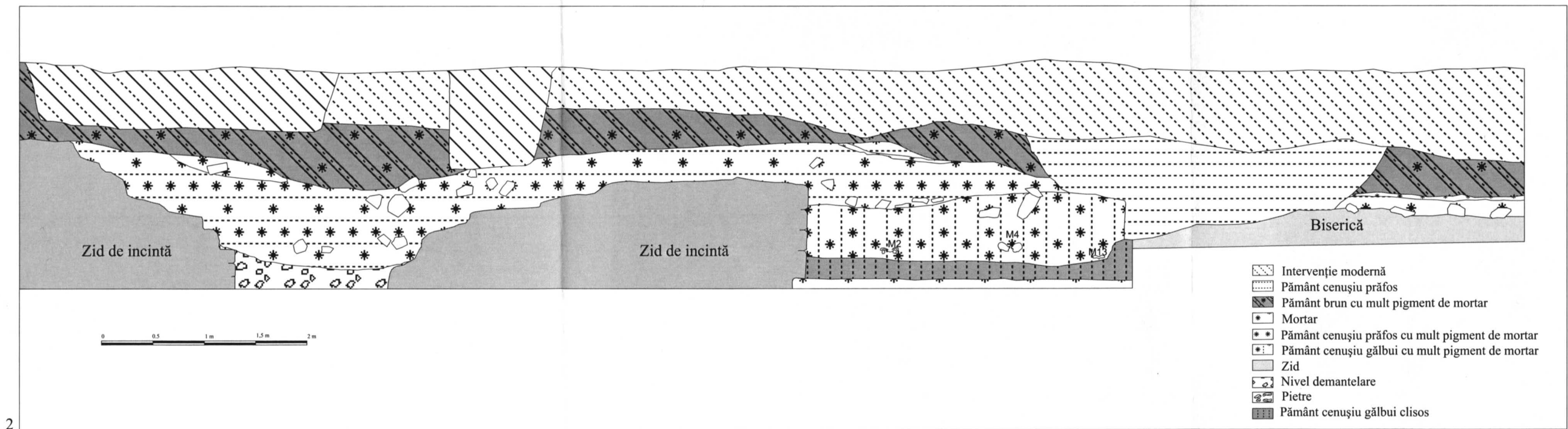
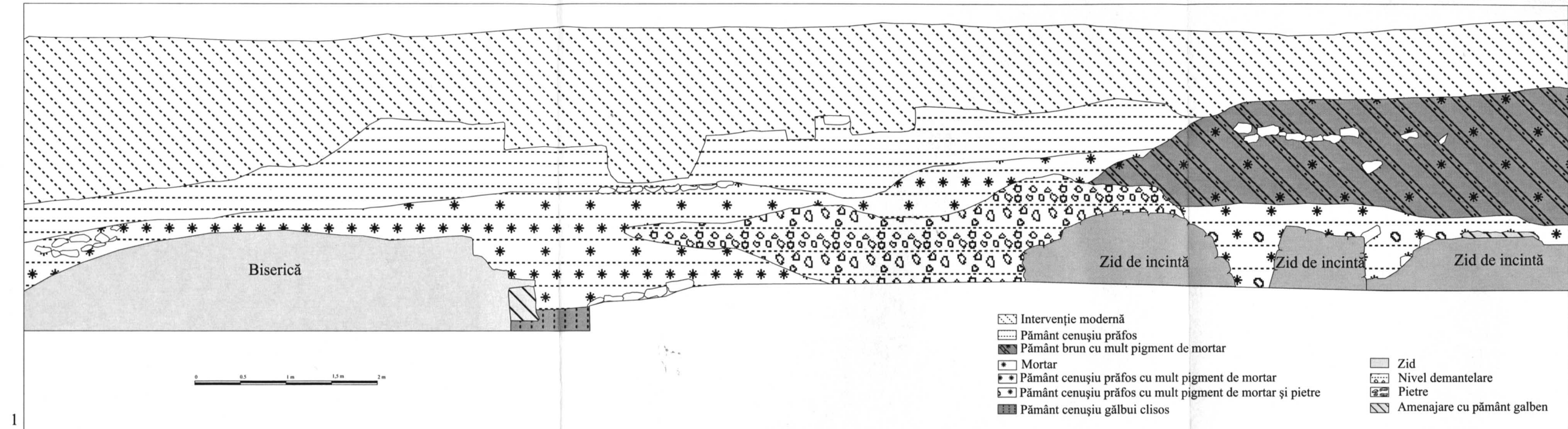

Fig. 3. Secțiunea 1 cercetată pe proprietatea Ivanov: 1. profilul estic; 2. profilul vestic.
<https://biblioteca-digitala.ro>

Fig. 4. Suprafața cercetată pe proprietatea Ivanov, cu biserica și turnul de colț al cetății bizantine: 1. vedere dinspre nord; 2. vedere dinspre sud.

Fig. 5. Biserica descoperită pe proprietatea Ivanov:
1. vedere dinspre est; 2. vedere dinspre nord.

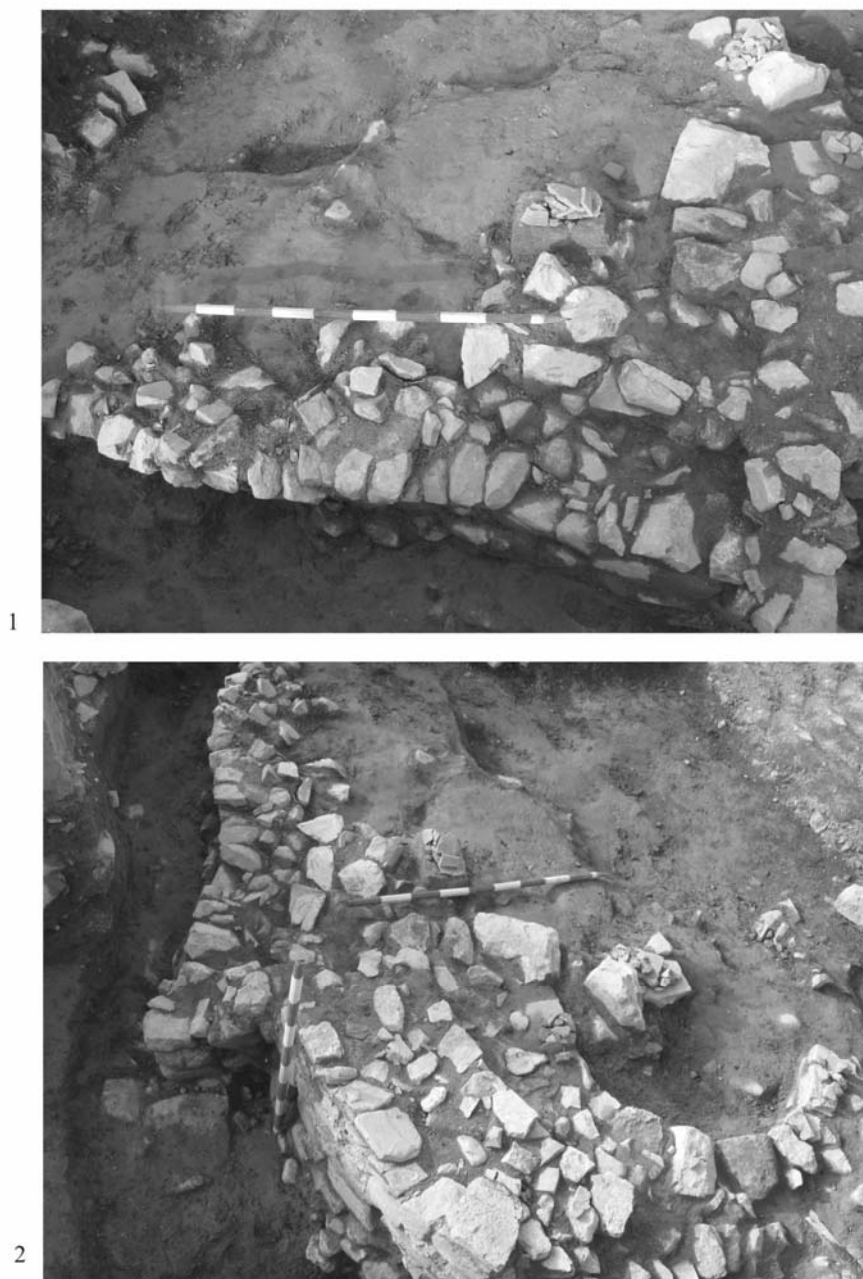

Fig. 6. Biserica: 1. latura sudică; 2. absida văzută dinspre est.

Fig. 7. Zidul bisericii. Vedere dinspre sud.

Fig. 8. Zona de sud a bisericii. Detalii de parament.

Fig. 9. Biserica: 1. amenajarea cu fragmente amforice în pământ galben de sub fundația bisericii; 2. fragment de amforă *in situ* de sub fundația bisericii.

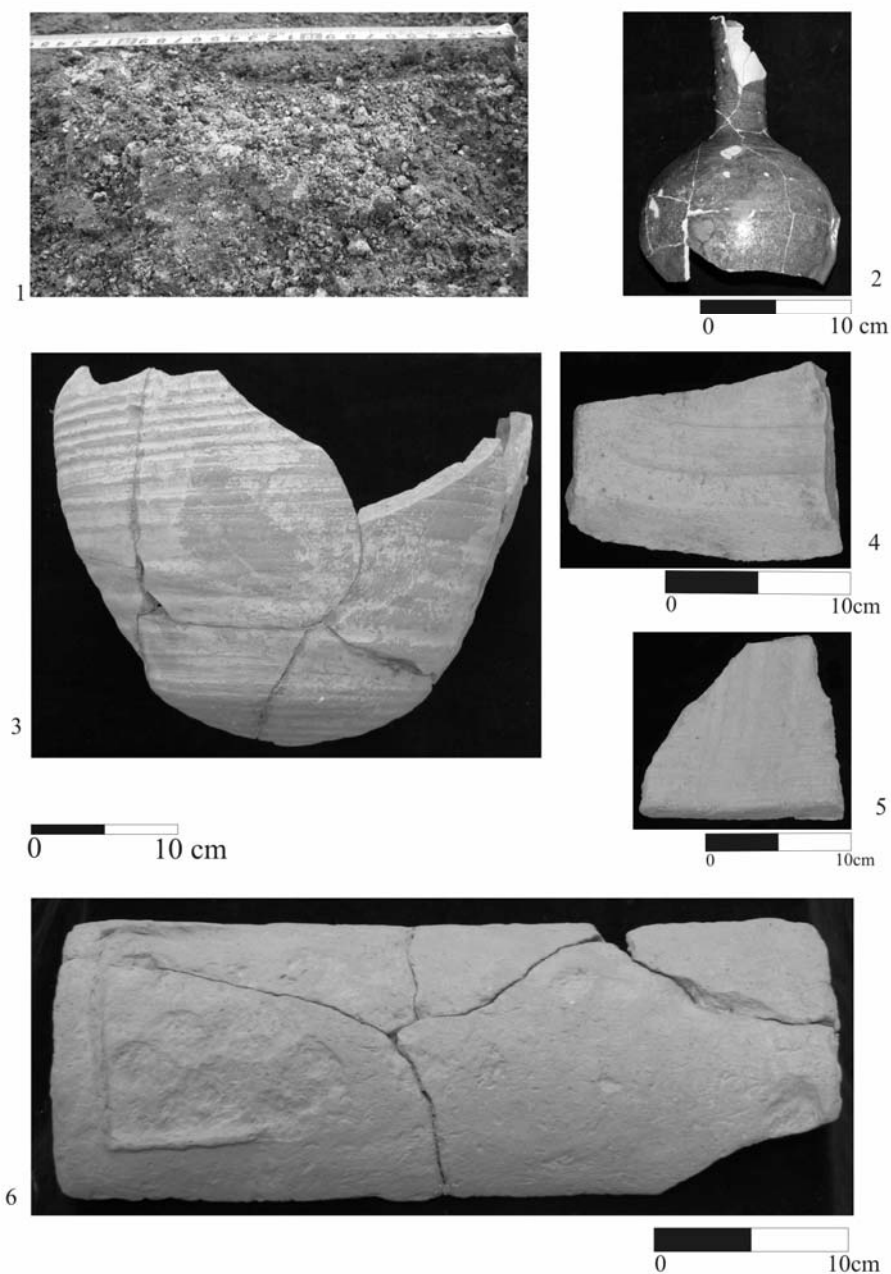

Fig. 10. Materiale arheologice:

1. fragmente de tencuială pictată *in situ*; 2. urcioraş smălţuit;
3. amforă sferoidală restaurată, din amenajarea de sub nivelul fundaţiei;
- 4.–5. olane din interiorul bisericii ce au aparţinut acoperişului acesteia;
6. olan cu semn în relief din componenţa sistemului de protecţie a M.12.

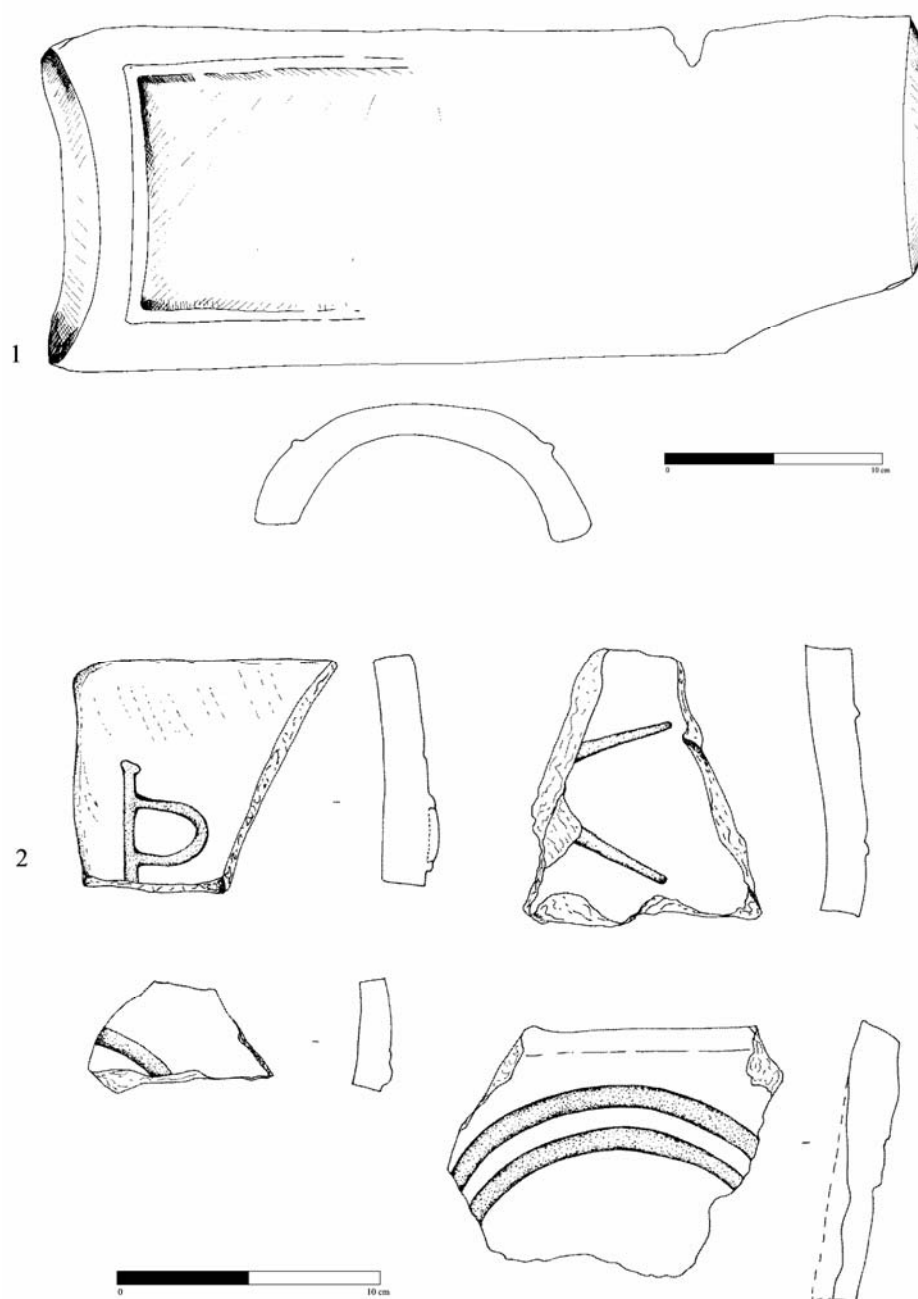

Fig. 11. Materiale de construcție: 1. olan cu semn în relief din componența sistemului de protecție a M.12; 2. olane fragmentare descoperite în interiorul bisericii.

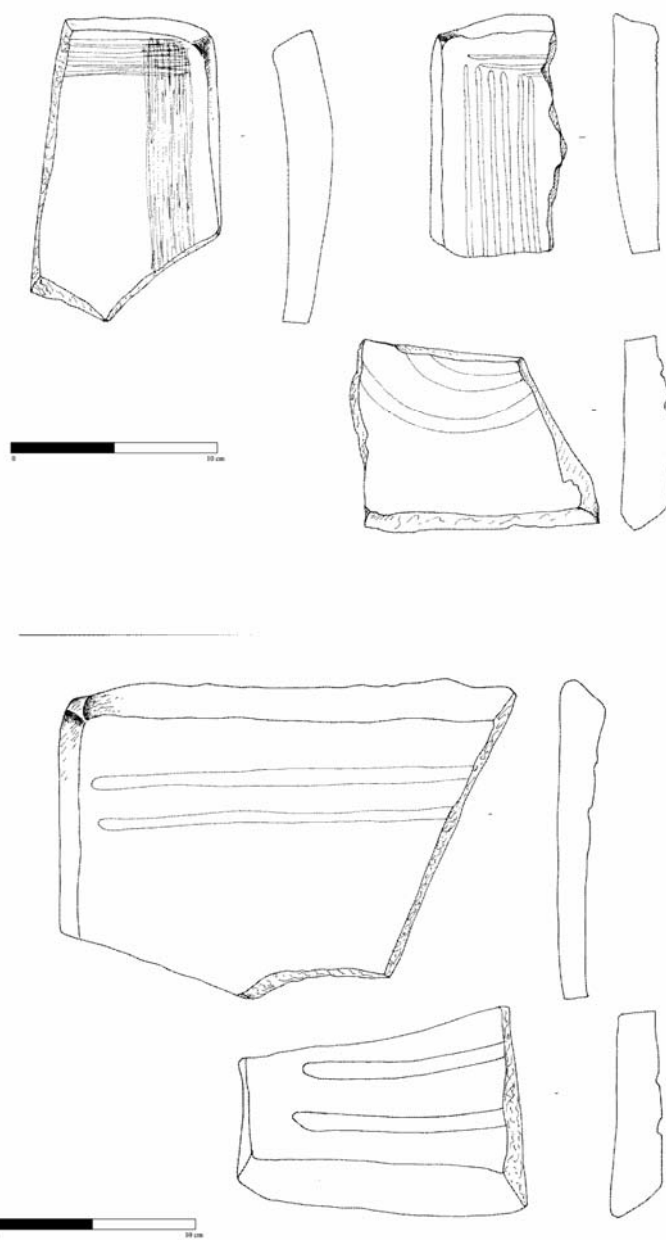

Fig. 12. Materiale de construcție din interiorul bisericii.

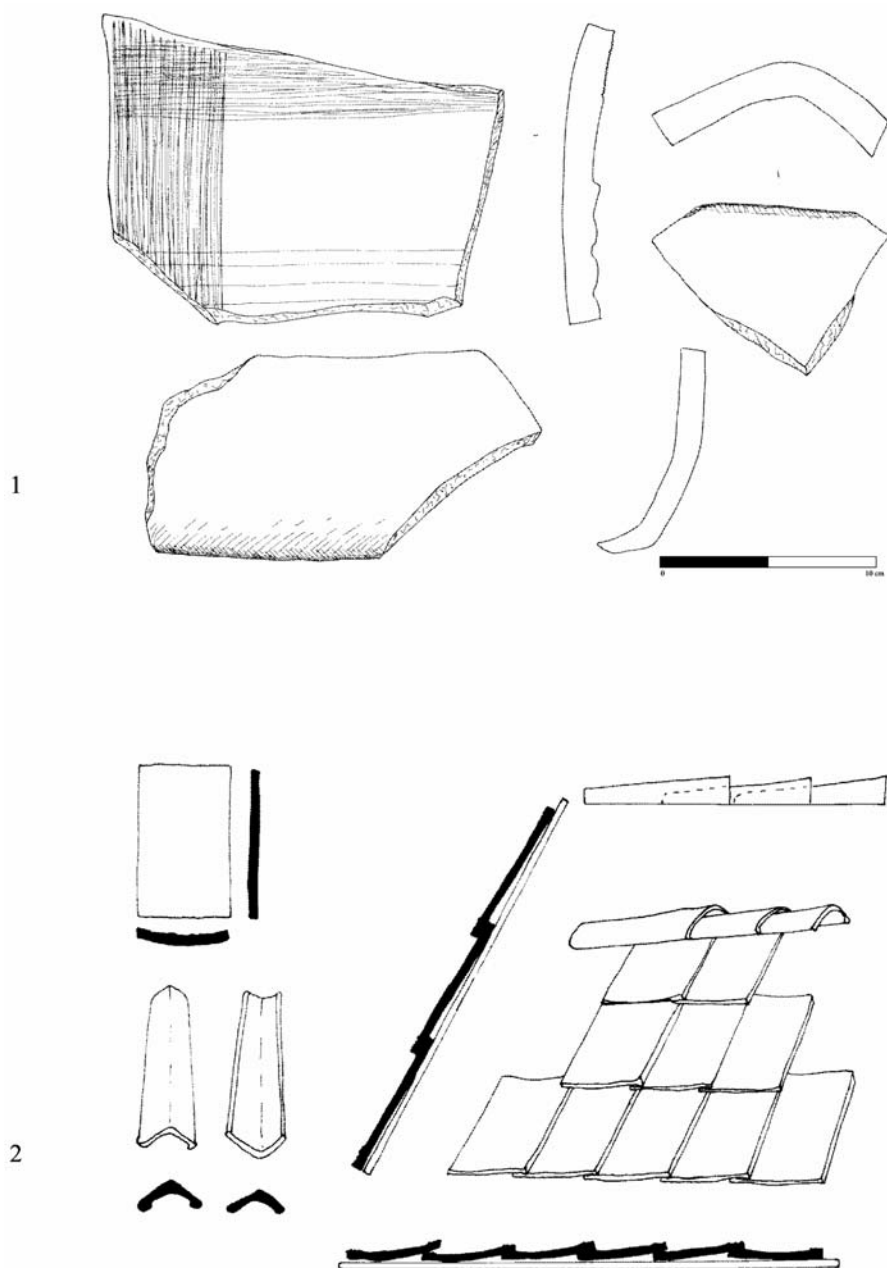

Fig. 13. 1. Materiale de construcție din interiorul bisericii; 2. învelitoare din țigle și olane de coamă: detaliu și mod de așezare (după Kvinto, Iordanov 1982, 30, fig. 7).

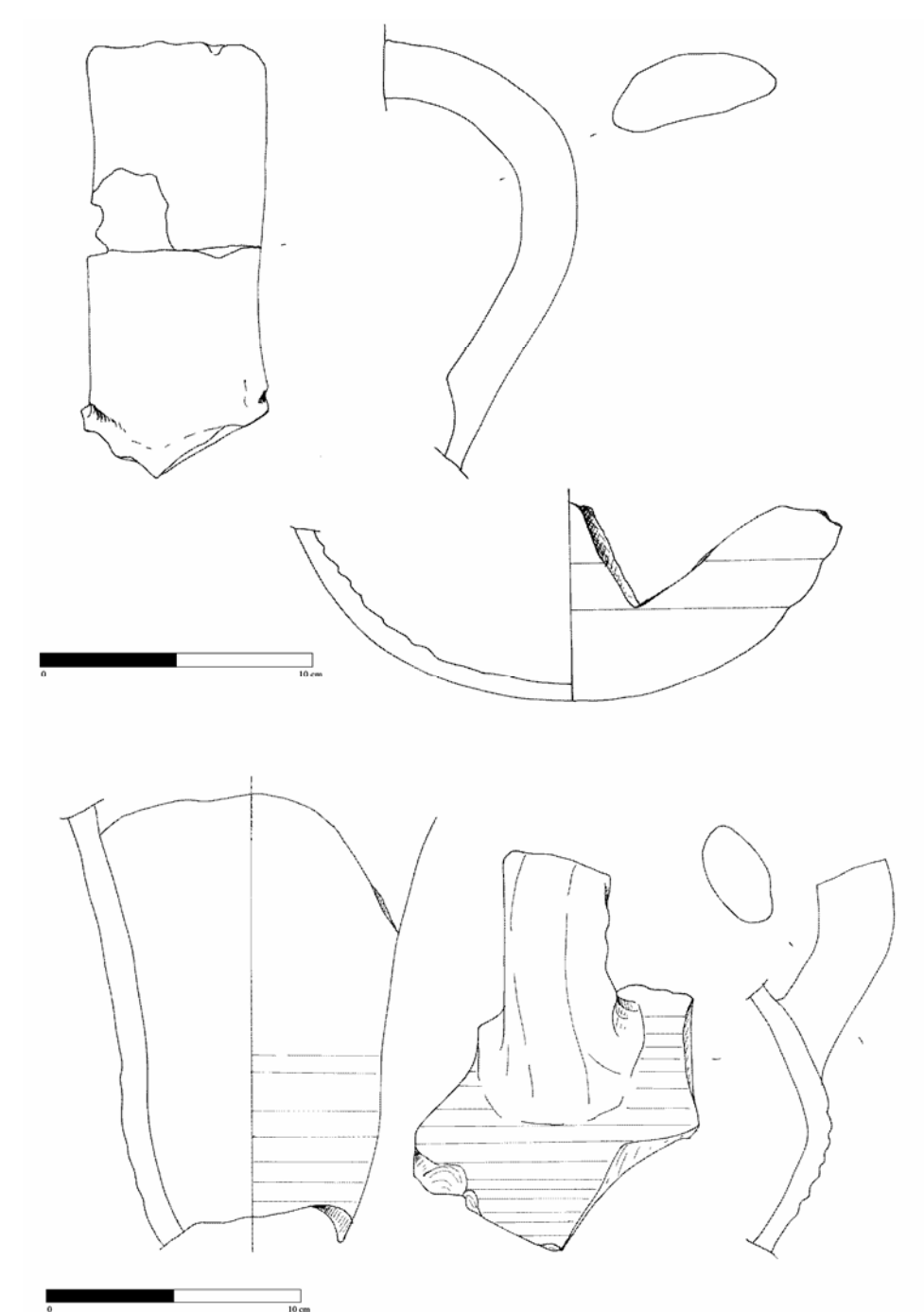

Fig. 14. Fragmente amforice din amenajarea de sub nivelul fundației bisericii.

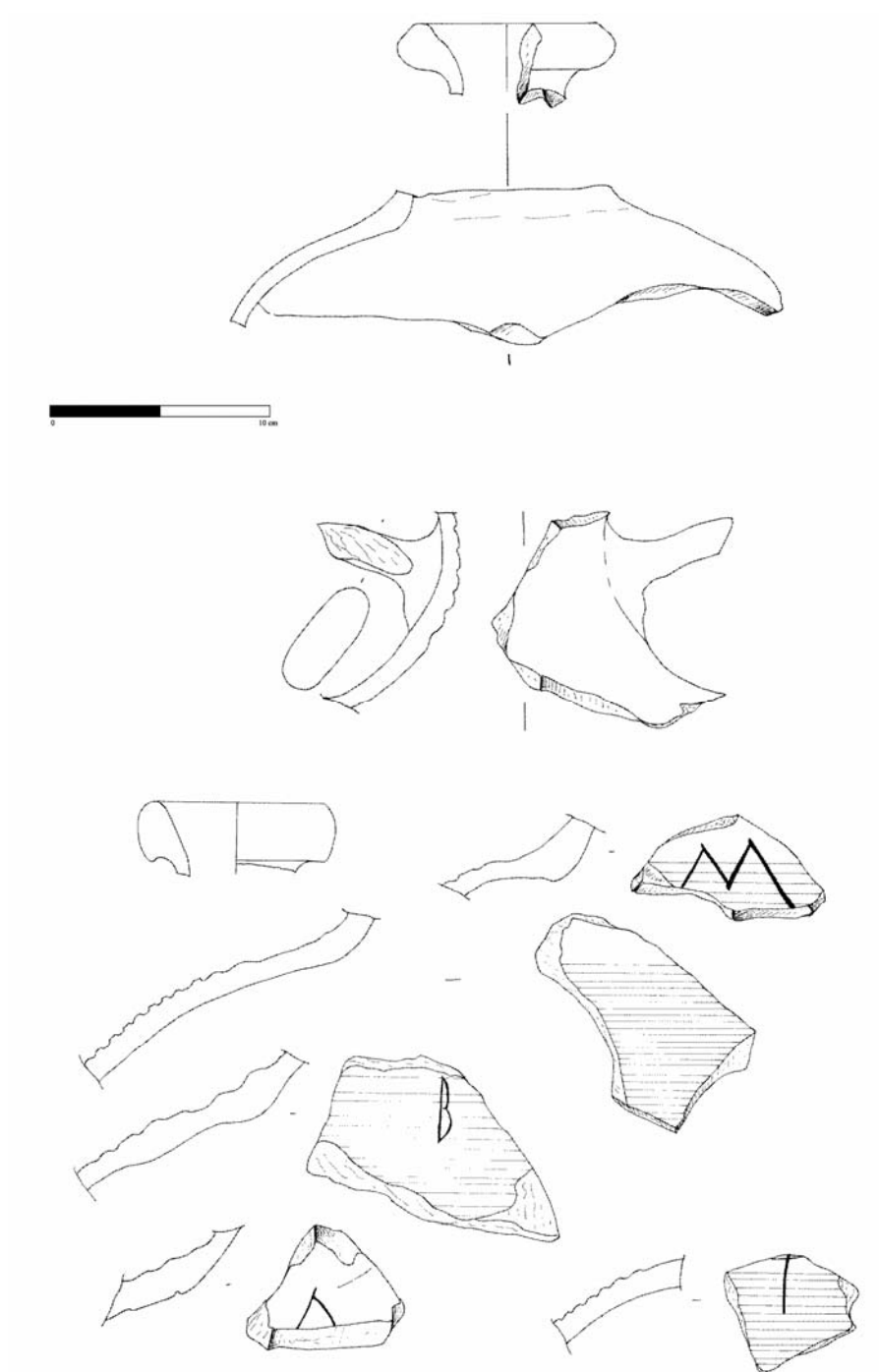

Fig. 15. Fragmente amforice din amenajarea de sub nivelul fundației bisericii.

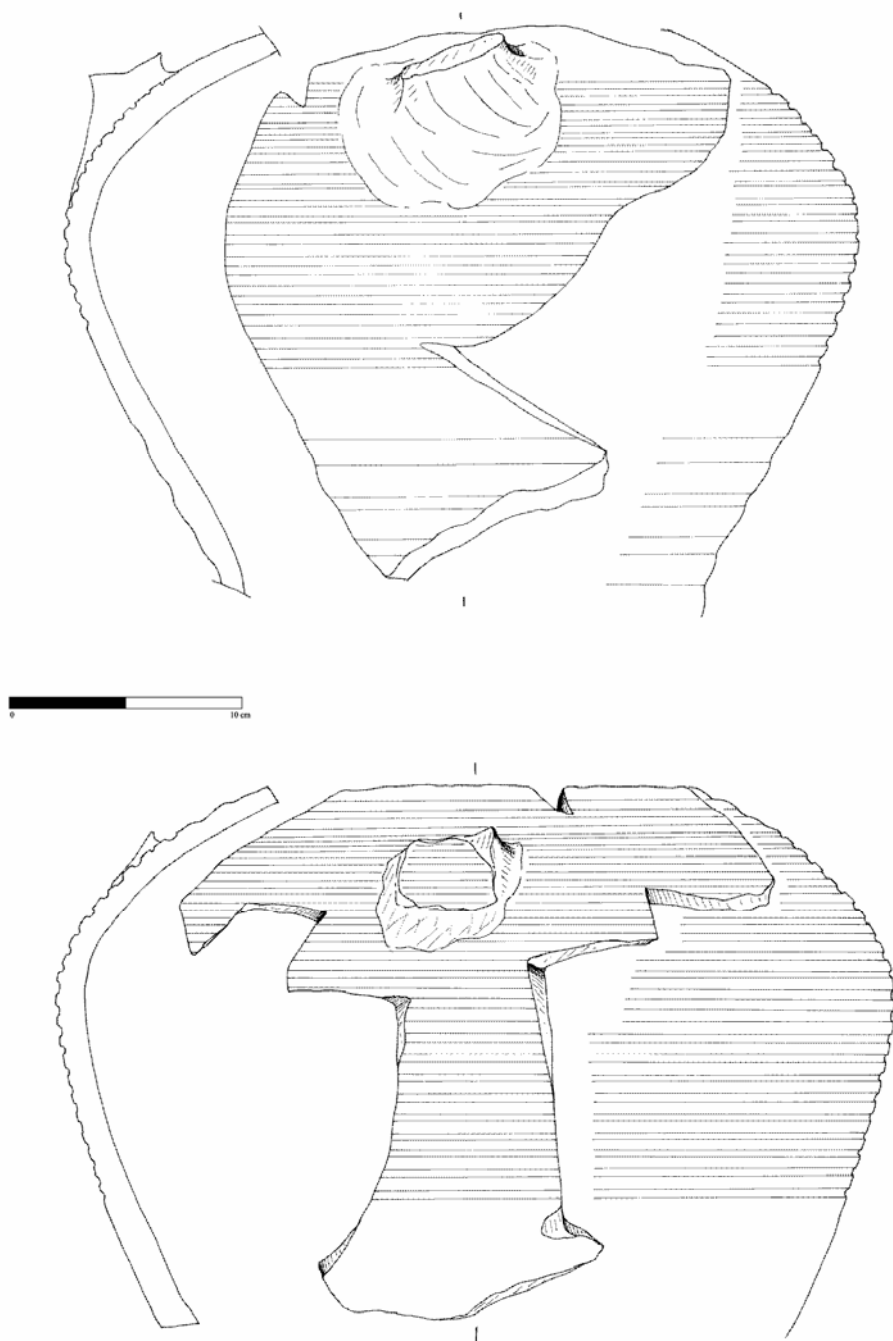

Fig. 16. Amfore sferoidale restaurate din amenajarea de sub nivelul fundației bisericii.

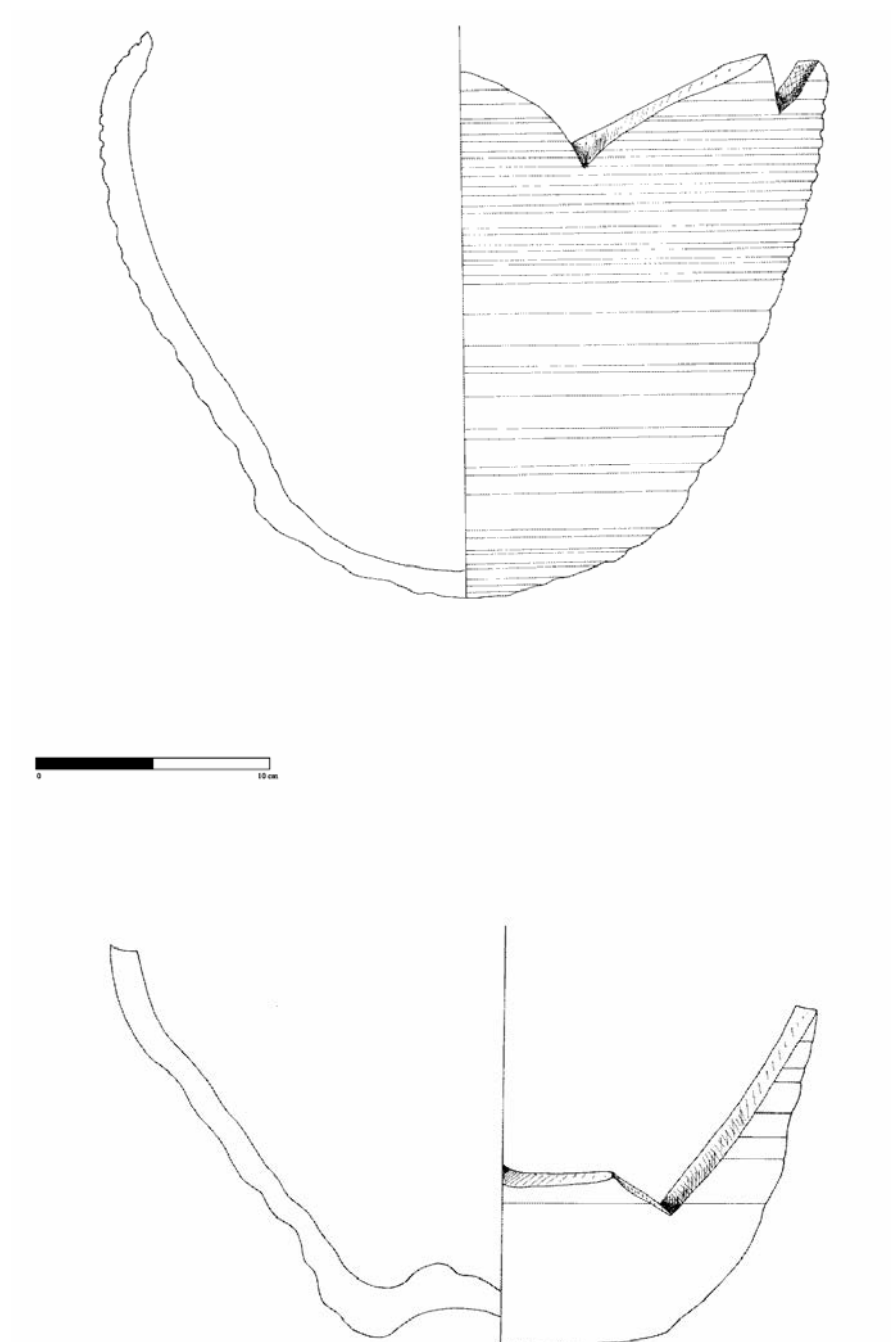

Fig.17. Amfore sferoidale restaurate din amenajarea de sub nivelul fundației bisericii.

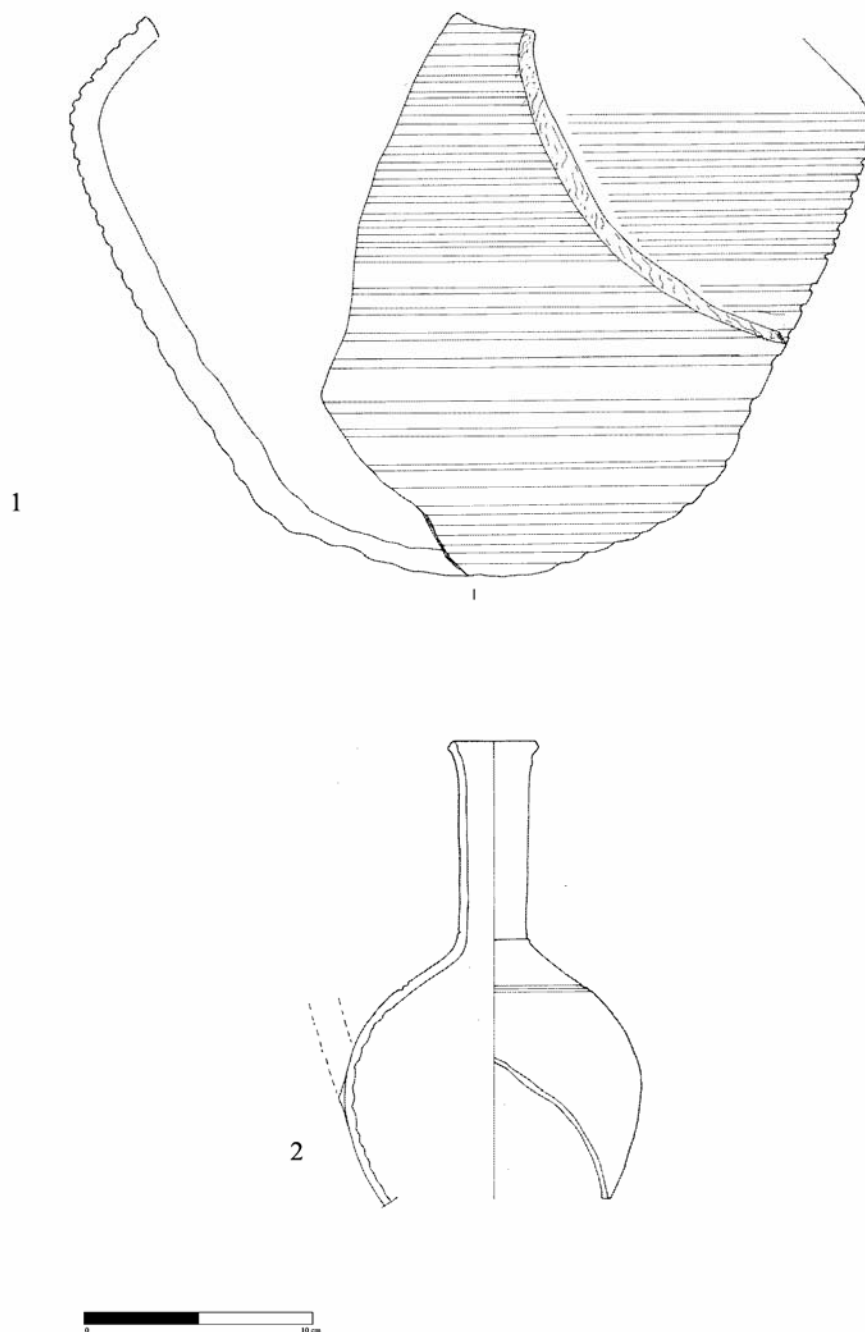

Fig. 18. Materiale ceramice: 1. amforă sferoidală restaurată, din amenajarea de sub nivelul fundației; 2. urcioraș acoperit cu smalt verde descoperit în interiorul edificiului.

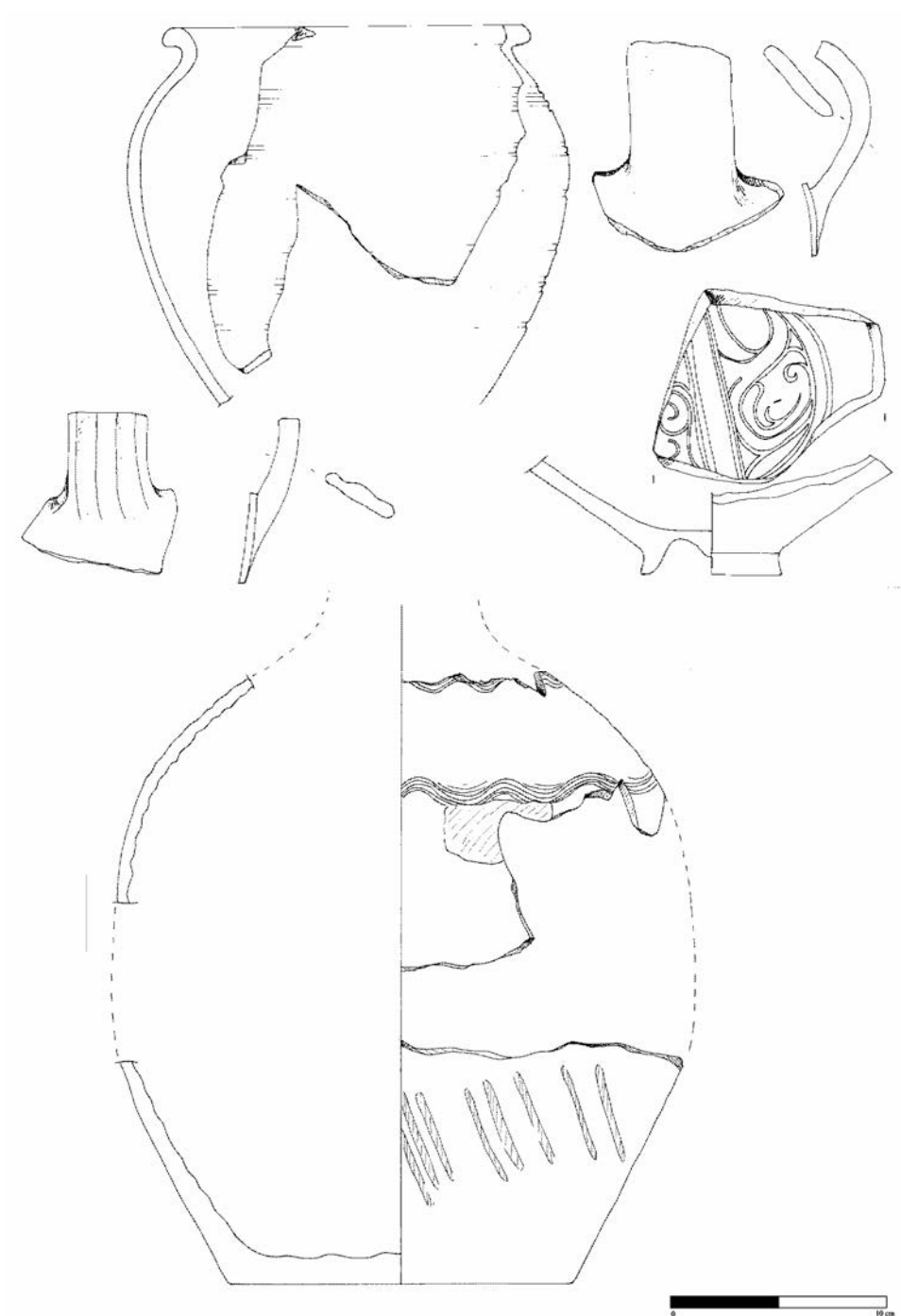
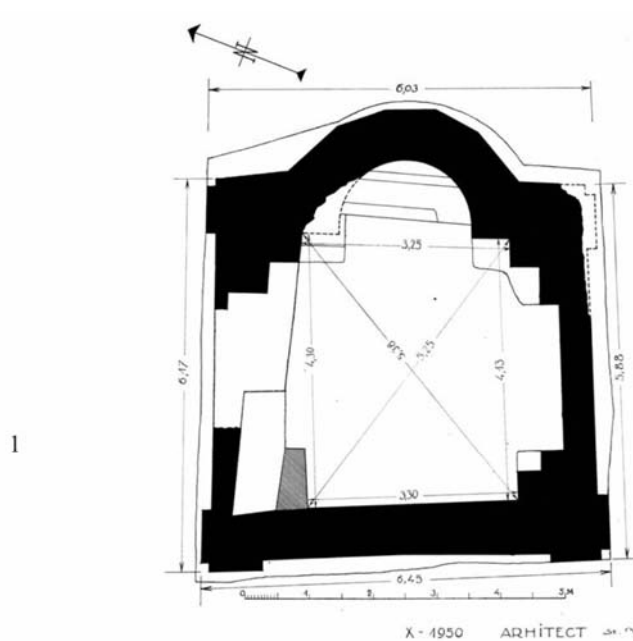

Fig. 20. Fragmente ceramice din groapa menajeră care a distrus biserica.

2

Fig. 21. Bisericuța de la Dinogetia-Garvăn:
1. plan; 2. propunere de reconstituire
(după arh. Ștefan Balș, arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”).

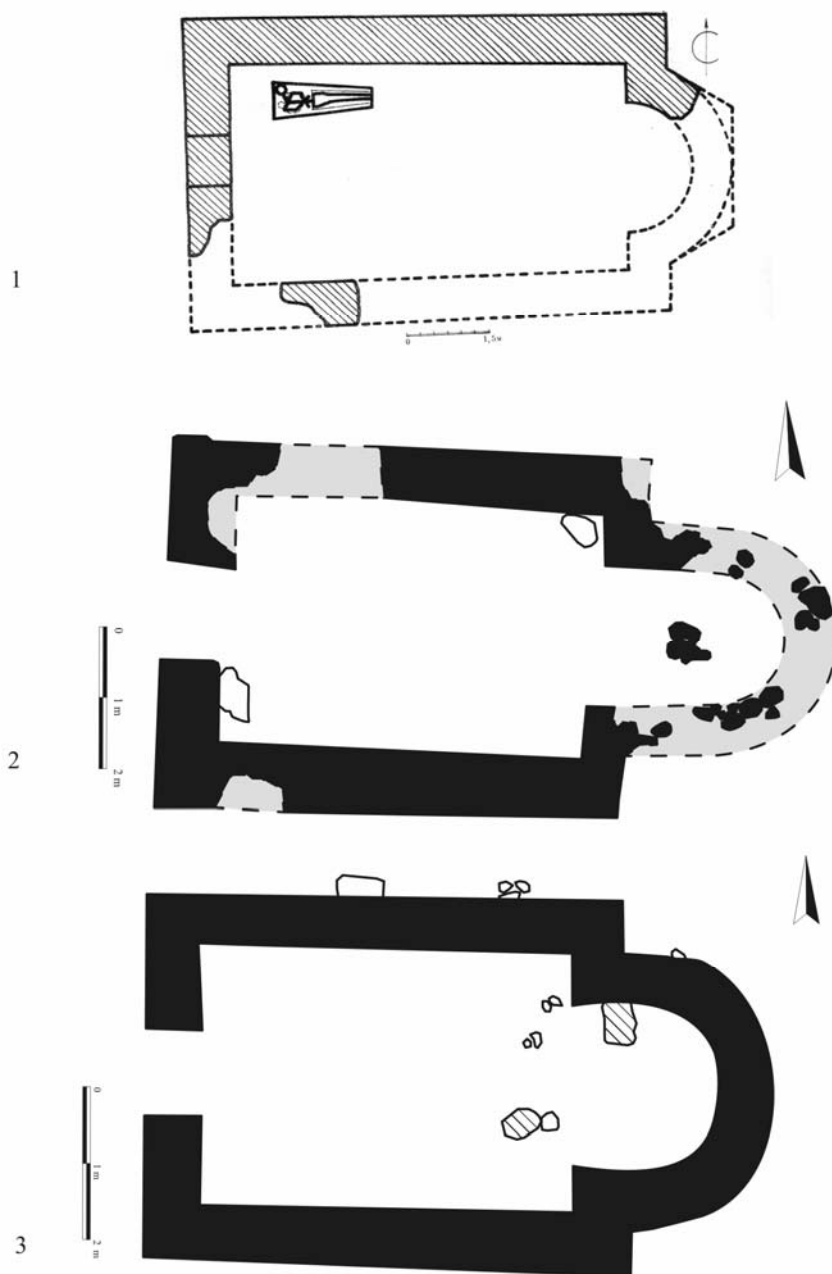

Fig. 22. Posibile analogii:

1. biserica de la Ledenik (Bulgaria), plan (după Kvinto, Iordanov 1982, 26, fig. 4);
2. biserica nr. 1 de la Skala (Bulgaria), plan; 3. biserica nr. 2 de la Skala (Bulgaria), plan (desene după Iotov, Atanasov 1998, 235–236, pl. XXXVI–XXXVII).

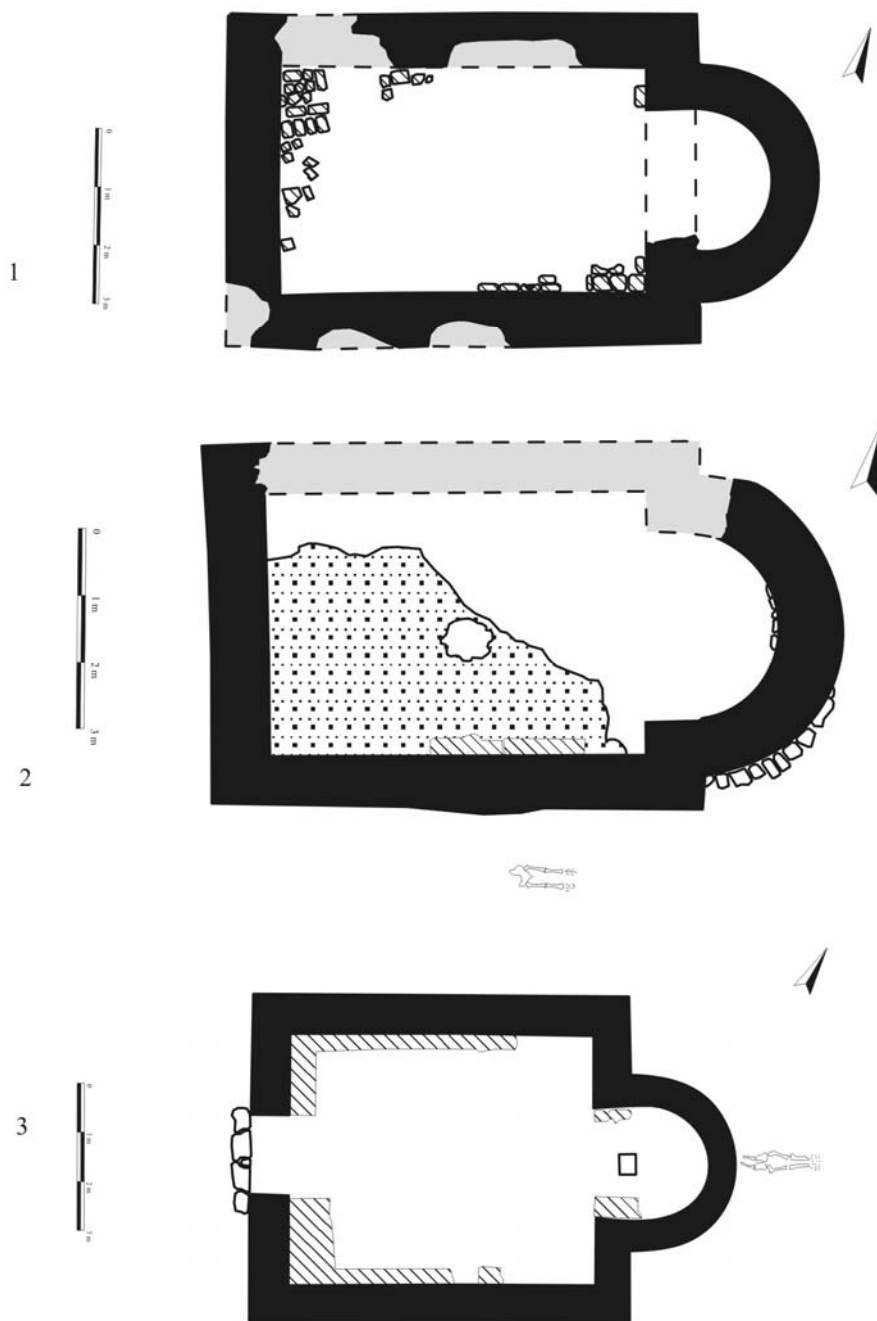

Fig. 23. Posibile analogii. Bisericile de la Tzar Asen (Bulgaria):
 1. biserica nr. 1, plan; 2. biserica nr. 2, plan; 3. biserica nr. 3, plan
 (desene după Antonova, Dremsizova 1984, fig. 1, 4-5).

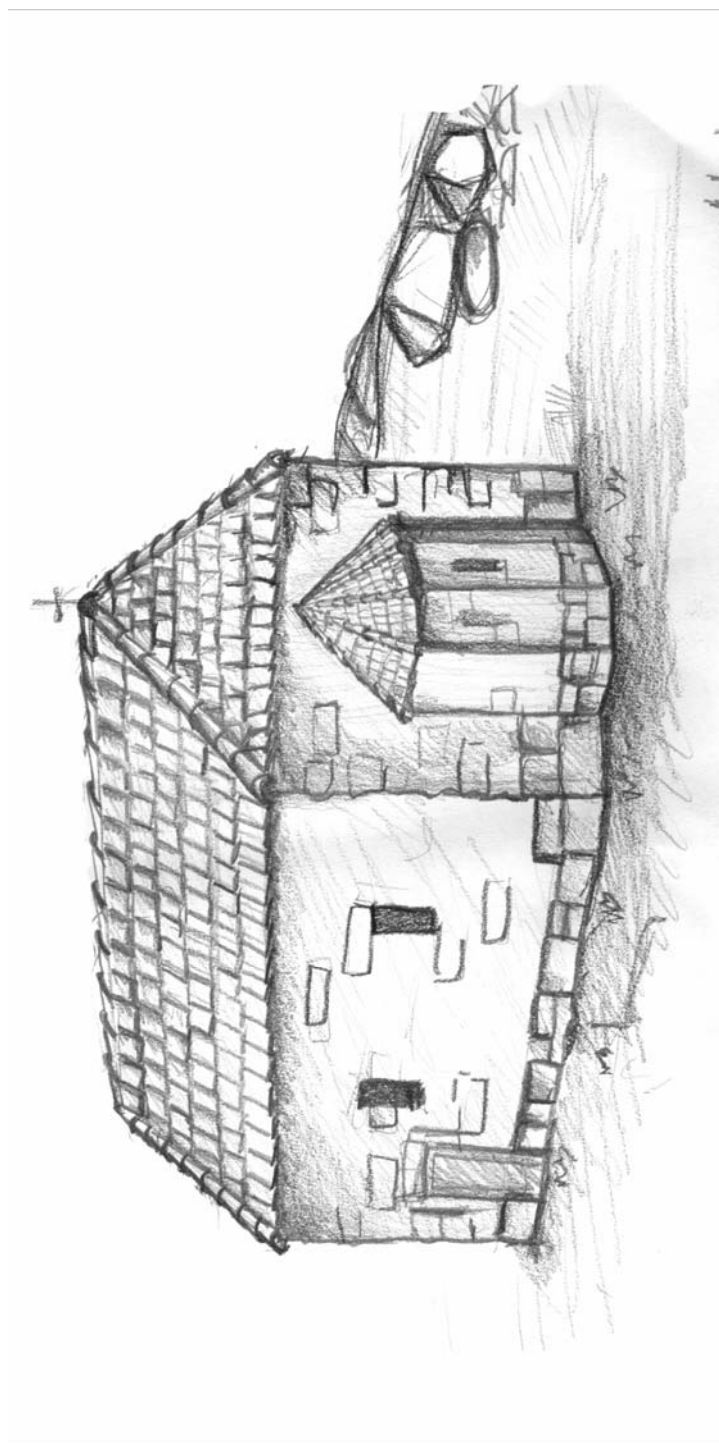

Fig. 24. Propunere de reconstituire a bisericii bizantine descoperite la Nufăru, pe proprietatea Ivanov (Andra Samson).

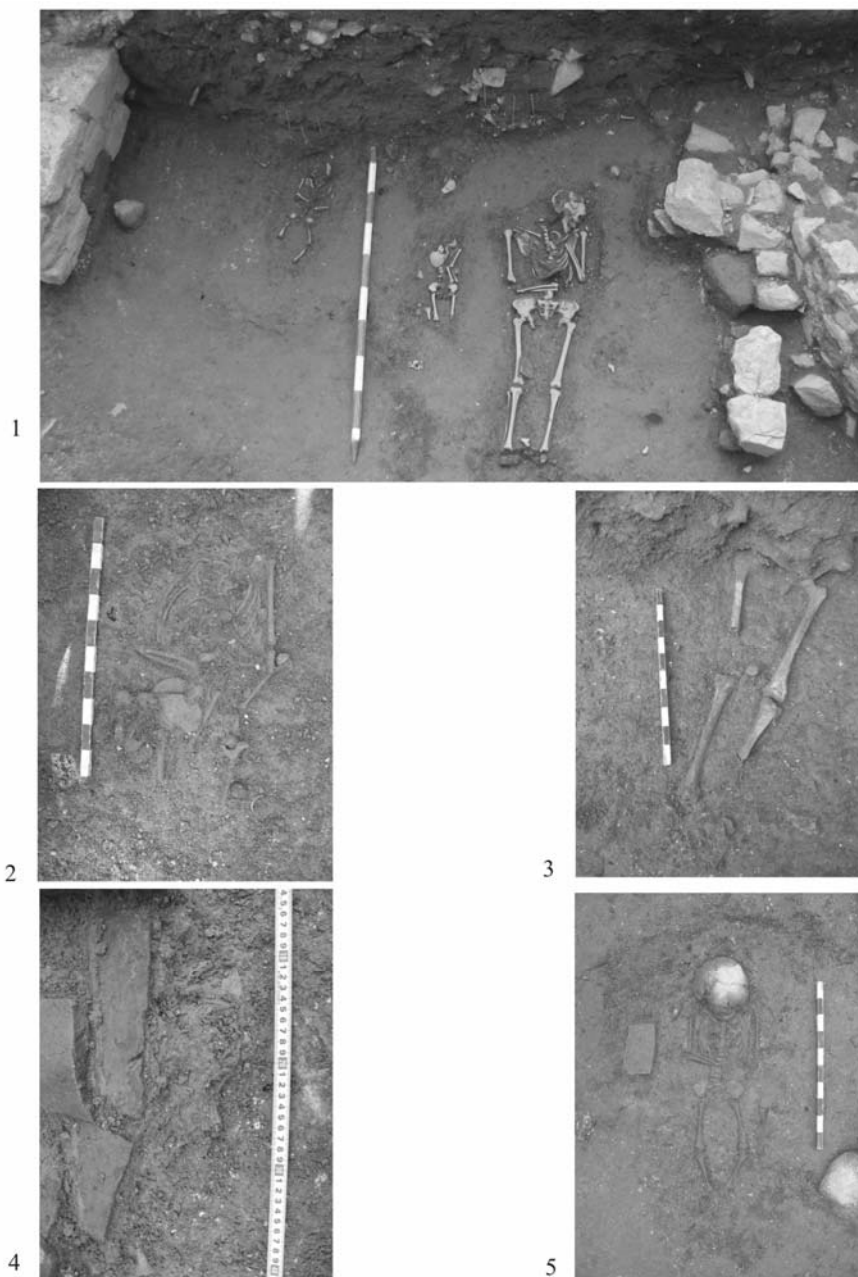

Fig. 25. Cimitirul cercetat pe proprietatea Ivanov:
1. M.6–10; 2. M.1; 3. M.4; 4. M.12; 5. M.5.

Catalogul mormintelor:

M.1/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt⁹⁰ de inhumatie, la 0,20 m N față de zidul nordic al turnului de colț, 2,71 m adâncime față de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, oasele scheletului sunt parțial deranjate în zona coloanei și a bazinului, antebrațul drept pe abdomen, antebrațul stâng pe bazin, femurele secționate, probabil de o groapă menajeră, craniul și brațul drept au fost demontate în momentul săpării, lungime în groapă = 0,48 m, lățime = 0,31 m; inventar reprezentat de o monedă de bronz aflată lângă femurul stâng, probabil alunecată din palma stângă – un follis Roman IV, clasa G (fig. 2; 24/2);

M.2/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumatie, la 1 m distanță N față de zidul nordic al turnului de colț, la N față de și paralel cu M.1, 2,71 m adâncime față de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, vizibil doar în jumătatea sa inferioară, de la bazin în jos, partea superioară pătrunzând în malul vestic al S 1, piciorul drept dislocat în momentul săpării, lungime în groapă = 0,37 m, lățime = 0,15 m; fără inventar (fig. 2);

M.3/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumatie, la 1,40 m distanță N față de zidul de zidul nordic al turnului de colț, la N față de M.1 și la E față de M.2, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care se păstrează doar câteva oase; fără inventar (fig. 2);

M.4/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt⁹¹ de inhumatie, la 1,70 m distanță N față de zidul nordic al turnului de colț, la N față de și paralel cu M.2–3, 2,52 m adâncime față de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de adult, în decubit dorsal, vizibil doar în jumătatea sa inferioară, de la bazin în jos, partea superioară pătrunzând în malul vestic al S 1, lungime în groapă = 0,85 m, lățime = 0,30 m; fără inventar (fig. 2; 24/3);

M.5/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumatie, la 0,86 m distanță S față de zidul naosului bisericii, la 1,37 m distanță N față de M.4, paralel cu M.2–3 și cu M.4, 2,52 m adâncime față de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, bine conservat, antebrațele pe abdomen, cu palmele întinse, picioarele în conexiune anatomică, îndoite ușor de la genunchi în jos, lungime în groapă = 0,78 m, lățime = 0,24 m; fără inventar (fig. 2; 24/5);

M.6/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumatie, la 0,60 m distanță S față de zidul naosului bisericii, la N față de M.4, 2,60 m adâncime față de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de adult, în decubit dorsal, bine conservat, craniul aplecat pe partea stângă, antebrațul drept pe abdomen, antebrațul stâng pe umăr, picioarele întinse, lungime în groapă = 1,66 m, lățime = 0,47 m; fără inventar (fig. 2; 24/1);

M.7/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt⁹² de inhumatie, la S față de și paralel cu M.6, 2,65 m adâncime față de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, antebrațul drept lipsește, antebrațul stâng întins pe lângă corp, bazinul deschis, femurele întinse, tibia dreaptă este ruptă și deplasată, lungime în groapă = 0,54 m, lățime = 0,16 m; fără inventar (fig. 2; 24/1);

M.8/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumatie, la sud față de M.7 și paralel cu M.6–7, 2,70 m adâncime față de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, bine

⁹⁰ În acest complex funerar au mai fost identificate resturi osteologice provenite de la încă doi indivizi, vezi analiza antropologică (Vasile 2011, 91–92).

⁹¹ În acest complex funerar au mai fost identificate resturi osteologice provenite de la încă un individ, vezi analiza antropologică (Vasile 2011, 92).

⁹² În acest complex funerar au mai fost identificate resturi osteologice provenite de la încă un individ, vezi analiza antropologică (Vasile 2011, 93–94).

conservat, cu excepția gambei drepte, ambele antebrățe pe abdomen, lungime în groapă = 0,67 m, lățime = 0,22 m; fără inventar (fig. 2; 24/1);

M.9/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la N față de și paralel cu M.8, la S față de și paralel cu M.10 și M.6, 2,69 m adâncime față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, din care se mai păstrează doar partea superioară, lungime în groapă = 0,17 m, lățime = 0,11 m; fără inventar (fig. 2; 24/1);

M.10/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la N față de M.9 și la V față de M.7, paralel cu M.8–9 și M.6, între șirurile marcate de M.4 și M.2, 2,70 m adâncime față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care se mai păstrează craniul și câteva elemente din scheletul post cranian; fără inventar (fig. 2; 24/1);

M.11/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la N față de M.6 și la S față de zidul naosului bisericii, 2,75 m adâncime față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care se mai păstrează fragmente craniene, coaste și humerusul stâng; fără inventar (fig. 2);

M.12/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la 0,30 m S față de zidul naosul bisericii, 2,30 m adâncime față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care se mai păstrează în conexiune anatomică partea dreaptă, cea stângă fiind deranjată în momentul săpării, ambele antebrățe pe bazin, protejarea mormântului printr-o amenajare funerară din fragmente de olane refolosite; fără inventar (fig. 2; 24/4);

M.13/S 1/ proprietatea Ivanov/2008 – mormânt⁹³ de inhumație, la 0,50 m S față de zidul naosului bisericii, 2,24 m adâncime față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care se mai păstrează în conexiune anatomică craniul, coastele, bazinul și femurele, suprapus de M.14; fără inventar (fig. 2);

M.14/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt⁹⁴ de inhumație, suprapune M.13, fără a-l distruge, mormintele fiind separate de un strat de pământ, 2,49 m adâncime față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care se mai păstrează doar un fragment de craniu, câteva coaste; fără inventar (fig. 2);

M.15/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la 0,15 m S față de zidul naosului bisericii, 2,54 m față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, din care se mai păstrează în conexiune anatomică coastele, partea dreaptă a bazinului și picioarele, ambele antebrățe pe abdomen, depus pe un pat de mortar, gros de 0,02–0,03 m, reprezentând nivelul de construcție a bisericii; fără inventar (fig. 2);

M.16/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt⁹⁵ de inhumație, la S față de absida bisericii, în pământul de sub amenajarea cu pământ galben, 3,14 m față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care au fost recuperate osemintele; fără inventar (fig. 2);

M.17/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la 0,30 m S față de zidul naosului bisericii, 2,25 m față de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de adult, probabil în decubit dorsal, din care sunt vizibile doar membrele inferioare, lungime în groapă = 0,80 m, lățime în groapă = 0,40 m; fără inventar (fig. 2);

⁹³ În acest complex funerar au mai fost identificate resturi osteologice provenite de la încă doi indivizi, vezi analiza antropologică (Vasile 2011, 95).

⁹⁴ În acest complex funerar au mai fost identificate resturi osteologice provenite de la încă un individ, vezi analiza antropologică (Vasile 2011, 95)

⁹⁵ În acest complex funerar au mai fost identificate resturi osteologice provenite de la încă un individ, vezi analiza antropologică (Vasile 2011, 96).

M.18/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la S față de absida bisericii, în pământul de sub amenajarea cu pământ galben, 3,14 m față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care au fost recuperate osemintele; fără inventar (fig. 2);

M.19/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumație, la S față de absida bisericii, în pământul de sub amenajarea cu pământ galben, 3,21 m față de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care au fost recuperate osemintele; fără inventar (fig. 2).

4. CONSIDERAȚII FINALE

Descoperirile arheologice din campania 2008 de pe proprietatea Ivanov se înscriu în categoria noutăților pentru așezarea de tip urban de la Nufăru, adăpostită de zidurile unei fortificații ridicate *a fundamentis* de bizantini în ultima parte a sec. al X-lea.

Biserica reprezintă singura construcție de zid independentă și totodată primul edificiu de cult creștin descoperit până în prezent în situl de la Nufăru. Amplasarea sa în afara zidurilor cetății, într-o extremitate a teritoriului acesteia (colțul nord-vestic), extrem de aproape de linia Dunării, constituie un indiciu al faptului că, probabil, nu era singura construcție de gen; este de estimat faptul că exista cel puțin un așezământ similar în zona centrală a așezării, dacă nu cumva și în alte puncte. Poate un hazard fericit al cercetărilor preventive de la Nufăru va oferi argumente în acest sens. Cimitirul dezvoltat în jurul locașului de cult reprezintă, printre numeroasele segmente de necropolă cercetate pe teritoriul satului Nufăru, primul amenajat în preajma unei biserici.

Situația arheologică are analogii foarte apropiate la *Dinogetia*-Garvăn⁹⁶, subliniate deja anterior, cu precizarea că acolo descoperirea bisericii cu cimitirul aferent a fost înregistrată aproximativ în mijlocul așezării⁹⁷. Biserici cimiteriale au fost descoperite și la Țar Asen – biserica nr. 3⁹⁸, ca și la Cavarua, cu precizarea că acolo au fost descoperite două edificii mononavate suprapuse, înconjurare de morminte de inhumație⁹⁹.

Biserica de la Nufăru se înscrie, alături de cea cu plan simplu din cetatea *Dinogetia*-Garvăn¹⁰⁰ și de biserica mai târzie, cu plan treplat, de la Niculițel¹⁰¹, printre foarte rarele monumente de cult ale epocii bizantine păstrate pe teritoriul dobrogean, considerate cele mai vechi astfel de edificii ale evului mediu românesc.

⁹⁶ Barnea 1967a, 350–356, fig. 186–187; Barnea 1971, 233–238, fig. 72–73; Barnea 1981, 92–93, pl. 32–33; Barnea 1987, 106–109, fig. 8–9; Comșa 1967, 367–373 și fig. 195.

⁹⁷ Barnea 1967a, 350.

⁹⁸ Antonova, Dremsizova 1984, 59–70, fig. 1–9; Atanasov 2007, 272–274, pl. XLI/82–83, LXIV/247–248.

⁹⁹ Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, 57–64, 108; Atanasov 2007, 274, pl. LXIV/250.

¹⁰⁰ Barnea 1967a, 350–356, fig. 186–187; Barnea 1971, 233–238, fig. 72–73; Barnea 1981, 92–93, pl. 32–33; Barnea 1987, 106–109, fig. 8–9.

¹⁰¹ Barnea 1971, 238–242, fig. 74; Diaconu 1972, 312–314, fig. 3; Barnea 1981, 96–97, pl. 34; Barnea 1987, 109–112, fig. 10.

Împreună cu mult mai numeroasele descoperiri din spațiul Bulgariei de astăzi, indiferent că este vorba de biserici cu navă unică (Skala¹⁰², Țar Asen¹⁰³, Caverna¹⁰⁴) sau de biserici cu plan cruciform și trinavat (Dristra-Silistra¹⁰⁵, Caliacra¹⁰⁶), contribuie la conturarea peisajului cultural creștin, corespunzând granițelor provinciei bizantine Paristrion.

UNE ÉGLISE BYZANTINE DÉCOUVERTE À NUFĂRU (DÉP. DE TULCEA)

RÉSUMÉ

L'article présente une découverte récente provenant de l'établissement fortifié urbain situé sur le territoire du village de Nufăru: un édifice de culte, avec une nécropole, daté aux XIe-XIIe siècles. Les vestiges proviennent d'une fouille archéologique préventive, déroulée pendant l'année 2008 sur une propriété privée – appartenant à Sașa Ivanov –, englobant le côté Nord-Ouest de la forteresse. Il s'agit d'une église, située en dehors de l'enceinte byzantine, au Nord de la tour du coin Nord-Ouest, composée par une nef et une abside, partiellement conservées. À la proximité sud de l'église, on a fouillé un cimetière, documenté seulement par 19 tombes d'inhumation, orientées Ouest-Est, sans mobilier funéraire (à l'exception de la tombe 1 – une monnaie en bronze du XIe siècle) appartenant à une communauté chrétienne. La petite église constitue le premier édifice de culte découvert dans la forteresse byzantine de Nufăru et un des quelques édifices chrétiens datés à l'époque médio-byzantine découverts dans la zone de la Dobroudja.

Mots-clé: Nufăru, Byzance, forteresse, église, nef, abside, tuile, amphore, cimetière, tombe.

BIBLIOGRAFIE

Altripp 2000	Altripp, M., <i>Beobachtungen zu Synthronoi und Kathedren in byzantinischen Kirchen Griechenlands</i> , BCH 124, 1, 377–412.
Angelova 1987	Angelova, S., <i>Sur la caractéristique de la céramique du Haut Moyen Age, provenant de Drăstăr (Silistra), în Dobrudža. Etudes ethno-culturelles</i> , Sofia, 93–114.
Angelova 1995	Angelova, S., <i>Srednovekovna nekropol kraj južnata stena na Drăstăr (Silistra)</i> , Godišnik Sofia 86 (1993, 1995), 59–143.
Angelova 2002	<i>Razkopki na tŕarkva no. 2. Arheologicesko proučvanije na Drăstăr (14 godini po kăšno)</i> , Dobrudža 20, 12–39.

¹⁰² Iotov, Atanasov 1998, 21–23, 233, 235–236, fig. 28–29, pl. XXXIV, XXXVI–XXXVII; Atanasov 2007, 271–272, pl. XXI/1, XLII/2, LXIV/249.

¹⁰³ Antonova, Dremsizova 1984, 59–70, fig. 1–9; Atanasov 2007, 272–274, pl. XLI/82–83, LXIV/247–248.

¹⁰⁴ Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, 57–58, 108, fig. 5, 44–45; Atanasov 2007, 274, pl. LXIV/250.

¹⁰⁵ Atanasov 1994, 58; Angelova 2002, 12–39; Atanasov 2007, 344.

¹⁰⁶ Iosifova 1996, 54–63.

- Angelova, Atanasov, Koleva 2005
Angelova, S., Atanasov, G., Koleva, R., *Archeologhiceski razkopki v natzionalnija arhitekturno-archeologhiceski rezervat „Durostorum-Drăstăr-Silistra” prez 1993 g.*, GodišnikSofia 1, 188–192.
- Antonova, Dremsizova 1984
Antonova, V., Dremsizova, S., *Tzărki i kameni postroi v starobălgarskoto gradište pri s. Ţar Asen, Rusensko*, GodišnikŞumen 10, 59–70.
- Atanasov 1994
Atanasov, G., *Tzărka no. 1 v Drăstăr (Silistra)*, ArcheologijaSofia 36, 3–4, 58–65.
- Atanasov 2007
Atanasov, G., *Hristijanskijat Dorostorum-Drăstăr*, Varna.
- Bakirtzis 1989
Bakirtzis, C., *Byzantine Amphorae*, în Déroche, V., Spieser, J.-M. (eds.), *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH Supplément XVIII, 73–77.
- Baraschi, Damian 1993
Baraschi, S., Damian, O., *Considérations sur la céramique émaillée de Nufăru*, Dacia N.S. 37, 237–277.
- Barnea 1954
Barnea, I., *Amforele feudale de la Dinogetia*, SCIV 5, 3–4, 513–529.
- Barnea 1959
Barnea, I., *Descoperiri arheologice din epoca feudală la Mangalia*, Materiale 6, 903–911.
- Barnea 1962
Barnea, I., *Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi (reg. Dobrogea)*, SCIV 13, 2, 349–371.
- Barnea 1967a
Barnea, I., Bisericuța, în Ștefan, G., Barnea, I., Comșa, M., Comșa, E., *Dinogetia I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn*, București, 350–356.
- Barnea 1967b
Barnea, I., *Ceramica de import*, în Ștefan, G., Barnea, I., Comșa, M., Comșa, E., *Dinogetia, I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn*, București, 229–276.
- Barnea 1971
Barnea I., *Dobrogea între anii 681–1186*, în Barnea, I., Ștefănescu, Ș., *Din istoria Dobrogei, vol. III, Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 7–335.
- Barnea 1973
Barnea, I., *Noi descoperiri din epoca feudalismului timpuriu de la Dinogetia-Garvăn*, Materiale 10, 291–331.
- Barnea 1981
Barnea, I., *Arta creștină în România*, vol. II, București.
- Barnea 1987
Barnea, I., *Monumente creștine și viața bisericească în secolele VII–XIV pe teritoriul Dobrogei*, în *Monumente istorice și izvoare creștine*, Galați, 79–124.
- Barnea 1989
Barnea, I., *La céramique byzantine de Dobroudja, X^e-XIIe siècles*, în Déroche, V., Spieser, J.-M. (eds.), *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH Supplément XVIII, 131–142.
- Barnea, Paraschiv, Stănică 2002
Barnea, A., Paraschiv, D., Stănică, A., *Ostrov, com. Ostrov, jud. Tulcea [Beroe]*, CCA, campania 2001, Buziaș, 225–226, nr. 120.

- Baumann 2010
Baumann, V. H., *Noviodunum. Șantier arheologic 1995–2009*, Tulcea.
- Bobceva 1978
Bobceva, L., *Nekropol ot XIII–XIV vek v Kaliakra*, *Izvestija Varna* 14 (29), 152–180.
- Chera-Mărgineanu 1981
Chera-Mărgineanu, C., *Morminte creștine timpurii descoperite la Ostrov*, *Pontica* 14, 297–303.
- Comșa 1957
Comșa, E., *Cîteva descoperiri arheologice din raionul Medgidia (reg. Constanța)*, *Materiale* 4, 325–334.
- Comșa 1967
Comșa, E., Cimitirul, în Ștefan, Gh., Barnea, I., Comșa, M., Comșa, E., *Dinogetia I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericiuța–Garvăn*, București, 367–373.
- Condurachi et alii 1961
Condurachi, E. și colaboratorii, *Șantierul arheologic Histria*, *Materiale* 7, 227–271.
- Damian 1993
Damian, O., *O necropolă medievală timpurie descoperită la Nufăru (jud. Tulcea)*, *SCIVA* 44, 1, 81–113.
- Damian, Bănăseanu 2006
Damian, O., Bănăseanu, A., *Ostrov, com. Ostrov, jud. Constanța, Punct: Păcuiul lui Soare*, CCA, campania 2005, Constanța, 237–240, nr. 131.
- Damian, Vasile 2010
Damian, O., Vasile, G., *Vestigii arheologice descoperite pe dealul Dervent (jud. Constanța)*, în Măgureanu, A., Gall, E. (eds.), *Între stepă și imperiu, Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*, București, 337–385.
- Damian, Andonie, Vasile 2003
Damian, O., Andonie, C., Vasile, M., *Nufăru – despre problemele unui sit arheologic suprapus de o așezare contemporană*, *Peuce S.N.* 1 (14), 237–266.
- Damian et alii 2007
Damian, O., Vasile, M., Stănică, A., Bănăseanu, A., Samson, A., *Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea*, *Materiale* SN 3, 107–151.
- Damian et alii 2007–2008
Damian, O., Mănușu-Adameșteanu, G., Vasile, M., Bănăseanu, A., Samson, A., Vasile, G., *Descoperiri funerare în situl arheologic de la Nufăru, jud. Tulcea*, *CA* 14–15, 305–392.
- Damian et alii 2010
Damian, O., Vasile, M., Stănică, A., Samson, A., Ene, D., *Date noi despre cetatea bizantină de la Nufăru, jud. Tulcea*, *Buletin MMN SN* 7–8, 28–35 și I–V.
- Diaconu 1961
Diaconu, P., *Șantierul arheologic Păcuiul lui Soare*, *Materiale* 7, 599–608.
- Diaconu 1972
Diaconu, P., *Despre datarea „circumvalației” și a „bisericii treplate” de la Niculițel*, *SCIV* 23, 2, 307–319.
- Diaconu 1980
Diaconu, P., *Cariere de piatră din secolul al X-lea de la Cernavodă*, *Pontica* 13, 185–195.
- Diaconu, Popa, Angheliescu 1962
Diaconu, P., Popa, R., Angheliescu, N., *Șantierul arheologic Păcuiul lui Soare*, *Materiale* 8, 713–722.
- Dimitrov 1993
Dimitrov, D., *Keramikata ot rannosrednovekovnata krepost do selo Ţar Asen, Silistrensko*, *Dobrudja* 10, 76–122.

- Donceva-Petkova 2005 Donceva-Petkova, L., *Odartsi. Nekropoli ot XI vek*, Sofija.
- Ebersolt 1910 J. Ebersolt, *Poteries byzantines et anatoliennes du Musée de Constantinople*, Constantinople.
- G. Florescu, R. Florescu 1959 Florescu, G., Florescu, R., *Săpăturile arheologice de la Capidava*, Materiale 6, 617–627.
- G. Florescu, R. Florescu, Ceacalopol 1961 Florescu, G., Florescu, R., Ceacalopol, G., Materiale 7, 571–581.
- G. Florescu, R. Florescu, Ceacalopol 1962 Florescu, G., Florescu, R., Ceacalopol, G., Materiale 8, 693–704.
- Günsenin 1989 Günsenin, N., *Recherches sur les amphores byzantines dans les musées turcs*, în Déroche, V., Spieser, J.-M. (eds.), *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH Supplément XVIII, 267–276.
- Iosifova 1996 Iosifova, M., *Kvartalno to jadro okolo tžarkva no.3 v Kaliakra prez XIV v. – gradoustrojstvo, arhitektura, bit*, ArcheologijaSofia 38, 1, 54–63.
- Iotov, Atanasov 1998 Iotov, V., Atanasov, G., *Skala. Krepost ot X–XI vek do s. Kladentzi, Tervelsko*, Silistra.
- Irimia 1981 Irimia, M., *Observații preliminare privind așezarea antică de la Gura Canliei*, Pontica 14, 67–122.
- Irimia 1982 Irimia, M., *Un mormânt de epocă medievală descoperit la Gura Canliei, jud. Constanța*, SCIVA 33, 1, 140–143.
- Lăzurcă, Mănușu-Adameșteanu 1980 Lăzurcă, E., Mănușu-Adameșteanu, G., *Noi descoperiri arheologice la Enisala, județul Tulcea*, Materiale (a XIV-a sesiune anuală de rapoarte). Tulcea, 146–156.
- Kvinto, Iordanov 1982 Kvinto, L., Iordanov, I., *Tžarkva ot XII v pri s. Ledenik, Velikotžrnovski okrăg*, ArcheologijaSofia 3, 1, 24–32.
- Mănușu-Adameșteanu 1991 Mănușu-Adameșteanu, G., *Tomis – Constantia – Constanța*, Pontica 24, 299–327.
- Mircev 1961 Mircev, M., *Novootkrit srednovekoven nekropol pri Cavarua*, IzvestijaVarna 12, 67–76.
- Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962 Mircev, M., Tonceva, G., Dimitrov, D., *Bizone–Karvuna*, IzvestijaVarna 13, 21–109.
- Morgan 1942 Morgan, C., *Corinth, XI, The Byzantine Pottery*, Cambridge, Massachusetts.
- Ousterhout, Z. Ahunbay, M. Ahunbay 2000 Ousterhout, R., Ahunbay, Z., Ahunbay, M., *Study and restoration of the Zeyrek Camii in Istanbul: First Report, 1997–1998*, DOP 54, 265–280.
- Petre 1962 Petre, A., *Săpăturile de la Piatra-Frecăței*, Materiale 8, 565–586.
- Popa 1972 Popa, R., *Zidurile cetății. Poarta*, în Diaconu, P., Vilceanu, D., *Păcuil lui Soare. I. Cetatea bizantină*, București, 29–36.
- Stănică 2004 Stănică, A., *Câteva aspecte privind așezarea medio-bizantină de la Ostrov-Piatra Frecăței (Beroe), jud. Tulcea*, în Căndea, I., Sîrbu, V., Neagu, M. (eds.), *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila, 357–366.

- Stănică 2007 Stănică, A., *Une estampille de bronze pour marquer des amphores découverte à Noviodunum-Isaccea*, Pontica 40, 515–520.
- Stănică et alii 2005–2006 Stănică, A., Ailincăi, S. C., Ignat, A., Zvîncă, I., *Noi descoperiri funerare de pe teritoriul localității Enisala (com. Sarichioi, jud. Tulcea)*, Peuce S.N., 3–4, 317–330.
- Suceveanu 1973 Suceveanu, A., *Un mormânt din secolul XI e.n. la Histria*, SCIV, 24, 3, 495–502.
- Ștefan, Barnea, Mitrea 1962 Ștefan, G., Barnea, I., Mitrea, B., *Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia)*, Materiale 8, 1962, 675–692.
- Vasile 2011 Vasile, G., *Necropola bisericii descoperite la Nufăru (jud. Tulcea). Analiză antropologică*, SCIVA 62, 1–2, 89–106.
- Talbot Rice 1959 Talbot Rice, D., *The Great Palace of the Byzantine Emperors. Second Report. The Byzantine Pottery*, Edimburgh.
- Vasile, 2011 Vasile, G., *Necropola bisericii descoperită la Nufăru (jud. Tulcea). Analiză antropologică*, SCIVA 62, 1–2, 89–106.
- Vasiliu 1980 Vasiliu, I., *Observații cu privire la mormintele de înhumăție de la Troesmis*, Peuce 8, 218–229.
- Vasiliu 1984 Vasiliu, I., *Cimitirul feudal-timpuriu de la Isaccea*, Peuce 9, 107–141.
- Vasiliu 1991 Vasiliu, *Săpăturile de la Dinogetia (1982–1985)*, Peuce 10, 371–391.
- Vasiliu, Mănucu-Adameșteanu 1984 Vasiliu, I., Mănucu-Adameșteanu, G., *Considerații finale asupra locuirii feudal-timpurie (sec. X-XI) de la Aegyssus-Tulcea (Campaniile 1959-1980)*, Peuce 9, 143–155.

EXPLICATIONS DES FIGURES

- Fig. 1. Plan du village Nufăru. La forteresse byzantine et la propriété Ivanov.
- Fig. 2. Plan général des fouilles sur la propriété Ivanov. La courtine, la tour, l'église et le cimetière d'époque byzantine.
- Fig. 3. Section 1 fouillée sur la propriété Ivanov: 1. profil du côté est; 2. profil du côté ouest.
- Fig. 4. La surface fouillée sur la propriété Ivanov. L'église et la tour byzantines: 1. vue du Nord; 2. vue du Sud.
- Fig. 5. L'église découverte sur la propriété Ivanov: 1. vue de l'Est; 2. vue du Nord.
- Fig. 6. L'église: 1. le côté sud; 2. l'abside vue de l'Est.
- Fig. 7. Le mur de l'église vue du côté sud.
- Fig. 8. L'église. La zone sud. Le parement.
- Fig. 9. L'église: 1. l'aménagement pour la fondation de l'église, avec des tessons des amphores; 2. amphore sphéroïdale fragmentaire sous la fondation de l'église.
- Fig. 10. Matériaux archéologiques: 1. fragments de peinture murale; 2. cruche à émail vert; 3. amphore sphéroïdale restaurée provenant de l'aménagement pour la fondation de l'église; 4.–5. tuiles de toit découvertes dans l'église; 6. tuile à signe en relief provenant de la protection de la tombe 12.
- Fig. 11. Matériaux de construction de l'église: 1. tuile à signe en relief provenant de la protection de la tombe 12; tuiles fragmentaires découvertes dans l'église.

Fig. 12. Matériaux de construction de l'église.

Fig. 13. 1. Matériaux de construction de l'église; 2. couverture en tuiles pour le toit de l'église (d'après Kvinto, Iordanov 1982, 30, fig. 7).

Fig. 14. Matériaux amphoriques provenant de l'aménagement pour la fondation de l'église.

Fig. 15. Matériaux amphoriques provenant de l'aménagement pour la fondation de l'église.

Fig. 16. Amphores sphéroïdales partiellement restaurées provenant de l'aménagement pour la fondation de l'église.

Fig. 17. Amphores sphéroïdales partiellement restaurées provenant de l'aménagement pour la fondation de l'église.

Fig. 18. Matériaux céramiques: 1. amphore sphéroïdale provenant de l'aménagement pour la fondation de l'église; 2. cruche à email vert provenant du nef.

Fig. 19. Tessons céramiques provenant de la fosse ménagère que perfore le niveau de l'église.

Fig. 20. Tessons céramiques provenant de la fosse ménagère que perfore le niveau de l'église.

Fig. 21. La petite église de *Dinogetia*-Garvăn: 1. plan; 2. proposition de restitution (d'après l'architecte Șt. Balș, archive de l'Institut d'Archéologie «Vasile Pârvan»).

Fig. 22. Analogies en Bulgarie: 1. l'église de Ledenik, plan (d'après Kvinto, Iordanov 1982, 26, fig. 4); 2. l'église no. 1 de Skala, plan; l'église no. 2 de Skala, plan (d'après Iotov, Anatasov 1998, 235–236, pl. XXXVI–XXXVII).

Fig. 23. Analogies en Bulgarie. Les églises du Tzar Asen: 1. l'église no. 1, plan; l'église no. 2, plan; l'église no. 3, plan (d'après Antonova, Dremsizova 1984, fig. 1, 4–5).

Fig. 24. Proposition de restitution de l'église byzantine découverte sur la propriété Ivanov (d'après Andra Samson).

Fig. 25. La propriété Ivanov. Le cimetière: 1. tombes 6–10; 2. tombe 1; 3. tombe 4; 4. tombe 12; 5. tombe 5.

NECROPOLA BISERICII DESCOPERITE LA NUFĂRU (JUD. TULCEA). ANALIZĂ ANTROPOLOGICĂ

GABRIEL VASILE*

Rezumat. Obiectul prezentului studiu antropologic îl reprezintă analiza scheletelor aparținând epocii medio-bizantine, descoperite în anul 2008 pe proprietatea Sașa Ivanov, în intravilanul localității Nufăru (jud. Tulcea). Complexele funerare aparțin unui cimitir dezvoltat în jurul unei biserici amplasate în afara incintei fortificate, în apropierea turnului de colț nord-vestic al cetății bizantine de la Nufăru. Expertiza antropologică asupra materialului osteologic ce provine din 19 complexe funerare s-a axat pe determinarea sexului, estimarea vârstei, staturii și greutateii corporale a copiilor, evidențierea condițiilor patologice și a caracterelor epigenetice, precum și pe analiza biometrică a segmentelor cranian și postcranian.

Cuvinte cheie: antropologie fizică; perioadă medio-bizantină; estimare vârstă, statură și greutate corporală copii; biometrie; condiții patologice; caractere non-metrice.

1. MATERIALE ȘI METODE

Au fost supuse analizei antropologice resturile osteologice provenind din 19 complexe funerare (morminte de înhumăție), descoperite pe proprietatea Ivanov din intravilanul localității Nufăru, cercetate în campania din anul 2008. Din motive bine cunoscute (aciditatea solului, acțiunea erozivă a rădăcinilor sau bioturbațiile produse de animale), majoritatea scheletelor nu sunt complete. În plus, pe lângă acestea, în unele complexe funerare au fost identificate și resturi osteologice provenind de la alți indivizi. Complexele funerare sunt amplasate *extra muros*, la nord față de curtea nordică a cetății bizantine de la Nufăru și la sud față de un edificiu de cult (bisericuță cu naos și altar), databil în sec. XI–XII¹. Scheletele sunt orientate fără excepție pe direcția vest-est, în decubit dorsal.

Resturile osteologice au fost curățate cu apă, fără detergenți, și uscate în aer liber. Fragmentele osoase au fost restaurate cu ajutorul unui adeziv pe bază de cianoacrilat.

Evaluarea stării de reprezentare s-a efectuat pe baza sistemului descris de Buikstra și Ubelaker². Un schelet a fost considerat relativ complet atunci când au

* Muzeul Național de Istorie a României, Centrul Național de Cercetări Pluridisciplinare, Calea Victoriei, nr. 12, sector 3, 030026, București, antropologie@mnir.ro; gvasile@yahoo.com.

¹ Damian, Samson, Bâlici 2011, 45–46.

² Buikstra, Ubelaker 1994, 5–7.

fost identificate resturi osoase din toate compartimentele, în proporție de cel puțin 75%. A fost estimat ca fiind parțial complet (atunci când au fost recuperate între 25%–75% dintre oase) sau schelet slab reprezentat (s-au păstrat mai puțin de 25% dintre oase).

Identificarea resturilor scheletice s-a realizat utilizând atât bibliografia de specialitate existentă³, cât și materiale comparative.

Determinarea sexului a fost realizată numai în cazul juvenililor și indivizilor adulți, atât pe baza gradelor de sexualizare descrise de Acsádi și Nemeskéry⁴, cât și pe caracteristicile generale evidențiate la nivelul scheletului. Acolo unde a fost posibil, gradele de sexualizare au fost scorizate.

În cadrul estimării vârstei la deces a copiilor (*infant*, *infans* I și *infans* II), au fost utilizate ecuațiile de regresie ale diafizelor oaselor lungi (bazate pe lungimile maxime ale acestora), recomandate de Facchini și Veschi⁵. În cazul valorilor subunitare ale vârstelor la deces, indivizii au fost considerați de vârstă fetală. Atunci când nu am beneficiat de diafize, vârsta a fost apreciată prin comparație dimensională și încadrată în categorii. Vârstele subiecților plasați în categoriile *Juvenilis* și *adultus* au fost estimate după modelul sugerat de Buikstra și Ubelaker⁶, bazat pe unirea epifizelor cu diafizele corespunzătoare și pe fuziunea centrilor de osificare primară. Estimarea vârstei la deces în cadrul indivizilor adulți s-a realizat pe baza metodei indicate de Acsádi și Nemeskéry⁷, care presupune evaluarea a patru caractere morfologice (gradul de obliterare a suturilor craniene, structura externă a suprafeței simfizare pubice și morfologiile interne ale epifizelor proximale ale humerusului și femurului, observate prin secțiuni sagitale). Indivizii au fost încadrați în clasele de vârstă propuse de Sjøvold⁸. În cazurile în care vârsta adulților nu a putut fi estimată, indivizii au fost plasați generic în grupa *adult*.

Statura indivizilor a fost stabilită atât în cazul subiecților adulți (prin aplicarea ecuațiilor de regresie propuse de Pearson⁹), cât și în cazul copiilor cu vârste de peste trei ani (pe baza ecuațiilor de regresie propuse de Visser¹⁰, derivate dintr-un studiu radiografic efectuat de Maresh¹¹). Pentru acest parametru, ne-am servit doar de lungimile maxime ale humerusurilor, femurelor și tibiilor¹². Încadrarea în categorii a fost realizată după Martin¹³, numai în cazul subiecților adulți.

³ White, Flokens 2005; Bass 1987.

⁴ Acsádi, Nemeskéry 1970, 75–92.

⁵ Facchini, Veschi 2004, 93.

⁶ Buikstra, Ubelaker 1994, 43.

⁷ Acsádi, Nemeskéry 1970, 122–135.

⁸ Lofqvist 2004, 10 apud Sjøvold 1990.

⁹ Rösing 1988, 597 apud Pearson 1899.

¹⁰ Visser 1998, 415.

¹¹ Maresh 1943.

¹² Acolo unde a fost posibil, staturile au fost estimate numai pe baza lungimilor maxime ale diafizelor tibiale, ecuațiile derivate din acestea având cea mai mică eroare.

¹³ Martin 1914, 208.

Greutatea corporală a fost estimată pe baza ecuațiilor propuse de Visser¹⁴. Deoarece acestea includ și statura, greutatea a fost estimată numai în cazul copiilor cu vârste de peste trei ani. De asemenea, în vederea estimării greutății au fost măsurate diametrele antero-posterioare la mijlocul diafizelor humerale (DH) și la nivelul treimilor diafizare proximale tibiale, sub condilii tibiali (DT).

Măsurătorile efectuate pe lotul studiat au fost executate cu ajutorul unui subler digital standardizat și au avut în vedere dimensiunile craniometrice și postcraniene propuse de Buikstra și Ubelaker¹⁵. Indicii aferenți dimensiunilor au fost calculați după Martin¹⁶.

Pentru evaluarea condițiilor patologice, a fost utilizată o serie de publicații de specialitate: Ortner¹⁷ și Roberts și Manchester¹⁸.

Identificarea caracterelor non-metrice de la nivelul craniului și scheletului postcranian s-a efectuat pe baza atlasului lui Hauser și De Stefano (1989) sau indicațiilor lui Buikstra și Ubelaker¹⁹, punctându-se numai caracterele epigenetice prezente, nu și cele absente sau neobservabile.

2. ELEMENTE DESCRIPTIVE. CARACTERIZARE ANTROPOLOGICĂ

Abrevieri și explicații: M. – mormânt; i – incisiv; c – canin; p – premolar (deciduali); I – incisiv; C – canin; P – premolar; M – molar (permanenți); exponentul/indicele aplicat unui dinte – dinte superior/inferior.

M.1. Schelet relativ complet, reprezentat prin: frontal (porțiunile laterale cuprinzând plafoanele orbitelor), parietal stânga (ușoare distrugerii), mandibulă (dentiție mixtă – deciduă și permanentă; au fost recuperate câte un I¹, I² și p¹, p₁, p₂, M₁ stânga și M₁ dreapta), vertebre (11 toracale și o lombară, precum și numeroase fragmente de arcuri vertebrale), stern (corp), coaste (opt stânga – una întreagă, 10 dreapta – fragmente și 23 fragmente fără simetrie precisă), sacrum (S1-S4, nesudate), clavicule, scapulă dreapta (un fragment), humerus stânga (cu epifiză proximală), humerus dreapta, radius stânga (jumătate distală), radius dreapta, ulne, coxale (ilioane, ischioane și pubisuri – distrugerii la nivelul suprafeței simfizare stânga), femur stânga (lipsă treime distală), femur dreapta (jumătate proximală și epifiză), peroneu stânga (lipsă treime distală), două carpiene, trei tarsiene, șapte metacarpiene/metatarsiene și 14 falange.

Vârsta diafize: 79,88 luni (*infans I/infans II*) – estimată pe baza humerusului și ulnei stânga și radiusului dreapta.

Statură: 1068,30 ± 125 mm – estimată pe baza humerusului stânga.

Greutate: 17,40 ± 0,2 kg (DH = 13,44 mm).

Condiții patologice: *hyperostosa porotica – cribra orbitalia* la nivelul pereților orbitelor.

Caractere non-metrice: os wormian (unul, pe traiectul suturii lambdoide stânga) și foramen mentale (câte unul, bilateral).

¹⁴ Visser 1998, 417 *apud* Tanner, Hughs, Waterhouse 1981.

¹⁵ Buikstra, Ubelaker 1994, 45–46 și 74–84.

¹⁶ Martin 1914, 475–574 și 887–953.

¹⁷ Ortner 2003.

¹⁸ Roberts, Manchester 2005.

¹⁹ Buikstra, Ubelaker 1994, 85–94.

Au mai fost identificate resturi osteologice ce provin de la alți doi indivizi:

1) humerus stânga (distrugeți distale), humerus dreapta (**14a**²⁰. 81 mm; **14b**. 22 mm; **14c**. 8 mm) și femur dreapta (treime proximală). Vârsta: 10,21 luni (*infant/infans* I) – estimată pe baza humerusului dreapta; condiții patologice: periostită – țesut osos subperiosteal nou la nivelul humerusului dreapta (foto 1);

2) reprezentat doar printr-un humerus dreapta (lipsă treime proximală; **14b**. 18 mm). Clasă de vârstă: *infant/infans* I (prin comparație dimensională).

De asemenea, au fost recuperate un frontal (fragment din porțiunea lateral dreapta cuprinzând plafonul orbitei) și un parietal (trei fragmente – ectocranial sunt vizibile impresiuni ale vaselor sanguine), care nu au putut fi alocate cu siguranță unuia dintre cei doi indivizi. Clasă de vârstă: *infant/infans* I (prin comparație dimensională). Așadar, complexul funerar conține resturi osteologice ce provin de la trei indivizi (număr minim de indivizi, NMI = 3).

M.2. Schelet parțial complet, reprezentat prin: vertebre (patru corpuri vertebrale și fragmente de arcuri vertebrale), sacrum (două vertebre sacrale), coxal stânga (ilion, ischion și pubis), coxal dreapta (ilion și ischion), femur stânga (cu epifiză distală), tibii, patru tarsiene, patru metacarpene/metatarsiene și o falangă.

Vârsta diafize: 39,78 luni (*infans* I) – estimată pe baza femurului și tibiei stânga.

Statură: 839,44 ± 110,50 mm – estimată pe baza tibiei stânga.

Greutate: 11,62 ± 0,2 kg (DT = 12,98 mm).

M.3. Schelet parțial complet, restaurat, reprezentat prin: frontal (fragmentar), parietale (fragmentare), temporale, occipital (fragmentar), sfenoid (corp și fragmente din aripile mari și mici), mandibulă (distrugeți la nivelul ramurilor orizontale; dentiție deciduală; lipsesc un i^1 , un c^1 , p^1 bilateral și p_1 stânga, p^2 bilateral și p_2 bilateral), vertebre (10 corpuri vertebrale, arcuri vertebrale întregi și fragmentare), stern (manubriu), coaste (33 fragmente: trei stânga, cinci dreapta și 25 fără simetrie precisă), claviculă dreapta (jumătate acromială), scapulă stânga (un fragment), radius stânga (lipsă extremitate proximală), radius dreapta, ulne și un metacarpian/metatarsian.

Vârsta diafize: 19,33 luni (*infans* I) – estimată pe baza radiusului dreapta și ulnei stânga.

Condiții patologice: *hyperostosa porotica* – *cribra orbitalia* la nivelul peretelui orbitei stânga.

M.4. Schelet slab reprezentat, restaurat, ce prezintă o vertebră cervicală, ulnă stânga (treime distală, neepifizată), coxale (pubisuri, cu ușoare distrugeți), femur stânga (epifizat proximal, neepifizat distal), femur dreapta (lipsă treime distală; epifizat proximal), rotule, tibie stânga (lipsă jumătate distală; epifizată proximal), tibie dreapta (lipsă epifiză distală; epifizată proximal), peroneu dreapta (de curând epifizat proximal), șase tarsiene și patru metatarsiene.

Au mai fost identificate cinci falange.

Sex: masculin (oase lungi de dimensiuni mari, groase).

Vârsta fuziune: 16–19 ani (*Juvenilis/adultus*) – estimată pe baza femurelor, tibiilor și peroneului dreapta.

Condiții patologice: posibile manifestări ale osteoartritei erozive – la nivelul falangei 1 intermediare stânga de la picior (foto 2).

Au mai fost identificate resturi osteologice ce provin de la alt individ²¹: două fragmente costale (unul stânga și unul fără simetrie precisă) și humerus dreapta (lipsă treime proximală; **41**. 61 mm). Sex: masculin (humerus masiv, cu suprafață articulară distală mare); categorie de vârstă: adult (humerus epifizat distal); caractere non-metrice: apertură septală humerală.

M.5. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: frontal, parietale, temporale, occipital (distrugeți la nivelul squamelor), maxile (puternic fragmentare), zigomatice (distrugeți zigomatic

²⁰ Cu caractere îngroșate sunt redate numere Buikstra, Ubelaker 1994.

²¹ Au fost recuperate din zona M.4; fragmentele osteologice nu pot fi alocate cu certitudine individului aparținând M.4.

dreapta), sfenoid (corp, fragmente din aripile mari și mici și procese pterigoide), mandibulă (ușoare distrugerii la nivelul proceselor alveolare și procesului coronoid stânga; dentiție deciduă; lipsește un c' stânga), vertebre (17 corpuri vertebrale și 50 fragmente de arcuri vertebrale), stern (manubriu și corp), coaste (47 fragmente: nouă stânga, opt dreapta și 31 fără simetrie precisă), sacrum (cinci sacrale), clavicule, scapule (lipsă spine și porțiuni din marginile vertebrale), humerusuri, radiusuri, ulne, coxale (ilioane, ischioane și pubisuri), femur stânga (distrugerii în treimea diafizară distală), femur dreapta, tibii, peroneu stânga (lipsă extremitate distală), trei carpiene, șase tarsiene, 16 metacarpene/metatarsiene și 12 falange.

Vârsta diafiză: 34,76 luni (*infans* I) – estimată pe baza humerusului, radiusului, ulnei și tibiei stânga, femurului și peroneului dreapta.

Condiții patologice: *hyperostosa porotica* – *cribra orbitalia* la nivelul peretelui orbitei dreapta, *cribra cranii* la nivelul parietalului dreapta, squamelor temporale și occipitalului – ectocranian (foto 3).

Caractere non-metrice: foramene zigomaticofaciale (câte unul, bilateral), foramen parietal (unul, dreapta), foramen mastoidal (unul, exsutural, dreapta) și foramen mentale (câte unul, bilateral).

M.6. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: neurocraniu aproximativ întreg (ușoare distrugerii recente la nivelul squamelor parietalelor și occipitalului), maxile, palatine și etmoid (cu distrugerii), zigomatice, sfenoid (fragmente din aripile mari), mandibulă (dentiție definitivă; lipsesc I¹ și I² stânga, I₂ dreapta și P₂ stânga), vertebre (toate – distrugerii ușoare la nivelul corpurilor și arcurilor toracale și lombare; plus o vertebră coccigiană), stern (manubriu și corp), coaste (12 perechi – fragmentare), sacrum, clavicule, scapule (distrugerii la nivelul marginilor vertebrale, unghiurilor superioare și inferioare; lipsă spină), humerusuri, radiusuri, ulne, coxale (lipsă pubisuri), femure, tibii, peronee, șase carpiene, șase tarsiene, metacarpene (toate), trei metatarsiene și 26 falange.

Sex: feminin (scor: -0,33).

Vârsta fuziune: 25–32 ani (*adultus*) – estimată pe baza sincondrozei sfeno-occipitale (închisă) și vertebrelor sacrale S1-S2 (parțial fuzionate).

Statură: 155,50 ± 3,42 cm (mijlocie) – estimată pe baza humerusului, radiusului, femurului și tibiei stânga.

Caracteristici antropologice (dimensiuni și indici – cranian și postcranian): diametru antero-posterior maxim (foarte lung), diametru transversal maxim (foarte îngust), lățime frontală minimă (îngustă), lățime nas (lată), lățime bicondilară (îngustă), lățime bigoniacă (îngustă), indice cranian orizontal = 70,27 (dolico cran – craniu alungit), indice fronto-parietal transversal = 69,23 (eurimetop – frunte largă), indice claviculo-humeral = 50,48 (claviculă relativ lungă), indice diafizar humeral = 80,95 (euribrah – humerus rotunjit la mijlocul diafizei), indice brahial = 75,88 (radius mijlociu), indice platolenic = 73,33 (platolenic – ulnă aplatizată), indice pilastric = 108,00 (pilastru slab), indice platimerie = 83,33 (platimer – femur aplatizat dinainte înapoi sub trohantere) și indice cnemic = 69,69 (mezocnem – ușoară aplatizare transversală).

Condiții patologice: placă calcifiată – la nivelul dinților inferiori, lingual.

Caractere non-metrice: foramen supraorbital (câte unul, bilateral), foramen infraorbital (câte unul, bilateral), foramen zigomaticofacial (unul mare dreapta, trei mici stânga), foramen mentale (câte unul, bilateral) și apertură septală (câte una, bilateral).

M.7. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: frontal, parietale, temporale, occipital (bazioccipital), maxile (lipsă procese frontale), zigomatice, sfenoid (corp și fragmente din aripile mari și mici), mandibulă (dentiție deciduă; lipsesc c' și i' dreapta), vertebre (15 corpuri vertebrale și 42 fragmente de arcuri vertebrale), coaste (12 perechi: patru întregi – două stânga, două dreapta), sacrum (două vertebre), claviculă stânga, scapule (lipsă fragmente de la nivelul marginilor vertebrale și unghiurilor superioare și inferioare), humerus stânga (cu epifiză proximală), radiusuri, ulne, coxale (ilioane, ischioane și pubisuri), femur stânga (cu epifiză proximală; distrugerii în treimea distală), femur dreapta (distrugerii distale), tibie dreapta, un carpian, două tarsiene, șapte metacarpene/metatarsiene și șapte falange.

Vârstă diafize: 46,29 luni (*infans* I) – estimată pe baza humerusului, radiusului și ulnei stânga și tibiei dreapta.

Statură: 864,04 ± 97 mm – estimată pe baza tibiei dreapta.

Greutate: 14,51 ± 0,2 kg (DH = 9,88 mm; DT = 13,11 mm).

Condiții patologice: *hyperostosa porotica* – *cribra orbitalia* la nivelul pereților orbitelor (foto 4).

Caractere non-metrice: șanț supraorbital (câte unul, bilateral), foramen zigomaticofacial (câte unul, bilateral) și foramen mentale (câte unul, bilateral).

Au mai fost identificate resturi osteologice ce provin de la alt individ: humerus dreapta (**14a**. 100 mm; **14b**. 24 mm; **14c**. 9 mm) și radius dreapta (**16a**. 74 mm; **16b**. 6 mm). Vârstă: 24,60 luni (*infant/infans* I) – pe baza humerusului și radiusului.

M.8. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: fragmente de frontal, parietale, temporale, occipital (doar bazioccipitalul), sfenoid (fragmente din corp și aripi mari), mandibulă (dentiția deciduală; au fost recuperați i^1 și c bilateral, c și p_2 stânga, i_2 , c , p_1 și p_2 dreapta), vertebre (12 corpuri vertebrale și 31 fragmente de arcuri vertebrale), stern (manubriu), coaste (12 perechi, fragmentare), clavicule, scapulă stânga (lipsă porțiuni de la nivelul marginii vertebrale), scapulă dreapta, humerus dreapta, radiusuri, ulne, coxal stânga (ilion), coxal dreapta (ilion, ischion și pubis), femur stânga, femur dreapta (cu epifiză distală), tibii, peronee, două metacarpene/metatarsiene și o falangă.

Vârstă diafize: 28,70 luni (*infans* I) – estimată pe baza humerusului, radiusului, ulnei, femurului, tibiei și peroneului stânga.

Caractere non-metrice: foramen mentale (câte unul, bilateral).

M.9. Schelet parțial complet, restaurat, reprezentat prin: fragmente de frontal, parietale, temporale, occipital, zigomatic stânga, sfenoid (corp și un fragment din aripile mari), mandibulă (distrugerii la nivelul ramului orizontal stânga; dentiție deciduală; au fost recuperați i_1 , i_2 și c stânga), vertebre (11 corpuri vertebrale și 23 fragmente de arcuri vertebrale), coaste (cinci stânga, opt dreapta – două întregi și 12 fragmente fără simetrie precisă), claviculă stânga, scapulă stânga, scapulă dreapta (un fragment), coxal stânga (ilion, ischion și pubis), coxal dreapta (ischion), femur stânga, femur dreapta (treime distală) și un metacarpian/metatarsian.

Vârstă diafize: 1,99 luni (*infant/infans* I) – estimată pe baza femurului stânga.

Caractere non-metrice: foramen mentale (unul, dreapta).

M.10. Schelet slab reprezentat, restaurat, ce prezintă fragmente de frontal, parietale, occipital, sfenoid (procese pterigoide), vertebre (un corp vertebral și șase fragmente de arcuri vertebrale), un fragment costal fără simetrie precisă și peroneu dreapta (distrugerii în extremitatea distală).

Categorie de vârstă: *infant/infans* I (prin comparație dimensională).

M.11. Schelet parțial complet, restaurat, reprezentat prin: fragmente de frontal, parietale, temporale, occipital (bazioccipital), sfenoid (corp, fragmente din aripile mari și mici și un proces pterigoid), mandibulă (lipsă ram vertical stânga, distrugerii ram vertical dreapta; dentiți deciduală; au fost recuperați p_1 și p_2 dreapta, în alveolă), vertebre (13 corpuri vertebrale și 21 arcuri vertebrale – întregi și fragmente), coaste (12 perechi, fragmentare), claviculă stânga (distrugerii extremitate acromială), claviculă dreapta (jumătate acromială), scapulă stânga (distrugerii margine vertebrală), humerusuri, radius stânga (jumătate proximală), radius dreapta (lipsă treime distală), ulnă dreapta, coxal stânga (ilion), femur stânga (lipsă treime distală), femur dreapta (distrugerii distale) și două metacarpene/metatarsiene.

Vârstă diafize: 4,35 luni (*infant/infans* I) – estimată pe baza humerusului stânga, ulnei stânga și femurului dreapta.

M.12. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: fragmente de frontal, parietale, temporal (porțiuni mastoide și pietroase), occipital (bazioccipital), zigomatic stânga, sfenoid (fragmente din corp, aripi mari și mici și procese pterigoide), mandibulă (lipsă ram orizontal stânga din dreptul incisivilor și caninilor; dentiție deciduală; au fost recuperați toți dinții aparținând hemimandibulei dreapta, în alveole), vertebre (20 corpuri vertebrale și 50 arcuri vertebrale – întregi și

fragmente), coaste (șapte fragmente stânga, 11 dreapta – patru întregi și 17 fragmente fără simetrie precisă), scapule, humerusuri, radius stânga, radius dreapta (extremitate proximală și distală), ulnă dreapta, coxale (ilioane, ischioane și pubisuri), femur stânga (jumătate proximală), femur dreapta, tibie dreapta, peroneu dreapta, trei carpiene, un tarsian, 11 metacarpene/metatarsiene și 14 falange.

Vârsta diafize: 0,02 luni (*infant/infans* I) – estimată pe baza humerusului și radiusului stânga, ulnei, femurului, tibiei și peroneului dreapta.

Caractere non-metrice: foramen zigomaticofacial (unul, stânga) și foramen mentale (unul, dreapta).

M.13. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: frontal, parietale, temporale, occipital (fragmente), maxilă stânga (proces alveolar și palat dur), maxilă dreapta (un fragment din procesul alveolar), zigomatice, sfenoid (corp și fragmente din aripile mari), mandibulă (dentiția deciduală; sunt prezenți toți dinții inferiori, în alveole), vertebre (14 corpuri vertebrale și 17 arcuri vertebrale – întregi și fragmente), coaste (24 fragmente: cinci stânga, opt dreapta și 11 fără simetrie precisă), claviculă stânga (distrugerii la extremități), scapule (distrugerii la nivelul unghiurilor inferioare și marginilor vertebrale și axilare), coxal stânga (ilion), coxal dreapta (ilion, ischion și pubis), femure, tibie stânga (două fragmente), tibie dreapta, peroneu dreapta, un carpien și o falangă.

Vârsta diafize: 11,83 luni (*infant/infans* I) – estimată pe baza femurului stânga, tibiei și peroneului dreapta.

Caractere non-metrice: foramen zigomaticofacial (câte unul, bilateral) și foramen mentale (câte unul, bilateral).

Au mai fost identificate resturi osteologice ce provin de la alți doi indivizi:

1) reprezentat prin coxal dreapta (ilion; **11a.** 32 mm; **11b.** 26 mm). Categorie de vârstă: *infant/infans* I (prin comparație dimensională);

2) reprezentat printr-un proces spinos vertebral. Categorie de vârstă: adult.

M.14. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: frontal și parietale (fragmentare), temporale (porțiuni mastoide și pietroase), occipital (bazioccipital), maxile (câteva fragmente de mici dimensiuni), zigomatice, sfenoid (corp și aripi mari), mandibulă (distrugerii la nivelul hemimandibulei stânga; dentiție deciduală; sunt prezenți toți dinții inferiori, în alveole), vertebre (14 corpuri vertebrale și 37 arcuri vertebrale – întregi și fragmente), coaste (22 fragmente: trei stânga, șase dreapta și 15 fără simetrie precisă), claviculă dreapta, scapulă dreapta (distrugerii spină), humerusuri, radius stânga, ulne, coxal stânga (ilion, ischion și pubis), femur stânga (jumătate proximală), femur dreapta (lipsă treime proximală), tibie stânga (lipsă treime distală), tibie dreapta (jumătate proximală), peroneu dreapta (două fragmente de diafiză, fără conexiune), trei metacarpene/metatarsiene și două falange.

Vârsta diafize: *fœtus (infant)* – estimată pe baza humerusului, radiusului și ulnei stânga.

Caractere non-metrice: foramen zigomaticofacial (câte unul, bilateral) și foramen mentale (unul, dreapta).

A mai fost identificat un humerus stânga (**14a.** 66 mm; **14b.** 18 mm; **14c.** 6 mm), de vârstă fetală – *fœtus (infant)*, ce provine de la un alt individ.

M.15. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: frontal și parietale (fragmente din squamă), temporale (distrugerii la nivelul squamei dreapta), occipital (fragmente squamă și bazioccipitalul), maxilă stânga (procesul alveolar corespunzător incisivilor și procesul frontal), zigomatic dreapta (incomplet), sfenoid (relativ complet), mandibulă (ramuri orizontale cu distrugerii; dentiție deciduală; au fost recuperați doi incisivi), vertebre (16 corpuri vertebrale și 48 arcuri vertebrale – întregi și fragmente), stern (manubriu), coaste (44 fragmente: opt stânga, șapte dreapta și 29 fără simetrie precisă), claviculă stânga (fără extremități), claviculă dreapta (lipsă treime sternală), scapule, humerusuri, radiusuri, ulnă stânga (doar treimile proximală și distală), ulnă dreapta, coxale (ilioane), femur stânga (lipsă fragmente de la mijlocul diafizei), femur dreapta (extremitate proximală distrusă), două carpiene, două tarsiene, șapte metacarpene/metatarsiene și nouă falange.

Vârsta diafize: 6,39 luni (*infant/infans* I) – estimată pe baza humerusului și radiusului stânga și ulnei dreapta.

M.16. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: frontal și parietale (lipsă mici fragmente din squamă), temporal stânga, occipital (fragmente squamă și bazioccipital), maxilă stânga, zigomatic dreapta, sfenoid (corp, aripă mare dreapta și aripi mici), mandibulă (dentiție deciduală; sunt prezenți toți dinții, în alveole), vertebre (trei corpuri vertebrale și 13 arcuri vertebrale – întregi și fragmente), stern (manubriu), coaste (12 stânga – două întregi, 10 dreapta – patru întregi și 13 fragmente fără simetrie precisă), claviculă stânga (lipsă extremitate acromială), claviculă dreapta, scapulă stânga (doar spina), scapulă dreapta, humerus stânga, humerus dreapta (lipsă treime distală), radiusuri, ulne, coxal stânga (ilion și ischion), coxal dreapta (un fragment de ilion), femur stânga (lipsă treime distală), femur dreapta (jumătate distală), tibie stânga, tibie dreapta (epifiză proximală și un fragment de diafiză, fără conexiune), un tarsian, un metacarpian/metatarsian și o falangă.

Vârstă diafiză: 7,37 luni (*infant/infans* I) – estimată pe baza humerusului, radiusului și ulnei stânga și tibiei dreapta.

Caractere non-metrice: foramen zigomaticofacial (unul, dreapta) și foramen mentale (câte unul, bilateral).

Au mai fost identificate resturi osteologice ce provin de la alt individ: tibie dreapta (**18a.** 68 mm; **18b.** 7 mm) și peroneu dreapta (**19a.** 64 mm; **19b.** 4 mm). Vârstă: 1,40 luni (*infant/infans* I) – estimată pe baza tibiei și peroneului dreapta.

M.17. Schelet slab reprezentat, restaurat, ce prezintă: femur stânga (distrugeri anterioare la nivelul epifizelor), femur dreapta (distrugeri anterioare la nivelul epicondilului medial), rotulă stânga, tibii (lipsă epifize distale), peronee (diafiză, fără epifize) și un metatarsian.

Sex: feminin (scor: -1) – diametru sagital cap femural și *linea aspera* (-1).

Vârstă: 52 ani (44–59 ani) – *maturus/senilis* – estimată pe baza țesutului osos spongios de la nivelul epifizei proximale femurale stânga (faza III).

Statură: 151,94 ± 3,42 cm (submijlocie) – estimată pe baza femurului stânga.

Caracteristici antropologice (dimensiuni și indici – postcranian): indice pilastric = 112,50 (pilastru mediu), indice platimerie = 96,42 (eurimer – femur rotunjit sub trohantere) și indice cnemic = 80,00 (euricnem – aplățare nulă).

M.18. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: frontal și parietale (câteva fragmente din squamă), temporale (un fragment din squama dreapta și porțiuni mastoide și pietroase), occipital (fragmente squamă și bazioccipitalul), maxile (distrugeri palat dur și proces frontal dreapta), zigomatice, sfenoid (corp cu distrugeri, aripi mari și procese pterigoide), mandibulă (distrugeri ram orizontal stânga; dentiție deciduală; sunt prezenți toți dinții inferiori dreapta, în alveole), vertebre (14 corpuri vertebrale și șapte arcuri vertebrale – întregi și fragmente), stern (manubriu), coaste (27 fragmente: șapte stânga, cinci dreapta și 15 fără simetrie precisă), claviculă dreapta (lipsă extremitate sternală), scapule, radius stânga (jumătate distală), radius dreapta, ulne, coxal stânga (ilion și ischion), coxal dreapta (ilion, ischion și pubis), femure, tibii, peroneu dreapta (lipsă extremitate distală), două tarsiene, două metacarpene/metatarsiene și cinci falange.

Vârstă diafiză: 5,25 luni (*infant/infans* I) – estimată pe baza humerusului, ulnei și tibiei stânga și radiusului dreapta.

Caractere non-metrice: foramen zigomaticofacial (câte unul, bilateral).

M.19. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: frontal și parietale (incomplete, fragmentare), temporale (squame și porțiuni mastoide și pietroase), occipital (trei fragmente, inclusiv bazioccipitalul), maxile (distrugeri la nivelul palatului dur), zigomatic dreapta, sfenoid (corp, aripă mare stânga și procese pterigoide), mandibulă dreapta (dentiție deciduală; sunt prezenți toți dinții de pe hemimandibula dreapta, în alveole), vertebre (15 corpuri vertebrale și 20 arcuri vertebrale – întregi și fragmente), coaste (nouă stânga – șapte întregi, 11 dreapta – șase întregi și trei fragmente fără simetrie precisă), claviculă stânga, scapule, humerusuri, radiusuri, ulne, coxal stânga (ilion), coxal dreapta (ilion și pubis), femur stânga, tibie stânga, peroneu dreapta (lipsă extremitate proximală), un tarsian, trei metacarpene/metatarsiene și patru falange.

Vârstă diafiză: *fœtus* (*infant*) – estimată pe baza radiusului, ulnei, femurului, tibiei stânga și humerusului dreapta.

Caractere non-metrice: foramen zigomaticofacial (unul, dreapta) și foramen mentale (unul, dreapta).

Foto 1. Perioștită (formare de țesut osos nou în treimea proximală humerală dreapta).

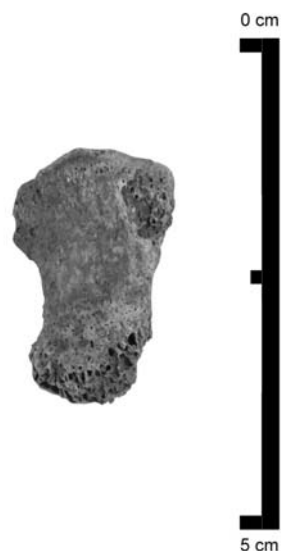

Foto 2. Osteoartrită (eroziuni periarticulare la nivelul articulației interfalangeale).

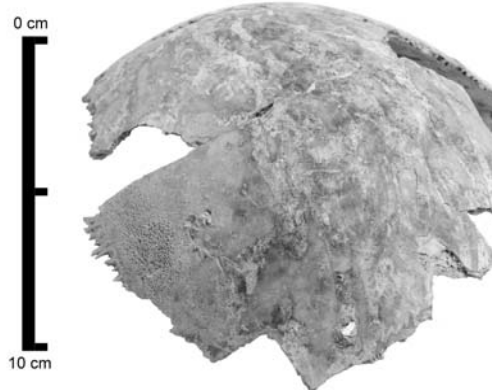

Foto 3. *Hyperostosa porotica* (*cribra cranii* la nivelul parietalului dreapta).

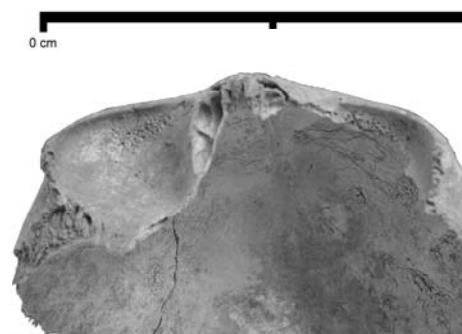

Foto 4. *Hyperostosa porotica* (*cribra orbitalia* la nivelul plafonului orbitelor).

Fig. 1. Condiții patologice întâlnite la indivizii medio-bizantini de la Nufăru, necropola de pe proprietatea Ivanov.

3. REZULTATE ȘI DISCUȚII

Studiul antropologic a fost efectuat pe un material osteologic provenit din 19 complexe funerare (M.1–19) de înhumare de la Nufăru. Complexele sunt bine delimitate, mormintele fiind plane și individuale²².

Oasele sunt relativ bine conservate; suprafața acestora nu prezintă exfolieri și nu este afectată de acțiuni erozive.

În ceea ce privește starea de reprezentare, majoritatea scheletelor sunt relativ complete (12). Patru schelete sunt parțial complete, iar trei sunt slab reprezentate. Menționăm că toate distrugerile osoase sunt de factură recentă.

În cadrul estimării vârstei la deces, indivizii au fost încadrați în următoarele clase de vârstă: *infant* (doi), *infans* I (cinci), *infant/infans* I (opt), *infans* I/*infans* II (unul), *Juvenilis/adultus* (unul), *adultus* (unul) și *maturus/senilis* (unul).

Sexul a fost determinat în trei cazuri, identificându-se doi indivizi de sex feminin și unul de sex masculin.

Numărul ridicat de copii (16 – fără a considera aici și osemintele provenite în urma deranjamentelor mai sus amintite) ridică unele semne de întrebare cu privire la posibilitatea ca anumite spații depoziționale din necropolă să fie destinate exclusiv acestora.

Statura subiecților a fost estimată atât în cazul copiilor cu vârste mai mari de trei ani (doi *infans* I și un *infans* I/*infans* II), cât și în cazul adulților (două femei: *adultus* și *maturus/senilis*). Staturile indivizilor de sex feminin se încadrează în categoriile submijlocie și mijlocie.

Asemenea staturii, greutatea corpului reprezintă un parametru fizic fundamental în vederea evaluării stării de sănătate a populațiilor vechi sau actuale. Greutatea și statura sunt strâns corelate cu calitatea dietei și nutriția²³. Greutatea a fost estimată în trei cazuri, la aceiași indivizi cărora le-a fost estimată și statura. Din păcate, lotul redus numeric de copii cu vârsta peste trei ani nu ne permite să abordăm rezultatele sub aspect statistic.

Condițiile patologice întâlnite se înscriu într-o gamă ce cuprinde maladii dentare (placă calcifiată – M.6), boli articulare (osteoartrită? – M.4), boli infecțioase (periostită –individul 1 aparținând M.1) și boli metabolice și endocrine (*hyperostosa porotica* – M.1, 3, 5 și 7). Osteoartrita nu reprezintă o boală în sine, ci trebuie privită ca o noțiune, ce definește un grup de boli distincte, cu etiologii diferite, dar cu manifestări biologice, morfologice și clinice similare²⁴. Periostita

²² Fiecare complex funerar conține câte un schelet reprezentativ; în unele complexe (M.1, 4, 7, 13, 14 și 16), apar și resturi osteologice de la alți indivizi, rezultatul probabil al deranjamentelor postdepoziționale ulterioare înhumării. Expertiza antropologică a ținut cont în special de scheletele reprezentative.

²³ Visser 1998, 421.

²⁴ Brandt, Doherty, Lohmander 2003, 1.

reprezintă rezultatul unui proces inflamator care vizează periostul, fiind cauzată îndeosebi de către un agent infecțios sau reprezentând rezultatul unui traumatism²⁵. Copiii sunt mai susceptibili la infecții bacteriene nonspecifice, deoarece au periostul mult mai fragil²⁶. Remarcăm prezența în patru cazuri a manifestărilor caracteristice *hyperostosei porotice* (în special *cribra orbitalia*, însoțită într-un singur caz și de *cribra cranii*). Această maladie este atribuită de obicei unei anemii genetice (în special talasemie) pe fondul existenței unei malarii endemice²⁷, în cazul nostru, în zonele învecinate litoralului Mării Negre. Studii paleopatologice recente arată că aceasta poate fi cauzată și de alte fenomene cum ar fi procese inflamatoare, hemoragice, tumorale, tulburări dietetice sau genetice²⁸ sau, în plus, poate să constituie rezultatul unor pseudopatologii, cum ar fi eroziunile post mortem²⁹.

Analiza antropologică a cuprins și un set de măsurători (craniene și postcraniene), în vederea ilustrării variabilității morfologiei scheletice, descrierii indivizilor sau comparării acestora cu alte populații umane.

Tot în acest scop, precum și pentru a observa eventuale particularități moștenite de aceste populații, au fost identificate și câteva caractere non-metrice. Din nefericire, gradul ridicat de fragmentare al etajului cranian în majoritatea cazurilor nu ne-a permis să le scorizăm, mulțumindu-ne doar cu listarea acestora. La nivel cranian, majoritare sunt foramele mentale (la 11 indivizi) și zigomaticofaciale (la opt indivizi). Postcranian, remarcăm prezența aperturilor septale humerale (în două cazuri).

LA NÉCROPOLE DE L'ÉGLISE DÉCOUVERTE À NUFĂRU (DÉP. DE TULCEA). ANALYSE ANTHROPOLOGIQUE

RÉSUMÉ

L'objet de la présente étude anthropologique est représenté par l'analyse des squelettes appartenant à l'époque médio-byzantine, découverts en 2008 sur la propriété de Sașa Ivanov, à l'intérieur de la localité de Nufăru (dép. de Tulcea). Les complexes funéraires appartiennent à un cimetière développé autour d'une petite église située en dehors de l'enceinte fortifiée, proche de la tour nord-ouest de la cité byzantine de Nufăru. L'expertise anthropologique effectuée sur le matériel osseux provenant des 19 complexes funéraires, a eu comme objectifs: la détermination du sexe; l'estimation d'âge, de la taille et du poids des *infans*; la mise en évidence des conditions pathologiques et des caractères épigénétiques; l'analyse biométrique des segments crânien et postcrânien.

Mots-clé: anthropologie physique; période médio-byzantine; estimation d'âge; taille et poids corporelle des enfants; biométrie; conditions pathologiques; caractères non-métriques.

²⁵ Roberts, Manchester 2005, 172.

²⁶ Ribot, Roberts 1996, 70.

²⁷ Keenleyside, Panayotova 2006, 373–384.

²⁸ Ortner 2003, 89–105.

²⁹ Wapler, Crubézy, Schultz 2004, 333–339.

BIBLIOGRAFIE

- Acsádi, Nemeskéry 1970 Acsádi, Gy., Nemeskéry, J., *History of human life span and mortality*, Académiai Kiadó, Budapest.
- Bass 1989 Bass, W. M., *Human Osteology: A Laboratory and Field Manual*, Missouri Archaeological Society
- Brandt, Doherty, Lohmander 2003 Brandt, K. D., Doherty, M., Lohmander, L. S. (ed.), *Osteoarthritis*, second edition, Oxford University Press Inc.
- Buikstra, Ubelaker 1994 Buikstra, J. E., Ubelaker, D. H. (eds.), *Standards for data collection from human skeletal remains*, Arkansas Archaeological Survey Research, Series No. 44, Fayetteville,
- Damian, Samson, Bălici 2011 Damian, O., Samson, A., Bălici, Șt., *O biserică bizantină de la gurile Dunării*, SCIVA 62, 1–2, 45–87.
- Facchini, Veschi 2004 Facchini, F., Veschi, S., *Age Determination on Long Bones in a Skeletal Subadults Sample (6–12 Years)*, Collegium Antropologicum 28, 1, 89–98.
- Hauser, De Stefano 1989 Hauser, G., De Stefano, G.F., *Epigenetic variants of the human skull*, Schweizerbart, Stuttgart.
- Keenleyside, Panayotova 2006 Keenleyside, A., Panayotova, K., *Cribra orbitalia and porotic hyperostosis in a greek colonial population (5th to 3rd centuries BC) from the Black Sea*, International Journal of Osteoarchaeology 16, John Wiley & Sons, Ltd., 73–384.
- Lofqvist 2004 Lofqvist, C., *Osteoarchaeological report on human skeletal remains from Eyre Square, Galway City*, Moore Archaeological & Environmental Services Ltd.
- Mareš 1943 Mareš, M., *Growth of major long bones in healthy children*, American Journal of Diseases of Children 66, 227–257.
- Martin 1914 Martin, R., *Lehrbuch der Anthropologie*, Verlag Von Gustav Fischer, Jena.
- Ortner 2003 Ortner, D. J., *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*, Academic Press, San Diego & London.
- Pearson 1899 Pearson, K., *On the reconstruction of stature of prehistoric races. Mathematic contributions to the theory of evolution*, in Transactions of the Royal Society, ser. A, 192, 169–244.
- Ribot, Roberts 1996 Ribot, I., Roberts, C., *A study of non-specific stress indicators and skeletal growth in two mediaeval subadult populations*, JArS 23, 67–79.
- Roberts, Manchester 2005 Roberts, C., Manchester, K., *The archaeology of disease*, third edition, J.H. Haynes & Co. Ltd., Sparkford.
- Rösing 1988 Rösing, F. W., *Körperhöhenrekonstruktion aus skelettmaßen*, in *Anthropologie, Handbuch der vergleichenden biologie des menschen*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart–New York, 586–599.

- Sjøvold 1990 Sjøvold, T., *Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation*, J. Hum. Evol. 5, 431–447.
- Tanner, Hughs, Waterhouse 1981 Tanner, J. M., Hughs, P.C.R., Waterhouse, R. H., *Radiographically determined widths of bone muscle and fat in the upper arm and calf from age 3–18 years*, Annals of Human Biology 8, 495–517.
- Visser 1998 Visser, E.P., *Little waifs: estimating child body size from historic skeletal material* International Journal of Osteoarchaeology 8, John Wiley & Sons, Ltd., 413–423.
- Wapler, Crubézy, Schultz 2004 Wapler, U., Crubézy, E., Schultz, M., *Is cribra orbitalia synonymous with anemia? analysis and interpretation of cranial pathology in Sudan*, American Journal of Physical Anthropology 123, Wiley-Liss, Inc., 333–339.
- White, Folkens 2005 White, T. D., Folkens P. A., *The human bone manual*, London.

EXPLICATIONS DES FIGURES

Fig. 1. Conditions pathologiques rencontrées chez les individus médio-byzantins de Nufăru, nécropole située sur la propriété Ivanov. 1. Périostite (formation d'un nouveau tissu osseux dans le tiers proximal droit de l'humérus); 2. Ostéoarthrite (lésions périarticulaires au niveau de l'articulation des phalanges); 3. *Hyperostosa porotica (cribra cranii* au niveau du pariétal droit); 4. *Hyperostosa porotica (cribra orbitalia* au niveau du plafond des orbites).

ANEXE³⁰

Măsurători craniene ³¹	M1	M3	M5	M6	M7	M8
1. lungime maximă craniu				185		
2. lățime maximă craniu				130	126	
7. lățime maxilo-alveolară				56	46	
9. lățime biauriculară					86	
11. lățime frontală minimă				90	82	
12. lățime superioară față				98		
14. lățime nas				26		
15. lățime orbitală					35	
17. lățime biorbitală				93	77	
18. lățime interorbitală					11	
19. coardă frontală					97	
20. coardă parietală				110	99	
21. coardă occipitală				95		
24. lungime mastoidă		29	38	46	39	33
25. înălțime bărbie	24	18	20	31	21	21
26. înălțime corp mandibular	22	15	18	30	16	15
27. lățime corp mandibular	11	10	9	11	10	10
28. lățime bigoniacă			63	92	69	65
29. lățime bicondilară			79	111	81	81
30. lățime minimă ram	25*		24(D)	33	23(D)	21
31. lățime maximă ram			30(D)	44	30(D)	25
32. înălțime maximă ram	47		28(D)	57	33	26
33. lungime mandibulă			47(D)	79	50	46

Măsurători postcraniene ³²	M1	M2	M3	M4	M5	M7	M8	M9
Claviculă								
9a. lungime	85				65	78	65	50
9b. diametru maxim la mijloc	8				6	7	6	5
Scapulă								
10a. înălțime							56	31*
10b. lățime					45		43	30
10c. lungime spină							50	

³⁰ Valorile din tabele sunt redată în milimetri și convertite spre milimetrul cel mai apropiat. În cazul măsurătorilor bilaterale, a fost utilizată partea stângă. Atunci când nu au existat elemente de pe stânga, au fost măsurate cele de pe dreapta, iar valorile au fost însoțite de simbolul „(D)”. În cazul în care oasele au suferit ușoare distrugerii, ori în cazul estimării locului fuziunii uneia dintre epifize, valoarea respectivă a fost însoțită de simbolul „*.”.

³¹ Măsurători efectuate pe indivizi cu vârsta cuprinsă între 1 și 18 ani.

³² Vezi supra notele 6 și 31.

Coxal								
11a. lungime ilion	89	64			64	65(D)	59	
11b. lățime ilion ³³							53	
12a. lungime ischion	52	38			31	39	33*(D)	18
12b. lățime ischion							24(D)	12
13a. lungime pubis	54	38			31	34	29	15
Humerus								
14a. lungime	170				115	132	106	
14b. lățime distală	35				27	25*	24	
14c. diametru maxim la mijloc	13				10	10	9	
Ulnă								
15a. lungime	137		76		94	105	87	
15b. diametru maxim la mijloc	10		7		7	7	7	
Radius								
16a. lungime	124(D)		70(D)		84	96	78	
16b. diametru maxim la mijloc	10		7(D)		7	8	6	
Femur								
17a. lungime		158		370*	146(D)		134	81
17b. lățime distală		37		70	35(D)		35	22
17c. diametru maxim la mijloc		12		29	11(D)		11	8
Tibie								
18a. lungime		127			115	134(D)	109	
18b. diametru maxim la mijloc		11			11	11	11	
Peroneu								
19a. lungime				296*(D)	114(D)		105	
19b. diametru maxim la mijloc				14	5(D)		6	

Măsurători postcraniene	M11	M12	M13	M14	M15	M16	M18	M19
Claviculă								
9a. lungime				42(D)		46(D)		45
9b. diametru maxim la mijloc				4(D)		5(D)		4
Scapulă								
10a. înălțime		34		33(D)	36	36(D)	35	36
10b. lățime		30		30(D)	32	31(D)	31	29
10c. lungime spină		35			36	36(D)	35	32
Coxal								
11a. lungime ilion		36	45	35	38	40	38	35(D)
11b. lățime ilion		31	42	32	35	37	31	33*(D)
12a. lungime ischion		18	25(D)	20		20	20	
12b. lățime ischion		12	16(D)	12		12	13	
13a. lungime pubis		15	21	18			15(D)	14

³³ Numerele 11b și 12b reprezintă măsurători postcraniene efectuate numai pentru copii cu vârste foetale de până la maxim un an.

Humerus								
14a. lungime	70*	66		60	73	77		64(D)
14b. lățime distală	16*	18		15	18	19		16(D)
14c. diametru maxim la mijloc	7	6		5	6	7		6(D)
Ulnă								
15a. lungime	66(D)	61(D)		56	66(D)	67	67	56
15b. diametru maxim la mijloc	6	4(D)		4	5(D)	5	5	5
Radius								
16a. lungime		52		49	58	58	58(D)	53
16b. diametru maxim la mijloc		4		4	4	4	5(D)	4
Femur								
17a. lungime	83*(D)	74(D)	97				81	75
17b. lățime distală		22(D)	28				19	20
17c. diametru maxim la mijloc	7(D)	7(D)	10				7	7
Tibie								
18a. lungime		64(D)	85(D)			76(D)	71	64
18b. diametru maxim la mijloc		7(D)	10(D)			8(D)	8	7
Peroneu								
19a. lungime		63(D)	82(D)					
19b. diametru maxim la mijloc		4(D)	5(D)					

Măsurători craniene ³⁴	M9	M11	M12	M13	M14	M15	M16	M18	M19
Sfenoid									
1a. lungime aripă mică			19			14	18		
1b. lățime aripă mică			13			12	12		
2a. lungime aripă mare			32		30	28	29(D)	31	31
2b. lățime aripă mare			20		22	22	19(D)	22	17
3a. lungime corp	11	13		14	10	11	11		12
3b. lățime corp	20	22		21	18	20	20		19
Porțiuni mastoide și pietroase temporal									
4a. lungime			40	53	34	42	47	40	39
4b. lățime			19	20	14	17	19	19	18
Porțiune bazilară occipital									
5a. lungime	13	13	13	15	12	14	14	13	14
5b. lățime	16	17	15	20	14	17	18	16	16
Zigomatic									
6a. lungime	22		26	27*	25		30(D)	29	26(D)
6b. lățime	19		20	25*	21		24(D)	22	20(D)
Maxilă									
7a. lungime				32			25		24(D)
7b. înălțime				25			30		24
7c. lățime							27	26	
(Hemi)mandibulă									

³⁴ Măsurători efectuate pe indivizi cu vârsta cuprinsă între 0–1an.

8a. lungime corp	39	50	33(D)	48	35(D)		43(D)	38(D)	39(D)
8b. lățime arc	17		18(D)		18(D)	19	19(D)	18(D)	19(D)
8c. lățime totală	54		50(D)	67	45(D)		57(D)	52(D)	51(D)

Măsurători postcraniene ³⁵		M6	M17
Claviculă			
35. lungime		157	
36. diametru sagital la mijloc		13	
37. diametru vertical la mijloc		9	
Humerus			
40. lungime		311	
41. lățime epicondilară		54	
42. diametru vertical cap		43	
43. diametru maxim la mijloc		21	
44. diametru minim la mijloc		17	
Radius			
45. lungime		236	
46. diametru sagital la mijloc		10	
47. diametru transversal la mijloc		14	
Ulnă			
48. lungime		245	
49. diametru antero-posterior		11	
50. diametru transversal		15	
51. lungime fiziologică		241	
52. circumferință minimă		33	
Sacrum			
53. lungime anterioară		113	
54. lățime antero-superioară		116	
55. diametru transversal maxim bază		49	
Coxal			
56. înălțime		206	
57. lățime iliacă		159	
59. lungime ischion		86	
Femur			
60. lungime		423	412
61. lungime bicondilară		418	411
62. lățime epicondilară		73	76
63. diametru maxim cap		41	41
64. diametru subtrohanterian sagital		25	27
65. diametru subtrohanterian transversal		30	28
66. diametru sagital la mijloc		27	27
67. diametru transversal la mijloc		25	24
68. circumferință la mijloc		81	79

³⁵ Măsurători efectuate pe indivizi adulți.

Tibie		
69. lungime	347	
70. lățime epifiză proximală	72	71
71. lățime epifiză distală	45	
72. diametru maxim la nivelul foramenului nutritiv	33	30
73. diametru transversal la nivelul foramenului nutritiv	23	24
74. circumferință la nivelul foramenului nutritiv	97	96
Peroneu		
75. lungime	339	
76. diametru maxim la mijloc	14	
Calcaneu		
77. lungime	73	
78. lățime la mijloc	39	

DOUĂ OBIECTE DE BRONZ DESCOPERITE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA LA ȘIPENIȚ (NORDUL BUCOVINEI)*

BOGDAN PETRU NICULICĂ**

Rezumat. Între piesele arheologice aflate în patrimoniul *Muzeului Bucovinei* din Suceava, se află un topor celt și o brățară, notate în registrul inventar al instituției ca aparținând vechilor colecții ale *Muzeului Țării Bucovinei* din Cernăuți. Piesele au ajuns la Suceava în timpul celui de Al Doilea Război Mondial. Datorită schițelor și notelor publicate de Karl Adolf Romstorfer în urmă cu peste 100 de ani avem informații cu privire la locul de proveniență și contextul descoperirii celor două piese: celtul cu decor unghiular și brățara decorată au fost descoperite în anul 1886 la Șipeniț (astăzi în regiunea Cernăuți, Ucraina), cu prilejul nivelării unui tumul. Ambele piese se datează în Hallstattul timpuriu, în intervalul Ha A₁–Ha B₁, și pot fi asociate cu prezența, în nordul Moldovei, în mod deosebit în Podișul Sucevei, a grupului Grănicești al culturii Gáva-Holihrad.

Cuvinte cheie: Șipeniț, Bucovina, celt, brățară, tumul, Hallstatt timpuriu, grupul Grănicești.

Muzeul Bucovinei din Suceava păstrează un patrimoniu arheologic bogat și variat, iar cel preistoric – dobândit prin achiziții, donații, transferuri sau, mai ales, prin intermediul propriilor cercetări arheologice de suprafață și sistematice – este, de mai multă vreme, în mod constant, în atenția noastră, din punctul de vedere al analizei obiectelor de piatră, cupru sau bronz; în același timp, preocupările noastre interdisciplinare s-au îndreptat și asupra pieselor descoperite în partea de nord a Moldovei, inclusiv în nordul Bucovinei¹.

În ceea ce privește obiectele de bronz, descoperite în județul Suceava, pe lângă diversele piese izolate (topoare cu disc și spin, celturi, seceri, cuțite, vârfuri de lance), la care adăugăm produsele conexe, cum sunt tiparele de piatră și

* Cercetare finanțată prin proiectul *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorale*, cod contract: POSDRU/89/1.5/S/61104, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

** *Muzeul Bucovinei*, Suceava, niculicab@yahoo.com.

¹ Niculică 1999, 215–220; Niculică 2003, 67–80; Boghian, Niculică, Cojocaru, Petrea 2003, 57–66; Niculică, Cojocaru 2001, 691–697; Niculică, Cojocaru 2003, 141–154; Niculică 2004, 411–418; Niculică, Budui, Mareș 2004, 267–315; Niculică, Cojocaru 2006, 203–207; Niculică 2007; Niculică 2008a, 133–148; Niculică 2009b, 179–191.

lingurile pentru turnarea metalului topit², în multe cazuri fără precizarea locului descoperirii, erau cunoscute doar două depozite (colective) de bronzuri în colecțiile *Muzeului Bucovinei*: depozitul de seceri cu cârlig de la Todirești – *Halta CFR*³ și depozitul cu obiecte de podoabă de la Suceava – *Curtea Domnească*⁴, precum și o depunere votivă de o singură piesă (*einzelstück deponierungen*) la Măneuți (com. Frătăuții Vechi)⁵, toate trei publicate și punctate ca atare în cadrul literaturii de specialitate. Alte depozite de bronzuri, provenind, de asemenea, din cuprinsul județului Suceava, dar care nu sunt păstrate în *Muzeul Bucovinei*, au fost găsite la: Solca⁶ și Basarabi⁷, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, și la Suceava⁸ (începutul secolului XX).

Pe de altă parte, arheologul sucevean Mircea Ignat, în monografia sa consistentă privind metalurgia bronzului în Podișul Sucevei, nu amintește de existența unor obiecte de bronz provenind din nordul Bucovinei în colecțiile de arheologie ale *Muzeului Bucovinei* din Suceava⁹. Totuși, recent, am avut posibilitatea să supunem opiniei științifice și să demonstrăm faptul că în patrimoniul muzeului sucevean există mai multe obiecte de bronz găsite la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, în localități aflate în prezent pe teritoriul Ucrainei: Prelipca, Șipeniț și Bordei¹⁰.

² Ciurea 1931, 10, fig. 6/13; Dressler 1960, 18 și ilustrația; Teodor 1980, 48; Ursulescu, Andronic, Hău 1988, 91; Ignat 1993, 375-378; László 1994, 143, 146-147, 149; Andronic 1997, 29, 37, 44-45, 57, 59; Ignat 2000. Arheologul Mircea Ignat îi datorăm, în ceea ce privește zona noastră, practic, sintetizarea tuturor descoperirilor de bronzuri cunoscute în zona Sucevei.

³ Ignat 1981, 142 și fig. 7/4-5; László 1994, 147; Andronic 1997, 37, nr. 21 C – cele două seceri se află în colecțiile *Muzeului Bucovinei* – nr. inv. C/168; Ignat 2000, 68, nr. 34; Niculică 2006a, 193, nr. 136; Andronic 2008, 147.

⁴ Chițescu 1976, 103-107; Chițescu 1975, 245-259; Ignat 2000, 47-52, nr. 12; Niculică 2006a, 191-192, nr. 132; Andronic 2008, 151. Depozitul se află în colecțiile *Muzeului Bucovinei* Suceava – nr. inv. C/46-C/61, cu precizarea că lipsește vasul de lut, distrus în timpul cutremurului din 1977. Vezi, în aceeași lucrare, prezentarea mai multor descoperiri de bronzuri din nordul Bucovinei, cu bibliografia.

⁵ Batariuc 2003, 167-172.

⁶ Soroceanu 1995, 73.

⁷ Buțureanu 1896, 131; Moisil 1910, 173; Ciurea 1931, 11-12; Petrescu-Dîmbovița, 1953, 460, nr. 1; Petrescu-Dîmbovița 1977, 152; Iconomu 1996, 193; Ignat 2000, 57, nr. 21, tabelul 1, unde propune cea mai pertinentă compoziție a depozitului.

⁸ Hänsel 2005, 285-299.

⁹ Ignat 2000, 97, fig. 28 – ilustrează o schemă tipologică a unor culturi descoperite în Podișul Sucevei, în care apare desenul unui celt descoperit la Șipeniț, cf. p. 96, fără alte precizări. Deși în text nu se face vreo trimitere la literatura de specialitate, desenul este preluat, evident, din: Romstorfer 1893a, 61, nr. 10, fig. 17. Același desen apare și în Romstorfer 1890, 70, Notize 6, nr. 10, fig. 5.

¹⁰ Rezultatele cercetărilor noastre au fost deja comunicate: Niculică 2008b; Niculică 2009c; Niculică 2009d; Niculică 2009e. Spre exemplu, din localitatea Bordei (astăzi în Ucraina) provin mai multe brățări de bronz, semnalate de același Karl A. Romstorfer, obiecte care constituie o parte a unui depozit de bronzuri, la care vom face referire într-un alt studiu, consacrat contribuției lui Romstorfer la cunoașterea bronzurilor din Bucovina. Cf. Niculică 2010, 327-330. Acest depozit a fost „redescoperit” de noi în colecțiile *Muzeului Bucovinei*, pe baza parcurgerii seriei *Mitteilungen...*,

Intervenția de față se referă la o astfel de „descoperire”, de dată recentă, făcută de noi în colecțiile arheologice ale muzeului sucevean, în contextul în care am avut șansa parcurgerii unui material bibliografic deosebit de valoros, și anume publicația *Mitteilungen der kaiserlich-königliche Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*¹¹, apărută sub egida *Comisiei Centrale din Viena/Zentral-Kommission*¹². Astfel, în *Mittheilungen...*, nr. XVI/1890¹³, Karl Adolf Romstorfer¹⁴ publică o scurtă notiță, în contextul prezentării mai multor descoperiri arheologice din Bucovina.

(1904). Până în momentul de față nu s-a știut faptul că depozitul se află în posesia muzeului sucevean, brățile în cauză fiind înregistrate în registrele inventar fără precizarea locului descoperirii, identificarea făcându-se pe baza ilustrației din periodicul vienez și a tipologiei brăților.

¹¹ Mulțumim și pe această cale d-lui Erich Beck, reputatul bibliograf al Bucovinei, pentru această oportunitate științifică deosebită. De asemenea, pentru realizarea acestui studiu aducem mulțumiri domnilor: T. Soroceanu și O. Dietrich (Berlin), C. Kacsó (Baia Mare), I. Bejinariu (Zalău), S. Ailincăi (Tulcea), C. Lazanu (Vaslui), M. Il'kiv (Cernăuți), care ne-au sprijinit cu sfaturi și o consistentă parte a bibliografiei.

¹² Înființată în anul 1856, intitulată la început *Kaiserlich-königliche Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung von Baudenkmalen* (1850-1854), mai târziu numită *K. K. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*.

¹³ Romstorfer 1890, 70, notize 6, nr. 10, fig. 5.

¹⁴ Karl Adolf Romstorfer (17.III.1854, Aigen-Gaunersdorf, Austria – 24.IX.1916, Viena), arheolog, arhitect și istoric. Considerat unul dintre salvatorii monumentelor istorice ale Bucovinei, contribuind la restaurarea bisericilor și mănăstirilor. A sprijinit inițiativa de creare a *Muzeului Țării Bucovinei* din Cernăuți (1893) și a *Muzeului Orășenesc Suceava* (1900). În calitate de secretar al *Muzeului Țării Bucovinei*, a propus editarea anuarului propriu, *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, semnând rubrica *Aus den Mittheilungen der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale*, în care a rezumat rapoartele comisiei, menționând, printre altele, descoperirile neolitice și eneolitice, inclusiv cele legate de cultura Cucuteni, de la Șipeniț, Siret ș.a. A semnalat numeroase situri arheologice, a efectuat cercetări de suprafață în Bucovina. L-a sprijinit pe Josef Szombathy în timpul cercetărilor sale din Bucovina din anii 1893 și 1894, inclusiv la săpăturile din stațiunile de la Șipeniț, Hliboca și Hlinița. În perioada 1895–1904 a efectuat ample lucrări de decopertare de sub moloz a *Cetății de Scaun a Sucevei*, descoperind ceramică aparținând culturii Cucuteni și de la începutul epocii bronzului, păstrată în prezent în colecțiile *Muzeului Bucovinei* din Suceava. Cavaler al ordinului „Coroana de Fier”, clasa a III-a; cavaler al ordinului „Franz Josef”; ordinul Steaua României în grad de comandor; ordinul Coroana României; decorația de aur „Bene Merenti”, clasa I. Conservator pentru Bucovina al *Comisiei centrale din Viena* (secțiunea a II-a) din 1888; membru corespondent al *Camerei de Comerț și Industrie* din Cernăuți (1898–1904); membru corespondent străin al *Academiei Române* (29 mai 1914). A semnat numeroase și valoroase notițe, în *Mittheilungen...*, referitoare la monumentele sau descoperirile medievale din Bucovina. Dintre rapoartele sale referitoare la domeniul preistoriei, amintim doar câteva: Romstorfer 1889, 32–33; Romstorfer 1891, 80–83; Romstorfer 1893b, 243–244 și 256, fig. 29–31; v. K. A. Romstorfer – rubrica *Aus den Mittheilungen der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale*, în JBLM I, 1893, 45–71; II, 1894, 115–119; III, 1895, 141–143; IV, 1896, 136–139; V, 1897, 83–87; VI, 1898, 111–115; VII, 1899, 104–114; XI, 1904, 85–89 – cu titlul rezumat: „*Aus den Mittheilungen der k. k. Central-Commission*”; Romstorfer 1894a, 49–50. Pentru referințe despre Karl A. Romstorfer, vezi: Szombathy, 1894, 11–21; Predescu 1999, 737; Rusu 1999, 459; Satco, 2004, vol. II, 316–317; Șerban 1996, 511–519; Niculică 2006b, 5; Niculică 2006c, 5; Demciuc 2006, 5; Niculică 2009a, 49–50 și nota 125.

Informația este reluată, ulterior, în aceeași formă și cu aceeași ilustrație (Fig. 1), în *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums* în anul 1893, după cum urmează¹⁵:

10. Ein besonders großes *Bronze-Kelt* (Fig. 5) und ein sehr hübscher *Bronze-Ring* wurden vor etwa 10 Jahren in der Bukowina gefunden. Ersteres zeigt nach beistehender Skizze eine sehr hübsche erhabene Zeichnung, besitzt eine Länge von 13,3, eine obere Breite von 3,8, eine untere Breite von 4,6 Cm., endlich eine Dicke im Bauch von rund 3 Cm. Der Bronze-Ring ist ebenso wie das Beil sehr gut erhalten, hat einen äußeren Durchmesser von 8,4 bis 9 Cm., eine Stärke von 4 bis 15 Mm. und besitzt ein sehr reines eingravirtes Muster. (Eigenthümer: Herr k. k. Universitäts-Professor Dr. Johann Wrobel).

Traducere:

10. Un celt de bronz deosebit de mare (Fig. 5) și o brățară de bronz foarte frumoasă au fost găsite în urmă cu circa 10 ani în Bucovina. Cel dintâi are, conform schiței alăturate, un frumos desen în relief, o lungime de 13,3 cm, o lățime în partea superioară de 3,8 cm și în partea inferioară de 4,6 cm și o grosime de circa 3 cm. Brățara este de asemenea foarte bine păstrată, ca și toporul, are un diametru exterior de 8,4 până la 9 cm, o grosime de 4 până la 15 mm și are un model gravat foarte clar (proprietar: domnul profesor universitar cezaro-crăiesc dr. Johann Wrobel).

În numărul din 1903 al revistei *Mittheilungen...*, pe luna decembrie, la paginile 309–400 poate fi observată o altă notiță, și aceasta sumară, care aparține, de asemenea, lui Karl Adolf Romstorfer. Iată textul respectiv¹⁶, însoțit, de această dată, de două figuri (fig. 2, 4):

Bronzekelt und Armspange aus Schipenitz.

Eine besonders großer Bronze kelt von über 13 cm Länge, mit charakteristischen Ornamentierungen (Fig. 111), sowie ein sehr schöner massiger bronzener Armring, ebenfalls mit sehr hübscher typischer Ornamentierung (Fig. 112) wurden bereits im Jahre 1886 in Schipenitz ausgegraben. Der Fund erfolgte zufällig, als sein Grundwirt zur Planierung eines Feldes einen Hügel – wahrscheinlich einen Tumulus – abgrub. Letzterer lag zwischen der Straße, die von Hlinitza über Duboutz nach Kotzman führt, und dem Nordwestrande des Ortes Schipenitz, etwas nördlich des die Straße durchquerenden Baches Sowica. Beide Fundstücke erwarb Oberingenieur Aleco Issecescu und spendete sie kürzlich dem Bukowiner Landes-museum (Konservator K. A. Romstorfer).

Traducere:

Celt de bronz și brățară din Șipeniț

Un celt de bronz deosebit de mare de peste 13 cm lungime, cu ornamentații caracteristice (Fig. 111), precum și o frumoasă brățară de bronz masivă, de asemenea cu ornamentații tipice frumoase (Fig. 112) au fost dezgropate deja în

¹⁵ Romstorfer 1893a, 61, nr. 10, fig. 17.

¹⁶ Romstorfer 1903, 399–400.

anul 1886 în Șipeniț¹⁷. Găsirea s-a făcut întâmplător, pe când un proprietar a nivelat un deal – probabil un tumul, în scopul nivelării unui câmp. Ultimul (tumulul – n.n.) se afla între șoseaua care merge de la Hlinița¹⁸ prin Duboutz¹⁹ către Kotzman²⁰ și limita de nord-vest a localității Șipeniț, ceva mai la nord de pârâul care traversează strada, Sovica²¹. Ambele piese le-a dobândit inginerul Aleco Issecescu²² și le-a donat la scurt timp după aceea Muzeului Țării Bucovinei.

(Conservator K. A. Romstorfer²³).

În acest context, trebuie să intervenim cu o mică observație: cele două obiecte prezentate de Karl A. Romstorfer, celtul, respectiv brățara de bronz, erau cunoscute specialiștilor muzeului sucevean ca provenind din vechile colecții ale *Muzeului Țării Bucovinei* din Cernăuți. De altfel, acestea sunt etalate în expoziția permanentă, în sala II, dedicată epocii bronzului și primei vârste a fierului (Hallstattul timpuriu), însă nu erau știute locul de proveniență și nici data descoperirii. În plus, unul dintre primele registre inventar ale muzeului nostru, care a funcționat în perioada 16 februarie 1952 – 17 mai 1972, consemnează doar apartenența obiectelor la vechile colecții ale muzeului din Cernăuți. Astfel, în acest document, aflat în biblioteca *Muzeului Bucovinei* (nr. inv. 15491), întâlnim următoarele mențiuni: la nr. inv. 1995 este înregistrat un celt la data de 26 ianuarie 1961, cu specificația „topor tip kelt, formă de căniță cu toartă, partea tăioasă e mai lată, la exterior are 3 linii verticale”. Nu sunt precizate dimensiunile obiectului. Mai departe, la nr. inv. 2009 observăm o brățară, înregistrată la 27 ianuarie 1961, cu descrierea: „brățară de bronz circulară, cu capetele nelipite și mai subțiri, pe ea sunt incizate diferite linii (joc de linii), diam. 6,7 cm”. În prezentul registru inventar (nr. inv. 15494), care funcționează începând cu anul 1975, celtul are nr. inv. C/151, iar brățara nr. inv. C/136. Nu se fac alte mențiuni.

¹⁷ Grigorovitz 1908, 217. Autorul indică faptul că la Șipeniț erau cunoscute descoperiri aparținând „epocii de piatră și de bronz”. Grămadă 1996, 476–477.

¹⁸ Localitate situată la confluența pârâului Hlinița cu Prutul, astăzi în Ucraina, regiunea Cernăuți. Cf. Grigorovitz 1908, 110.

¹⁹ Grigorovitz 1908, 90. În română: Dubăuți; localitate pe malul stâng al Prutului, astăzi în Ucraina, regiunea Cernăuți.

²⁰ Grigorovitz 1908, 75–76. În română: Coțman, Cozmeni; localitate aflată pe malul drept al pârâului Sovița, regiunea Cernăuți, Ucraina. Grigorovitz amintește că la Coțman s-au găsit în trecut „obiecte din epoca de piatră și de bronz, precum și podoabe de argint aparținând epocii fierului”.

²¹ Grigorovitz 1908, 202. Este vorba despre pârâul Sovița, afluent de stânga al Prutului.

²² Este vorba despre Alexiu Isăcescu (n. 1852, Suceava), care a studiat la Cernăuți, Praga și Viena, unde a absolvit studiile tehnice. Inginer, la acea vreme, în cadrul direcției administrării bunurilor fondului religios greco-ortodox din Bucovina. Știm că a donat un topor de piatră *Muzeului Țării Bucovinei* (cf. Romstorfer 1894a, 50; Romstorfer 1894b, 118). Fratele său, George Isăcescu (n. 1848, Suceava), absolvent al studiilor juridice, a fost unul dintre membrii fondatori ai *Muzeului Orășenesc Suceava*. Vezi și: Sbiera 1900, 882; Peyersfeld 1912, 61.

²³ Mulțumim și pe această cale colegului nostru de la *Muzeul Bucovinei*, d-l George Ostafi, pentru traducerea textelor din limba germană.

Descrierea pieselor.

A. *Celtul* (Fig. 3, 6) este de tipul cu urechiușă, gura dreaptă (în ciuda turnării defectuoase, se încadrează totuși în acest tip), ovală în plan, cu decor unghiular, geometric și secțiunea hexagonală. Buza este îngroșată, detașându-se net de corpul piesei, însă, din cauza turnării, pe una din fețe este foarte subțire. Corpul este aproximativ dreptunghiular, alungit, tăișul ușor convex, cu vagi urme de utilizare, vechi. Sub buza celtului, puternic reliefată, urmează trei nervuri orizontale, apoi decorul în forma literei „Y”, care e însoțit de două linii paralele, alungite, pe ambele fețe ale celtului. În întregime, decorul a fost rezervat din turnare (tiparul a fost prelucrat și pregătit ca obiectul să capete decorul din negativ). Laturile celtului sunt pronunțate, având aspectul unei „borduri”, în mod deosebit pe una din fețe. Bavurile laterale, puternic reliefate, sunt bine păstrate de-a lungul corpului, inclusiv în zona urechiușei. Pe una din fețe se observă scurgerea unei „picături”²⁴ de metal topit din nervura orizontală spre motivul în „Y”. Cel mai probabil, această scurgere s-a produs pe linia unei fisuri (defect), a tiparului.

Toporul se păstrează în condiții relativ bune de conservare, pe una din fețe decorul este puțin lizibil și deteriorat; prezintă patină nobilă de culoare verzui-închis, pe alocuri cu nuanțe negricioase. Se remarcă faptul că în trecutul nu prea îndepărtat, probabil acum 30–35 de ani, piesa a fost acoperită pe unele porțiuni cu un strat superficial de vopsea verde. În zona gurii, defectul de turnare a făcut ca una din laturi să fie mai joasă. Pe suprafața piesei se mai pot observa și unele goluri de turnare (*sufiori*), asperități datorate și ele turnării (acestea nu au fost îndepărtate) și intervenții (datorate unei anume utilizări) din vechime, precum și unele polizări recente pe marginea gurii celtului, care au condus la îndepărtarea patinei (fie de către descoperitori, acum mai bine de un secol, fie mai târziu). Turnarea s-a făcut într-un tipar bivalv, cu rezervarea miezului pentru obținerea găurii necesare fixării cozii; ulterior, piesa a fost prelucrată în vederea finisării și îndepărtării urmelor datorate tiparului, inclusiv în zona bavurilor. La 19 mm sub urechiușă se poate observa un defect de turnare, pe linia bavurii, care a fost ușor aplatizat, nefiind însă îndepărtat în totalitate. Pe de altă parte, se observă clar faptul că au existat probleme la turnare, chiar secțiunea sa (Fig. 3, 6), demonstrând „translarea” capacului tiparului față de forma inferioară (fixare deficitară), ceea ce a determinat numeroasele defecte ale celtului.

Dimensiuni: lungime max. = 130,9 mm; lungime min. = 123,5 mm; grosime la gură = 47,2 mm x 36,1 mm; diam. gurii la interior = 31,4 mm x 25 mm; grosime pereți gură = 6,2 mm x 3,6 mm; lățime max. cu toartă = 52,2 mm; lățime la mijloc = 37,6 mm x 25 mm; deschidere tăiș = 46,8 mm; adâncimea orificiului pentru fixarea cozii = 85 mm. Greutate = 386 g.

B. *Brățara* (Fig. 5, 7), de tipul deschis, este circular-ovală în plan, având capetele subțiate și apropiate. Secțiunea transversală este romboidal-rotunjită, la fel ca în cazul capetelor, care prezintă secțiunile ușor asimetrice.

²⁴ Mulțumim colegilor ing. Tiberiu Polocoșeriu și ing. Ilie Cojocariu de la *Muzeul Bucovinei* pentru pertinentele observații macroscopice, iar kolegei Irina Țibulcă pentru calitatea desenelor.

Spre deosebire de celt, este mult mai bine conservată, deși pot fi observate porțiuni în care patina nobilă, verzuie, s-a exfoliat în timp. Piesa este masivă și frumos ornamentată cu motive simetrice, repetitive, atent realizate prin metoda gravării (creștării) cu un obiect ascuțit, fin, după turnare. La mijlocul piesei este dispus un registru rectangular, compus din două grupe de triunghiuri afrontate, umplute cu „hașuri” oblice; acest registru este mărginit la stânga și la dreapta de câte un registru rectangular umplut cu linii verticale; apoi, se repetă câte un registru identic cu cel central, realizat din triunghiuri afrontate, umplute cu linii oblice; spre capetele brățării sunt reluate registrele cu linii verticale, iar la extremitatea acestora întâlnim câte două grupe de „V”-uri. Turnarea s-a făcut în tipar bivalv, acest lucru fiind dovedit și de secțiunea piesei; bavurile au fost bine șlefuite și îndepărtate inclusiv prin decorare.

Dimensiuni: diam. ext. = 87,9 mm x 82,6 mm; diam. int. 66,8 mm x 65,8 mm; grosime la mijloc = 13,4 mm x 12,9 mm; grosime capete: 6,5 mm x 5,4 mm respectiv 6,2 mm x 5,8 mm; capetele sunt apropiate la 2,2 mm. Greutatea = 140,45 g.

Observații.

1. Deși la prima vedere pare că este vorba despre două descoperiri diferite, ambele constând în câte un celt și o brățară, situația este, de fapt, cu totul alta. Confruntarea atentă a descrierilor din notițele de la 1890, respectiv 1903, arată piese asemănătoare și cu dimensiuni apropiate. Astfel, cu toate că desenul celtului din 1890 (Fig. 1) diferă de cel publicat în 1903 (Fig. 2), o analiză atentă a acestui obiect, aflat în *Muzeul Bucovinei* din Suceava (Fig. 3), indică faptul că Romstorfer a dispus de două desene diferite, realizate, evident, de persoane diferite și la distanță în timp unul de celălalt, piesa fiind interpretată în mod propriu de cei care au desenat-o. De altfel, chiar în prezent, un ochi neformat, neatent la detalii, poate denatura grafic reprezentarea celtului, lăsând impresia că se poate vorbi despre două piese distincte. Aceasta se explică prin starea destul de slabă de conservare, în mod deosebit patinei verzui-închis și a unui strat de depuneri de oxizi; cum piesa încă nu a fost curățată, restaurată, doar la o analiză macroscopică atentă s-a putut observa că desenul din 1890 nu este cel apropiat de realitate. Am arătat mai sus că există o „picătură” pe una din fețe a celtului, care s-a scurs din ultima nervură orizontală spre motivul în forma literei „Y”; aceasta a fost interpretată ca nervură originală, la fel ca unele depuneri de pe aceeași față a celtului. De aici provin erorile primului desen, din anul 1890.

În cazul brățării, descrierile și dimensiunile sunt și ele asemănătoare, cu mici diferențe, explicabile, astfel că vorbim în fapt despre o singură piesă. Rezumând, în 1903, Romstorfer a reluat informațiile mai vechi, pe baza unor date mai precise, al doilea text indicând exact locul și data descoperirii celor două obiecte de bronz, desenul celtului reflectând corect decorul.

2. Nu se exclude posibilitatea existenței unui *depozit de bronzuri*. La fel, nici ipoteza ca cele două obiecte descoperite să fie asociate unui posibil *mormânt* nu e de neglijat; în acest caz, am putea vorbi despre urmele unui inventar funerar. Nu există indicii că s-au găsit mai multe obiecte dintre care s-ar mai fi păstrat doar cele două.

3. Este importantă observația din 1903, conform căreia descoperirea s-a făcut în condițiile *nivelării unui tumul*. Din textul german reiese limpede că este vorba despre o acțiune intenționată a cetățeanului care a dorit să aplatizeze o ridicătură de pământ, iar termenul „Tumulus” nu e deloc întâmplător folosit de K. A. Romstorfer. Este posibil ca informațiile să-i fi fost oferite de Alexiu Isăcescul, cel care a donat obiectele *Muzeului Țării*.

4. Faptul că o semnalare a unor obiecte de bronz, găsite tocmai în anul 1886, a fost reluată de K. A. Romstorfer la 17 ani de la recuperarea lor este meritoriu. Avem în fața noastră, de altfel, una din primele mențiuni ale unor bronzuri din Bucovina, contemporană cu impresionantele descoperiri de depozite de la Prelipca²⁵ (1880), Prisăcăreni²⁶ (1885) semnalate, întâia dată, de președintele *Societății Muzeului Siret*, căpitanul Josef von Gutter, conservator al *Comisei Centrale din Viena*, pentru secțiunea I-a²⁷.

Interpretarea pieselor

Celtul de la Șipeniț (Fig. 3, 6) reprezintă un tip frecvent întâlnit, atât în rândul descoperirilor izolate cât și în componența depozitelor de bronzuri. Piese cu decor geometric, cu motiv în „Y”, au fost deseori menționate în literatura de specialitate. Semnalăm celturi apropiate ca manieră a decorului (unele variații în funcție de numărul nervurilor orizontale de sub buza celtului, a unghiului literei „Y”, a nervurilor ce o însoțesc etc.), provenind din depozitele de la: Plenița (jud. Dolj) – două tipare de piatră, date în Ha A₂²⁸, Cluj-Napoca II (jud. Cluj)²⁹, Cornești (jud.

²⁵ Gutter 1882, CXII, fig. 13–14; Kaendl 1890, 258; Much 1889, 84, pl. XXXIV/14–15; Romstorfer 1893a, 48–49, fig. 1–2; Olinescu 1894, 78; Kaendl 1896, 13, pl. II, fig. 13–14; Szombathy 1899, 53–54 – sunt reprezentate câteva bronzuri de la Prelipca; Nestor 1933, 129, pl. 12/7; Vulpe 1970, 58, nr. 264; 78, nota 3; pl. 89/A, 1–5; Ignat 2000, 12, 98, fig. 29; Niculică, 2009a, 32, 36.

²⁶ Gutter 1885, CXVII și fig. 5, unde celtul prezentat ca fiind găsit la Cupca aparține de fapt depozitului de la Prisăcăreni; Much, 1889, 84, pl. XXXIV/13; Kaendl 1890, 258; Romstorfer 1893a, 51, fig. 5 – celt, 62; Olinescu 1894, 79; Kaendl 1896, 13–14, pl. II, fig. 11 și fig. IV de la p. 9, unde e produsul unul din culturi; Ignat 2000, 12, 21; Niculică 2009a, 32, 36, 90.

²⁷ Josef Eduard Ritter von Gutter (8.X.1809, Suceava – 8.V.1886, Siret) – arheolog și numismat amator, considerat a fi primul arheolog al Bucovinei. A înființat *Societatea Muzeului Siret* (1870–1884), prima societate arheologică din Bucovina, având, printre altele, scopul declarat de a strânge obiecte pentru viitorul *Muzeu al Țării Bucovinei*. Autor al unui chestionar arheologic, către toate parohiile din Bucovina, transmis prin grija Consistoriului mitropolitan din Cernăuți, privind semnalarea „antichităților” din provincie. Conservator al *Comisei Centrale din Viena* (1880–1885), pentru secțiunea I-a. În luna iunie 1884, împăratul Franz Josef i-a oferit *Coroana de Fier clasa a III-a în grad de cavalier*. A contribuit la înființarea cabinetului de antichități (inclusiv numismatică) al *Universității din Cernăuți*. Autor al unei cronici istorice a orașului Siret, rămasă în manuscris. Vezi: Prelicz 1886, 31–32; *Revista politică* I, 7, 15 august 1886, p. 9; Reli 1927, 10–13; Gassauer 1933; Andrieșescu 1936, 163, 169; Ignat 1969, 94–95; Satco 2004, vol. I, 468; Niculică 2009a, 29–35.

²⁸ Petrescu-Dîmbovița 1977, 125, pl. 295/10; Boroffka, Ridiche 2005, 148–149, 151, 154, 203 și fig. 3/2; 4; 8/D, 4; 9/2. Autorii ultimului studiu citat indică o listă bibliografică amănunțită, arătând evoluția tipului de celt cu decor în „Y” între Ha A₁ – Ha B₂, cu maximum de dezvoltare în Ha A₂.

²⁹ Petrescu-Dîmbovița, 1977, 128, pl. 303/14.

Mureș)³⁰, Sâg (jud. Sălaj)³¹, Șpălnaca I (jud. Alba) – Ha B₁³², Sâmbăta Nouă I (jud. Tulcea)³³ – Ha B₁, Dridu (jud. Ialomița)³⁴ – la fel, datat în Hallstattul timpuriu. Din Maramureș amintim o piesă cu loc de descoperire necunoscut³⁵. La răsărit de Prut, în Republica Moldova, cunoaștem o piesă din depozitul de la Văratice II³⁶, în timp ce din Ucraina provin două celturi dintr-un depozit găsit la Halici (regiunea Ivano-Frankivs'k)³⁷, iar un altul de la Borislav (regiunea L'viv)³⁸. Notăm și celtul de la Hrubieszów (sud-estul Poloniei)³⁹. Aceștia li se adaugă piesele bine cunoscute, descoperite în Ucraina transcarpatică, la Suskovo (depozit de bronzuri), aparținând seriei de bronzuri Suskovo I – Ha A₂, conform tipologiei lui Iosip Kobal'⁴⁰. Din aceeași regiune mai amintim doar piesele de la Beregovo (depozitul III)⁴¹ și Malaja Dobron' (depozitul II)⁴², aparținând aceleiași serii Suskovo. Dintre numeroasele descoperiri de pe teritoriul Ungariei, menționăm: Debrecen⁴³, Biatorbágy/Herceghalom⁴⁴, Lovasberény⁴⁵, Napkor⁴⁶, Tiszavasvári⁴⁷, Velem-Szentvid⁴⁸ – orizontul Gyermely (B Vc), Nagykálló⁴⁹, Nyírtura-depozitul II⁵⁰, Pap-depozitul III⁵¹ și Szentés⁵² – aparținând orizontului Hajdúböszörmény (B VIa), Rohod-Somogyi (depozitul IV)⁵³ – orizontul Bükk-szentlászló (B VIc), Mohács – orizontul Kurd⁵⁴. Din spațiul culturii Lausitz (teritoriul Slovaciei) provin câteva celturi datate în Ha A₂-B₁, asociate depozitelor de bronzuri de la Brvnište și Detva⁵⁵. Un spațiu

³⁰ Petrescu-Dîmbovița, 1977, 128–129, pl. 305/6.

³¹ Petrescu-Dîmbovița, 1977, 134, pl. 318/9; Soroceanu, Lakó 1981, 147, nr. 11, fig. 8/4.

³² Petrescu-Dîmbovița, 1977, 135–136, pl. 325/13, 16; 326/2.

³³ Aricescu 1970, 37–46, 60–63, fig. 15/8, 13. Un celt de la Sâmbăta Nouă I (fig. 15/8 la Aricescu), are aceeași greutate ca piesa noastră – 386 g; Petrescu-Dîmbovița, 1977, 140, pl. 341/6, 8.

³⁴ Enăchiuc 1995, fig. 1/4, 8, 11 – cu precizarea că cele trei celturi au secțiunile rotunde.

³⁵ Kacsó 1977, 147, nr. 7 și fig. 8/7. Și acest celt are greutatea asemănătoare cu a pieselor de la Șipeniț și Sâmbăta Nouă I (v. supra, nota 33), respectiv 385 g. Apropiată este și greutatea celtului de la Sâg (jud. Sălaj), cf. Soroceanu, Lakó 1981, 147, nr. 11, fig. 8/4.

³⁶ Levițki 1994, 119–120, fig. 53/1; Dergačev 2002, 46–47, nr. 171, pl. 49/9.

³⁷ Zurowski 1949, 162, nr. 23 și tab. IX/1–2; Kločko 1993, fig. 4/7.

³⁸ Balaguri 1971a, 379, fig. 108/5.

³⁹ Zurowski 1949, 163–164, nr. 28 și tab. IX/4.

⁴⁰ Kobal' 2000, 95–96, nr. 129, pl. 74/12–15.

⁴¹ Kobal' 2000, 74, pl. 75/B 2.

⁴² Kobal' 2000, 86, pl. 75/A, 13.

⁴³ Mozsolics 1985, 111–112, pl. 265/1–2, 5–6, 9; 266/12.

⁴⁴ Mozsolics 1985, 127, pl. 237/2.

⁴⁵ Mozsolics 1985, 144–145, pl. 244/1–4, 7–8, 13.

⁴⁶ Mozsolics 1985, 157, pl. 257/4–8.

⁴⁷ Mozsolics 1985, 205, pl. 261/2–4.

⁴⁸ Mozsolics 1985, 211–212, pl. 228/6; 230/A.

⁴⁹ Mozsolics 2000, 59, pl. 61/5.

⁵⁰ Mozsolics 2000, 63–64, pl. 70/2.

⁵¹ Mozsolics 2000, 65, pl. 72/10.

⁵² Mozsolics 2000, 78–79, pl. 97/12.

⁵³ Mozsolics 2000, 69–70, pl. 82/2.

⁵⁴ Kemenczei 1996, 233, fig. 6/11.

⁵⁵ Veliačik 1983, 34, pl. XLVI/2-Detva și 14, 16- Brvnište.

important referitor la culturile cu decor în „Y” a consacrat recent și Carol Kacsó, în volumul dedicat colecției Floth, unde sunt detaliate atât aria de răspândire cât și încadrarea cronologică și culturală⁵⁶.

Această datare, în Hallstattul timpuriu, a celtului, este confirmată și de V. A. Dergačev, care include decorul sus menționat în cadrul mai larg al tipului de celturi numit Debrecen⁵⁷. Autorul a definit acest tip de celt și pe baza unei piese din colecțiile Muzeului Bucovinei Suceava, nr. inv. C/154, descoperită la Părhăuți⁵⁸ (jud. Suceava). Din păcate, cineva a furnizat această informație eronată distinsului arheolog, întrucât, în registrul inventar actual al muzeului sucevean, la nr. inv. C/154 există un celt descoperit la Părhăuți, însă de un cu totul alt tip decât Debrecen, care a fost publicat de Mircea Ignat încă din 1981⁵⁹. Desenul reprodus de V. A. Dergačev indică tocmai piesa noastră de la Șipeniț, însă atât forma, cât și secțiunea nu sunt tocmai conforme cu realitatea, fiind realizate la modul „ideal”. Mai mult, din cauza informației greșite, Dergačev consideră „celtul de la Părhăuți” (în fapt, celtul de la Șipeniț), drept descoperire izolată, de o singură piesă, fără asocieri sau context arheologic.

Celturile cu decorul unghiular în „Y” sunt predilecte nord-vestului României, nord-vestului Ucrainei, Ungariei centrale și de nord-est, centrului și vestului Slovaciei, sudului Poloniei⁶⁰. Pe de altă parte, în zona Bucovinei, în cadrul artefactelor de bronz atribuite Hallstattului timpuriu nu se cunosc, până în acest moment, alte piese cu decor asemănător⁶¹.

Brățara (Fig. 5, 7) este ușor de recunoscut după decorul deosebit, care constituie elementul său definitoriu. Asemenea decor apare pe numeroase brățări din țara noastră, uneori aproape identic ca reprezentare sau cu ușoare variații. Menționăm, în primul rând, brățările din următoarele depozite de bronzuri: Bârsana (jud. Maramureș)⁶², Cornești (jud. Mureș)⁶³, Treznea (jud. Sălaj)⁶⁴, Crasna Vișeuului⁶⁵. Alte piese provin din descoperiri izolate, precum cea de la „Valea Someșului” („Someș-Tal”)⁶⁶ și alta, cu aceeași titulatură – „Valea Someșului”

⁵⁶ Kacsó 2007, 68–69.

⁵⁷ Dergačev 1997, 39–40, fig. 9/I; Dergačev 2002, 174–176, 205, nr. A, 485, pl. 75/A, 485; pl. 127 – harta răspândirii tipului de celt Debrecen.

⁵⁸ Dergačev 2002, 174, 205, nr. A, 485. La aceeași pagină (205), alte două celturi, catalogate de autor drept „Bucovina”, sunt greșit publicate (nr. A, 481–482).

⁵⁹ Ignat 1981, 141, fig. 5/5; Ignat 2000, 63, fig. 20/28 și p. 64, nr. 28.

⁶⁰ Pentru areal vezi și: Dergačev 2002, 175, pl. 127; Boroffka, Ridiche 2005, 148–151, 154–155 și nota 63.

⁶¹ Andronic 2008, 153–175.

⁶² Petrescu-Dîmbovița 1977, 84, pl. 119/6–9; Petrescu-Dîmbovița 1998, 51, nr. 380–382, 385, pl. 38/380–382; 39/385.

⁶³ Petrescu-Dîmbovița 1998, 51, nr. 383, pl. 38/383; Petrescu-Dîmbovița 1977, 51, pl. 21/10, 10a – vezi aici și brățara atribuită anterior eronat de Petrescu-Dîmbovița depozitului de la Arcuș.

⁶⁴ Petrescu-Dîmbovița 1998, 52, nr. 408, pl. 40/408 – piesa a fost decorată pe jumătate.

⁶⁵ Kacsó 1996, 250, 258 – fig. 4/3–5.

⁶⁶ Petrescu-Dîmbovița 1998, 51, nr. 384, pl. 38/384 – piesă neterminată (?).

(„Someș-Tal”)⁶⁷ (cele două piese ar putea aparține unui depozit de bronzuri); o brățară aproape identică cu cea de la Șipeniț, pentru care nu este cunoscut locul descoperirii⁶⁸; cele aparținând fostei colecții Szikszai (Zalău)⁶⁹. În ce privește teritoriile învecinate, amintim că piese apropiate de cea de la Șipeniț apar în depozitele de bronzuri din vestul Ucrainei, minuțios analizate de Josip V. Kobal’, mai precis în Transcarpatia, la: Borodovka⁷⁰, Obava⁷¹, Sel’co II⁷², Čopovka⁷³, Olešnik⁷⁴, Orobievo⁷⁵, Negorovo⁷⁶, „Velikaja Began”⁷⁷. Un alt exemplar din Ucraina îl întâlnim la Potocesco⁷⁸. Tot din Ucraina – regiunea Ivano-Frankivs’k, provin două brățări din localitatea Velika Kam’eanca⁷⁹. De asemenea, ne sunt cunoscute și câteva piese provenind de pe teritoriul Ungariei: Kántorjánosi⁸⁰ și Rohod-Podmaniczky⁸¹, atribuite de Amália Mozsolics orizonturilor Hajdúböszörmény (B VIa) și Edelény, încadrate de aceeași autoare în orizontul Kurd (B Vb)⁸².

Tuturor acestor analogii invocate mai sus, se adaugă precizarea făcută în legătură cu tipul de decor reprezentat și pe brățara de la Șipeniț, de către Mircea Petrescu-Dîmbovița, care îl include în Hallstattul timpuriu (Ha A₁)⁸³. De asemenea, menționăm și opinia lui J. V. Kobal’, care, conform clasificării sale, încadrează acest gen de brățară în tipul 2, varianta B5, respectiv în seria Lazy I (Ha A₁)⁸⁴. La fel, în tipologia Amăliei Mozsolics se observă că palierul cronologic al brățării este Ha A₁–Ha A₂⁸⁵.

Nu este lipsit de importanță faptul că decorul brățării de la Șipeniț apare în mod preponderent în nord-vestul României, denotând o concentrare în arealul Transcarpatia – Maramureș – nordul Transilvaniei – nord-estul Ungariei, nord-vestul Ucrainei, așadar aproximativ pe cuprinsul aceluiași spațiu geografic în care întâlnim și celțul cu decorul în „Y”. Probabil brățara, ca și celțul, au ajuns în

⁶⁷ Petrescu-Dîmbovița 1998, 84, nr. 895, pl. 71/895.

⁶⁸ Petrescu-Dîmbovița 1998, 53, nr. 409, pl. 41/409.

⁶⁹ Petrescu-Dîmbovița 1998, 53, nr. 410, pl. 41/410; Bejinariu 2008, 88, pl. XXIII/2, XXIV/1.

⁷⁰ Kobal’ 2000, 75, nr. 20, pl. 55/B, 2–3, 7.

⁷¹ Kobal’ 2000, 90, nr. 98, pl. 62/B, 4.

⁷² Kobal’ 2000, 94, nr. 121, pl. 69/B, 1.

⁷³ Kobal’ 2000, 78–79, nr. 32, pl. 71/1–4, 6–7.

⁷⁴ Kobal’ 2000, 92, nr. 107, pl. 72/E, 2.

⁷⁵ Kobal’ 2000, 92–93, nr. 109, pl. 89/2.

⁷⁶ Kobal’ 2000, 89, nr. 92, pl. 11/B, 1.

⁷⁷ Kobal’ 2000, 98, nr. 145, pl. 94/B, 4.

⁷⁸ Balaguri 1971b, 391, fig. 111/12. Pentru Potocesco vezi: Zurowski 1949, 170, nr. 60, tab.

XLVI/4, 6 – două brățări, una cu secțiunea romboidală.

⁷⁹ Zurowski 1949, 164–165, nr. 32, tab. XLVI/1–2.

⁸⁰ Mozsolics 2000, 51, pl. 42/20.

⁸¹ Mozsolics 2000, 69, pl. 81/11.

⁸² Mozsolics 1985, 64, 116, pl. 157/11–14.

⁸³ Petrescu-Dîmbovița 1998, 56–57, fig. 1.

⁸⁴ Kobal’ 2000, p. 15, 54.

⁸⁵ Mozsolics 2000, 18, fig. 3.

Bucovina fiind vehiculate (poate chiar produse aici) de purtătorii culturii Gáva-Holihrad, iar dacă ne gândim la contextul cultural-istoric din nordul Moldovei, suntem de părere că cele două piese pot fi atribuite grupului Grănicești.

În acest context, nu trebuie neglijat faptul că alte piese de bronz, de această dată mai timpurii, aparținând bronzului mijlociu, cum ar fi un topor de tipul A₂, cu disc și spin⁸⁶ și un altul cu disc-ciupercă de tip B₁ (variantea Bickács-Borlești)⁸⁷, au fost găsite la răsărit de Carpații Orientali, pe teritoriul localității Cajvana (jud. Suceava). Ele reprezintă, conform opiniei arheologului Mircea Ignat, importuri din mediul Wietenberg în mediul cultural al bronzului mijlociu din Podișul Sucevei, caracterizat de cultura Komariv⁸⁸. Legătura dintre populațiile din Transilvania și cele din nordul Moldovei este, o dată în plus, argumentată și de prezența unui topor de cupru de tipul Baniabic la Rotunda, județul Suceava⁸⁹.

În încheiere, concluzionăm că este posibil să ne aflăm în fața unui depozit de bronzuri, plasat sau nu intenționat într-o movilă, fie se poate vorbi despre inventarul unui mormânt tumular. Celtul și brățara descoperite la Șipeniț, publicate de Karl A. Romstorfer la Viena (1890 și 1903), aparțin Hallstattului timpuriu (intervalul cel mai probabil Ha A₁–Ha B₁); în opinia noastră, ele aparțin grupului Grănicești. Aducând în discuție acest grup cultural⁹⁰, menționăm că în vecinătatea așezării eponime, de la Grănicești (jud. Suceava), în cunoscuta așezare hallstattiană timpurie, fortificată cu val, șanț și palisadă de la Siret – *Dealul Ruina* (jud. Suceava), s-au găsit două celturi (unul dispărut), un fragment din lama unui cuțit de bronz, o verigă circulară de bronz cu secțiunea rotundă, precum și un tipar de piatră pentru turnarea unui tip de celt fără urechiușă, de mici dimensiuni⁹¹, ceea ce sugerează prelucrarea locală a bronzului. Pe de altă parte, o analiză preliminară a depunerilor de bronzuri din Bucovina relevă faptul, deosebit de interesant, că depozitele, reduse atât numeric, cât și sub aspectul greutateii, conțin un număr mic de piese, dacă ne gândim la o comparație cu situația din Transilvania⁹². Din acest motiv, considerăm că publicarea oricărei descoperiri de bronzuri din spațiul nord-est carpatic este importantă, oricât de neînsemnată ar părea la prima vedere.

⁸⁶ Ignat 1981, 137–139, nr. 1, fig. 3 și p. 143; Ignat 2000, 31–32, nr. 8.1, fig. 6 și p. 42–44.

⁸⁷ Ignat, Pătu 1983, 493–495; Ignat 2000, 32–35, nr. 8.2, fig. 7 și p. 42–44.

⁸⁸ Ignat 1981, 143; Ignat 2000, 42–44. Totuși, nu excludem și posibilitatea ca aceste obiecte să fie vehiculate din cadrul culturii Otomani în zona noastră.

⁸⁹ Ignat 1981, 133; Ignat 2000, 28–29, nr. 3; 39–40; Niculică, Cojocaru 2003, 145.

⁹⁰ László 1983–1984, 65–84; László 1994, 48–104.

⁹¹ Ursulescu, Andronic, Hău 1988, 90–91, pl. IV/6–7, 9; Ignat 1993, 376, fig. 1/5; László, Mareș, Niculică 1999, 107–108; Ignat 2000, 60–61, nr. 23; 64–65, nr. 30; László, Ignat, Mareș, Niculică 2002, 289–291; László, Ignat, Mareș, Niculică 2003, 293–295; László, Mareș, Niculică, Ignat 2004, 311–312; László, Mareș, Niculică, Ignat 2005, 348–350; Mareș, László, Niculică, Ignat 2008a, 81–112; Mareș, László, Niculică, Ignat 2008b, 120–140.

⁹² Niculică 2008b; Niculică 2009c; Niculică 2009d; Niculică 2009e.

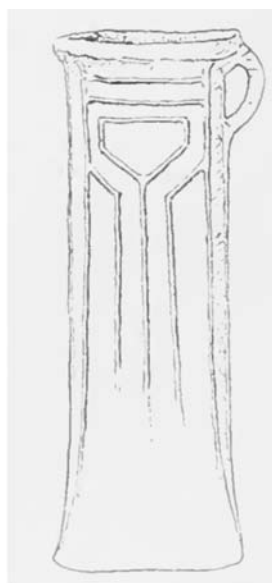

Fig. 1. Celt de bronz descoperit la Șipeniț (după Romstorfer, K. A., *Funde in der Bukowina*, Mittheilungen..., 16. Jahrgang, N.F., 1890, 70, Notize 6, nr. 10, fig. 5).

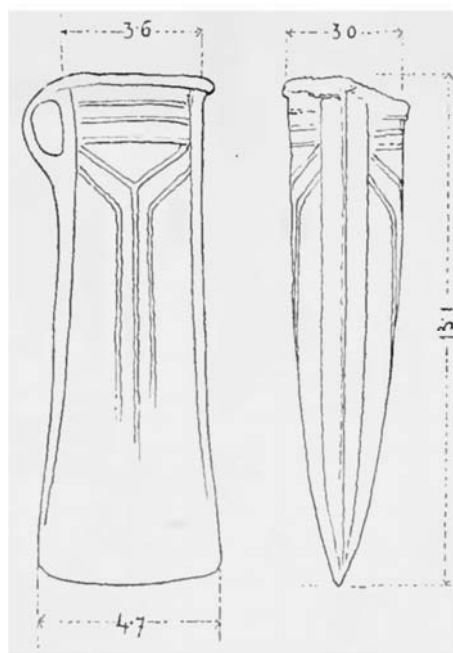

Fig. 2. Celt de bronz descoperit la Șipeniț (după Romstorfer, K. A., *Bronzekelt und Armspange aus Schipenitz*, Mittheilungen..., 3. Folge, II. Band, nr. 12, Dezember 1903, 399, fig. 111).

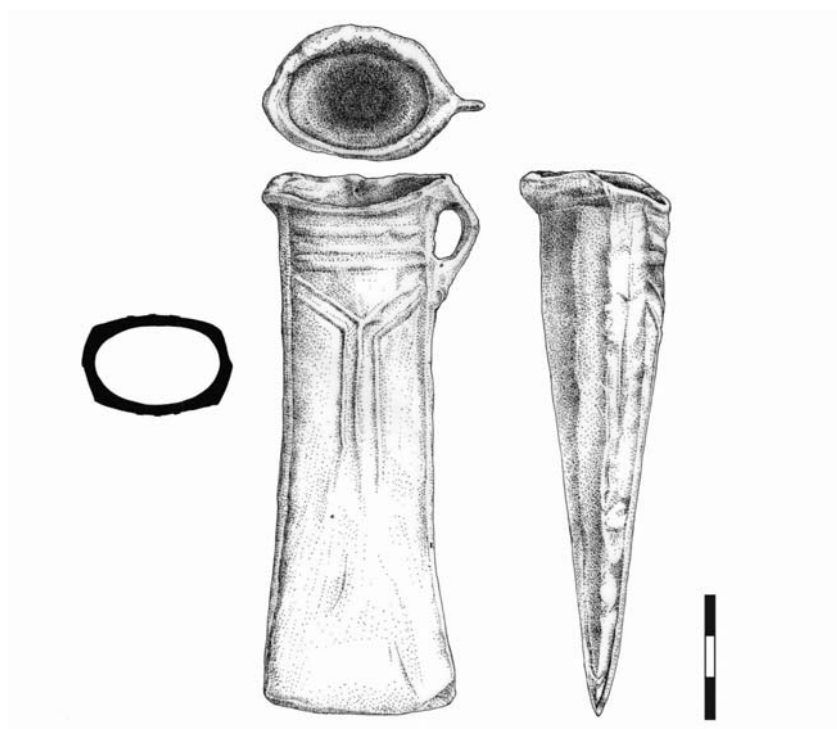

Fig. 3. Celtul de la Șipeniț. Desen, 2010. Colecțiile Muzeului Bucovinei, Suceava.

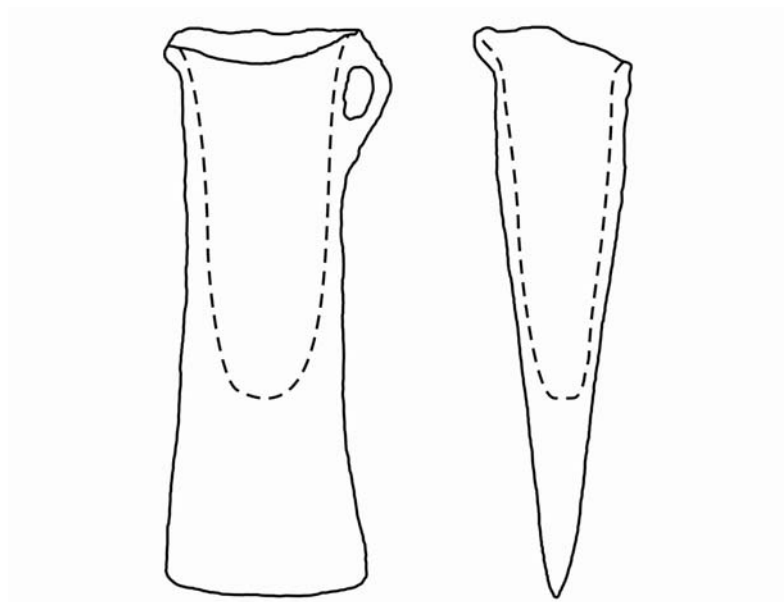

Fig. 3 a. Celtul de la Șipeniț. Schița orificiului pentru fixarea cozii.

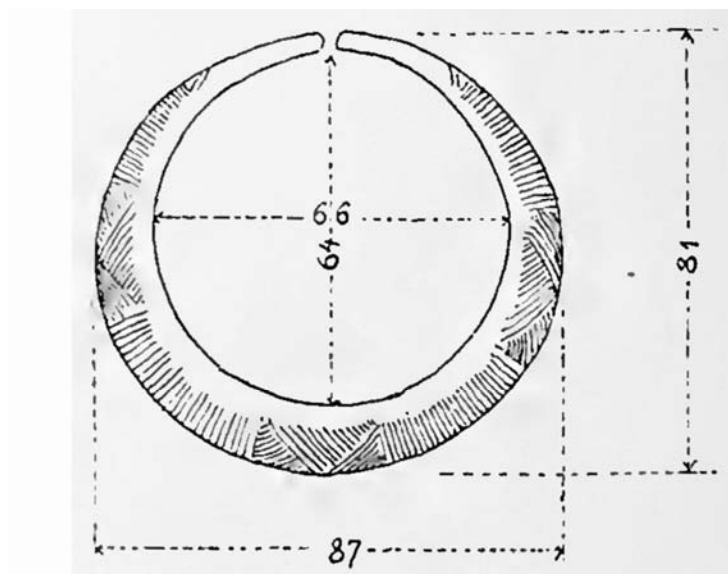

Fig. 4. Brățară de bronz descoperită la Șipeniț (după Romstorfer, K. A., *Bronzekelt und Armspange aus Schipenitz*, Mittheilungen..., 3. Folge, II. Band, nr. 12, Dezember 1903, 399, fig. 112).

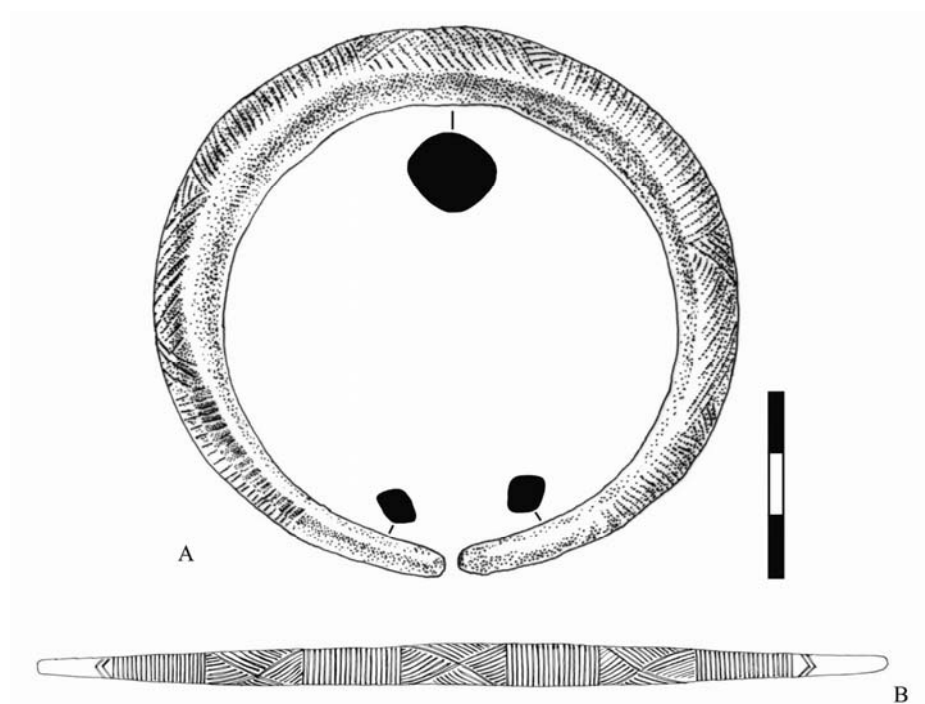

Fig. 5. A–B, brățara de la Șipeniț, colecțiile Muzeului Bucovinei Suceava. B, fără scară (desen, 2010).

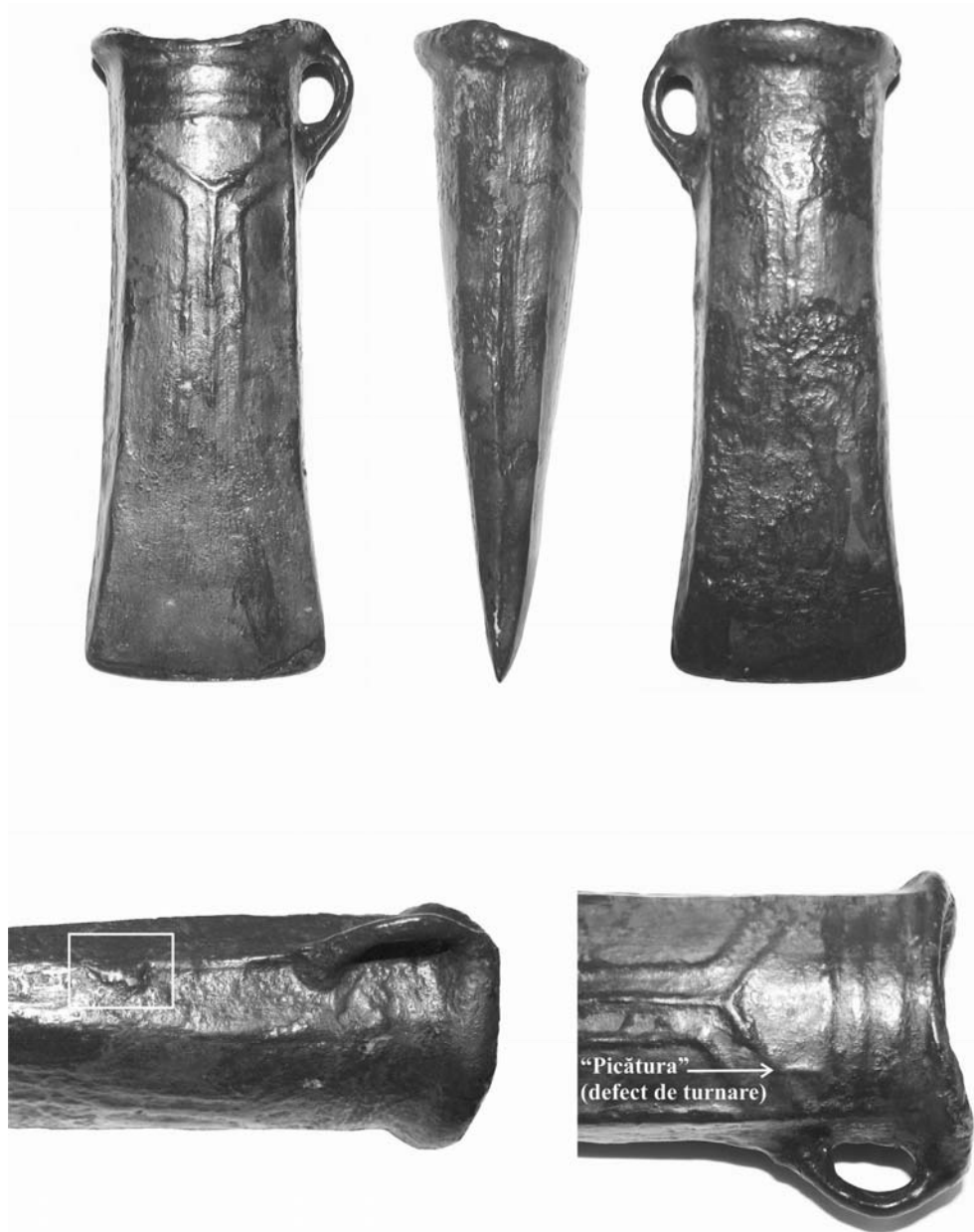

Fig. 6. Celtul de la Șipeniț. Foto, 2010. 1–5, fără scară.

Fig. 7. Brățară de la Șipeniț. 1–2, fără scară.

DEUX OBJECTS DE BRONZE DECOUVERTES A LA FIN DU XIXE SIÈCLE A ȘIPENIȚ (LE NORD DE BUCOVINE)

RÉSUMÉ

Parmi les pièces archéologiques qui se trouvent dans le patrimoine du *Musée de la Bucovine* de Suceava se trouve une hache celte et un bracelet, notés dans le registre inventaire de l'institution comme appartenant aux anciennes collections du *Musée du Pays de la Bucovine* de Tchernovtsy. Les

objets, dont l'endroit de découverte n'est pas mentionné dans l'acte officiel respectif, sont arrivés à Suceava lors des circonstances malheureuses de la seconde guerre mondiale, étant inclus ultérieurement dans l'exposition permanente du musée. Récemment, l'étude du périodique viennois *Mittheilungen*, de K. K. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale, ainsi que l'annuaire du musée de Tchernovtsy de la fin du XIX-ème siècle, *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, nous a permis de clarifier l'endroit et les circonstances de la découverte.

La contribution du célèbre architecte autrichien, Karl Adolf Romstorfer, à la publication de la découverte est méritoire. Grace aux ébauches et aux notes publiées par celui-ci, aujourd'hui, nous sommes en mesure à montrer qu'à Șipeniț (aujourd'hui dans la région Tchernovtsy, Ukraine), on a découvert en 1886, à l'occasion de la mise à niveau d'un tumulus, un celte avec décor angulaire et un bracelet ouvert, lui aussi décoré. Les deux pièces sont datées, comme on vient de montrer à la base des analogies invoquées dans l'étude ci-jointe, au Hallstatt ancien, dans l'intervalle Ha A₁–Ha B₁. Du point de vue historique, on associe ces pièces avec la présence, au nord de la Moldavie, et particulièrement dans le Plateau de Suceava, du groupe Grănicești de la culture Gáva-Holihrad, défini par le professeur d'Iassy, Attila László.

Mots clef: Șipeniț, Bucovine, celte, bracelet, tumulus, Hallstatt ancien, le groupe Grănicești.

BIBLIOGRAFIE

- Andrieșescu 1936 – Andrieșescu, I., *Cercetări și descoperiri arheologice în Bucovina*, CNA 12, 105, ianuarie-martie, 161–173.
- Andronic 2008 – Andronic, M., *Istoria Bucovinei. I. De la începuturi până la epoca cuceririi romane a Daciei*, Suceava.
- Andronic 1997 – Andronic, M., *Evoluția habitatului uman în bazinul hidrografic Soloneț din paleolitic până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, Iași.
- Aricescu 1970 – Aricescu, A., *Depozite de unelte, arme și podoabe de bronz din Dobrogea*, Pontica 3, 25–76.
- Balaguri 1971a – Balaguri, E. A., *Pam'eatki epohi bronzi Zakarpatia*, Arheologija Ukraïns'koï RSR 1, Kiev, 373–385.
- Balaguri 1971b – Balaguri, E. A., *Kul'tura Noa*, Arheologija Ukraïns'koï RSR 1, Kiev, 385–393.
- Batariuc 2003 – Batariuc, P.-V., *L'épée de bronze découverte à Măneuți (com. de Frătăuții Vechi, dep. de Suceava)*, SAA 9, 167–172.
- Bejinariu 2008 – Bejinariu, I., *Bronzuri preistorice din Sălaj (colecțiile Szikszai, Wessélényi-Teleki, Aszodi și descoperiri izolate aflate în colecția muzeului din Zalău)*, Cluj-Napoca.
- Boghian, Niculică, Cojocaru, Petrea 2003 – Boghian, D., Niculică, B. P., Cojocaru, I., Petrea, P., *Câteva considerații privind unele topoare de aramă eneolitice*, CC, S.N., 6–7, 2000–2001, 57–66.
- Boroffka, Ridiche 2005 – Boroffka, N., Ridiche, Fl., *Der Gußformenfund von Plenița, Kreis Dolj, Rumänien*, în Soroceanu, T. (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien II*, Bistrița – Cluj-Napoca, 133–208.
- Buțureanu 1896 – Buțureanu, Gr. C., *Cestiunea Arilor*, AARMSI II, XVIII, 1895–1896, 113–134.
- Chițescu 1976 – Chițescu, L., *Depozitul de obiecte de podoabă din epoca bronzului de la Suceava*, SCIVA 27, 1, 103–107.
- Chițescu 1975 – Chițescu, L., *Cercetări arheologice la Curtea Domnească din Suceava*, CAB 1, 245–259.
- Ciurea 1931 – Ciurea, V., *Preistoria. Viața omului primitiv în vechiul ținut al Sucevei (Baia de azi)*, Natura 6–7–8, 3–32.
- Demciuc 2006 – Demciuc, V., *Karl A. Romstorfer, restaurator al monumentelor istorice din Bucovina*, Crai Nou XVII, 4286, miercuri, 18 octombrie, 5.
- Dergachev 2002 – Dergachev, V. A., *Die äneolitischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF XX, 9, Stuttgart.

- Dergačev 1997 – Dergačev, V. A., *Metallicheskie izdelija k probleme genezisa kul'tur rannego gal'stata karpato-danubio-nordpontijskogo regiona*, Chișinău.
- Dressler 1960 – Dressler, J. Ch., *Chronik der bukowiner Landgemeinde-Illischestie*, Freilassing, 1960.
- Enăchiuc 1995 – Enăchiuc, V., *Der Bronzefund von Dridu, Kr. Ialomița*, în Soroceanu, T., (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien I*, PAS 10, 279–310.
- Gassauer 1933 – Gassauer, R., *Briefe Gutters an Wickenhauser*, Sonderdruck aus: Bukowiner Heimatblätter, herausgegeben von A. Nibio, Radautz, Jahrgang I, Heft 2–3.
- Grămadă 1996 – Grămadă, N., *Toponimia minoră a Bucovinei*, vol. II, București.
- Grigorovitz 1908 – Grigorovitz, Em., *Dicționarul geografic al Bucovinei*, București.
- Gutter 1885 – Gutter, J. E. von, *Notize. 121*, Mittheilungen..., XI. Jahrgang, N.F., CXVII.
- Gutter 1882 – Gutter, J. E. von, *Notize. 71*, Mittheilungen..., VIII. Jahrgang, N.F., CXII.
- Hänsel 2005 – Hänsel, A., *Un depozit de bronzuri din ținutul Sucevei*, în Soroceanu, T. (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien II*, Bistrița – Cluj-Napoca, 285–299.
- Iconomu 1996 – Iconomu, C., *Contribuții la istoricul cercetărilor arheologice de la Cucuteni*, în Dumitroaia, Gh., Monah, D. (eds.), *Cucuteni aujourd'hui*, BMA 2, Piatra-Neamț, 165–200.
- Ignat 2000 – Ignat, M., *Metalurgia în epoca bronzului și prima epocă a fierului din Podișul Sucevei*, Suceava.
- Ignat 1981 – Ignat, M., *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului și a Hallstatt-ului timpuriu în județul Suceava*, TD 2, 133–146.
- Ignat 1993 – Ignat, M., *Noi descoperiri de piese de bronz în zona Sucevei*, Suceava 20, 375–378.
- Ignat 1969 – Ignat, M., *Din istoricul cercetărilor arheologice din județul Suceava*, Studii și materiale I, 93–104.
- Ignat, Pătu 1983 – Ignat, M., Pătu, Gh., *Un nou topor de bronz descoperit la Cajvana*, Suceava 9, 1982, 493–495.
- Kacsó 2007 – Kacsó, C., *Descoperiri de bronzuri din nordul Transilvaniei (I)*. Colecția Ferenc Floth, SCM 2, Baia Mare.
- Kacsó 1996 – Kacsó, C., *Der Bronzefund von Crasna Vișeuului*, în Kovács, T. (ed.), *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen*. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag, Budapest, 249–263.
- Kacsó 1977 – Kacsó, C., *Contribuții la cunoașterea metalurgiei cuprului și bronzului în nord-vestul României*, Apulum 15, 131–154.
- Kaindl 1896 – Kaindl, R. F., *Geschichte der Bukowina. Erster Abschnitt. Von den ältesten Zeiten bis zu den Anfängen des Fürstenthums Moldau (1342)*, Czernowitz.
- Kaindl 1890 – Kaindl, R. F., *Notize. 178*, Mittheilungen..., XVI. Jahrgang, N.F., 258.
- Kemenczei 1996 – Kemenczei, T., *Unpublished finds in the Prehistoric Collection of the Hungarian National Museum*, în Kovács T. (ed.), *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen*. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag, Budapest, 231–247.
- Klochko 1993 – Klochko, V. I., *Weapons of the tribes of the northern pontic zone in the 16th–10th centuries B.C.*, BPS 1, Poznań.
- Kobal' 2000 – Kobal', I. V., *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine)*, PBF XX, 4, Stuttgart.
- László 1994 – László, A., *Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva-Holihrad și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei*, BiblThrac VI, București.
- László 1983–1984 – László, A., *Un grup hallstattian timpuriu în Podișul Sucevei*, CercIst 14–15, 65–84.
- László, Mareș, Niculică, Ignat 2005 – László, A., Mareș, I., Niculică, B. P., Ignat, M., *Siret, jud. Suceava, „Dealul Ruina”*, CCA, 348–350.
- László, Mareș, Niculică, Ignat 2004 – László, A., Mareș, I., Niculică, B. P., Ignat, M., *Siret, jud. Suceava, „Dealul Ruina”*, CCA, 311–312.
- László, Ignat, Mareș, Niculică 2003 – László, A., Ignat, M., Mareș, I., Niculică, B. P., *Siret, jud. Suceava, „Dealul Ruina”*, CCA, 293–295.
- László, Ignat, Mareș, Niculică 2002 – László, A., Ignat, M., Mareș, I., Niculică, B. P., *Siret, jud. Suceava, „Dealul Ruina”*, CCA, 289–291.

- László, Mareş, Niculică 1999 – László, A., Mareş, I., Niculică, B. P., *Siret, jud. Suceava, „Dealul Ruina”*, CCA, 107–108.
- Leviţki 1994 – Leviţki, O., *Cultura hallstattului canelat la răsărit de Carpaţi*, BiblThrac VII, Bucureşti.
- Mareş, László, Niculică, Ignat 2008a – Mareş, I., László, A., Niculică, B. P., Ignat, M., *La plastique zoomorphe et anthropomorphe de l’habitat hallstattien ancien de Siret (dép. de Suceava)*, SAA 13–14, (2007–2008), 81–112.
- Mareş, László, Niculică, Ignat 2008b – Mareş, I., László, A., Niculică, B. P., Ignat, M., *Plastica zoomorfă şi antropomorfă din aşezarea fortificată din prima epocă a fierului, cultura Gáva-Holihrad, grupul Grăniceşti, de la Siret – „Dealul Ruina”, judeţul Suceava*, Acta Musei Tutovens 3, 120–140.
- Moisil 1910 – Moisil, C., *Privire asupra antichităţilor preistorice ale României*, BCMI III, 4, 12, octomvrie–decembrie, 171–176.
- Mozsolics 2000 – Mozsolics, A., *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bükkzentlászó*, PAS 17.
- Mozsolics 1985 – Mozsolics, A., *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*, Budapest.
- Much 1889 – Much, M., *Kunsthistorischer Atlas*, Herausgegeben von der k. k. Centralcommission. I. Abtheilung. Sammlung von Abbildungen vorgeschichtlicher und frühgeschichtlicher Funde aus den Ländern der österreichisch-ungarischen Monarchie, mit 100 Tafeln, Wien.
- Nestor 1933 – Nestor, I., *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, Sonderabdruck aus dem 22, BerRGK, Berlin.
- Niculică 2010 – Niculică, B. P., *Karl Adolf Romstorfer, un pionnier de la recherche des dépôts de bronzes de la Bucovine*, în Bolohan, N., Măţău, F., Tencariu, F. A. (eds.), *Signa Praehistorica. Studia in honorem magistri Attila László septuagesimo anno*, Iaşi, 321–341.
- Niculică 2009a – Niculică, B. P., *Din istoricul preocupărilor arheologice în Bucovina. Societatea arheologică română*, Suceava.
- Niculică 2009b – Niculică, B. P., *Sceptres cruciformes en pierre de l’Énéolithique découverts sur le territoire de la Moldavie*, în Cotiugă, V., Tencariu, F. A., Bodî, G. (eds.), *Itinera in praeistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*, Iaşi, 179–191.
- Niculică 2009c – Niculică, B. P., *Repertoriul depozitelor de bronzuri din Podişul Sucevei. Câteva consideraţii*, comunicare în cadrul simpozionului Zilele Universităţii Suceava. Sesiune ştiinţifică de istorie, ed. a IX-a, 7 martie.
- Niculică 2009d – Niculică, B. P., *Condiţiile de descoperire a depozitelor de bronzuri din Bucovina*, comunicare în cadrul sesiunii ştiinţifice aniversare 75 de ani de muzeografie nemţeană, Piatra-Neamţ, 22–24 octombrie.
- Niculică 2009e – Niculică, B. P., *Depozitul de bronzuri de la Bordei – Bucovina*, a XXXII-a sesiune naţională de comunicări ştiinţifice Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui, 19–20 noiembrie.
- Niculică 2008a – Niculică, B. P., *Sceptrele cruciforme eneolitice descoperite la răsărit de Carpaţi*, Arheometrie în România 3, 133–148.
- Niculică 2008b – Niculică, B. P., *Unele precizări în legătură cu depozitele de bronzuri descoperite în cuprinsul Bucovinei*, a XXXI-a sesiune naţională de comunicări ştiinţifice Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui, 27–28 noiembrie.
- Niculică 2007 – Niculică, B. P., *Comorile Tracilor / Thracian Treasures*, catalog de expoziţie, Suceava, 2007.
- Niculică 2006a – Niculică, B. P., *Epoca bronzului mijlociu şi târziu în Podişul Sucevei*, teză de doctorat, mss., Iaşi.
- Niculică 2006b – Niculică, B. P., *Karl Adolf Romstorfer*, Crai Nou XVII, 4250, marţi, 29 august 2006, 5.
- Niculică 2006c – Niculică, B. P., *Karl A. Romstorfer, intelectual de elită al Bucovinei*, Crai Nou XVII, 4286, miercuri, 18 octombrie, 5.

- Niculică 2004 – Niculică, B. P., *Noi date cu privire la toporul de la Darabani – „Zamčesco” (Ucraina)*, Suceava 29–30, 2002–2003, I, 411–418.
- Niculică 2003 – Niculică, B. P., *Topoare de piatră aparținând epocii bronzului descoperite pe teritoriul județului Suceava*, CC, S.N., 6–7 (16–17)/2000–2001, 67–80.
- Niculică 1999 – Niculică, B. P., *O seceră de bronz descoperită la Mihoveni (comuna Șcheia), județul Suceava*, CCA, S.N., 5 (15), 215–220.
- Niculică, Cojocaru 2006 – Niculică, B. P., Cojocaru, I., *Observații privind realizarea unei podoabe descoperite în necropola tumulară de la Adâncata – „Imaș” (județul Suceava)*, ArhMold 29, 203–207.
- Niculică, Budui, Mareș 2004 – Niculică, B. P., Budui, V., Mareș, I., *Considerații privind unele topoare de piatră, din epoca bronzului, descoperite în Podișul Sucevei*, Suceava 29–30 /2002–2003, I, 267–315.
- Niculică, Cojocaru 2003 – Niculică, B. P., Cojocaru, I., *Quelques considérations sur deux haches en cuivre appartenant à l'Âge du Bronze, découvertes dans le nord de la Moldavie*, SAA 29, 141–154.
- Niculică, Cojocaru 2001 – Niculică, B. P., Cojocaru, I., *Noi date cu privire la un topor de aramă aparținând epocii bronzului, din colecțiile Muzeului Național al Bucovinei, recent publicat*, Suceava 26–27–28 /1999–2000–2001, 691–697.
- Olinescu 1894 – Olinescu, D., *Charta archeologica a Bucovinei*, BSGR 15, I–II, 64–94.
- Petrescu-Dîmbovița 1998 – Petrescu-Dîmbovița, M., *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, PBF 10, 4, Stuttgart.
- Petrescu-Dîmbovița 1977 – Petrescu-Dîmbovița, M., *Depozitele de bronzuri din România*, București.
- Petrescu-Dîmbovița 1953 – Petrescu-Dîmbovița, M., *Contribuții la problema sfârșitului epocii bronzului și începutului epocii fierului în Moldova*, SCIV, 4, 3–4, 443–486.
- Peyersfeld 1912 – Peyersfeld, A., *Das städtische Museum in Suczawa*, JBLM, 17–18, 1909–1910, 59–66.
- Predescu 1999 – Predescu, L., *Enciclopedia României. Cugetarea. Material românesc. Oameni și înfăptuiri*, București.
- Prelicz 1886 – Prelicz, V., *Geschichte der Stadt Sereth und ihre Alterthümer*, Sereth.
- Reli 1927 – Reli, S., *Orașul Siret în vremuri de demult. Din trecutul unei vechi capitale a Moldovei*, Cernăuți.
- Romstorfer 1903 – Romstorfer, K. A., *Bronzekelt und Armspange aus Schipenitz*, în *Mittheilungen...*, III. Folge, II. Band, 12, Dezember, 399–400.
- Romstorfer 1894a – Romstorfer, K. A., *Notize. 2. Neuere interessante Funde in der Bukowina, beziehungsweise Erwerbungen des Landes-Museums*, *Mittheilungen...*, XX. Jahrgang, N.F., 49–50.
- Romstorfer 1894b – Romstorfer, K. A., *Aus den „Mittheilungen der k. k. Central-Commission”*, JBLM 2, 115–119.
- Romstorfer 1893a – Romstorfer, K. A., *Aus den „Mittheilungen der k. k. Central-Commission”*, JBLM 1, 45–71.
- Romstorfer 1893b – Romstorfer, K. A., *Notize. 135. (Gefäße aus Schipenitz)*, *Mittheilungen...*, XIX. Jahrgang, N.F., 243–244.
- Romstorfer 1891 – Romstorfer, K. A., *Sereth als Fundort archäologischer Gegenstände*, *Mittheilungen...*, XVII. Jahrgang, N.F., 80–83.
- Romstorfer 1890 – Romstorfer, K. A., *Funde in der Bukowina*, *Mittheilungen...*, XVI. Jahrgang, N.F., 69–70.
- Romstorfer 1889 – Romstorfer, K. A., *Funde in der Bukowina*, *Mittheilungen...*, XV. Jahrgang, N.F., 32–33.
- Rusu 1999 – Rusu, D. N., *Membrii Academiei Române (1866–1999). Dicționar2*, București.
- Satco 2004 – Satco, E., *Enciclopedia Bucovinei*, vol. I–II, Iași.
- Sbiera 1900 – Sbiera, I. G., *Isăcescul*, voce în Corneliu Diaconovich (ed.), *Enciclopedia Română*, II, Sibiu, 882.

- Soroceanu 1995 – Soroceanu, T., *Die Fundumstände bronzzeitlicher deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, în Soroceanu, T. (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien* I, PAS 10, Berlin, 15–80.
- Soroceanu, Lakó 1981 – Soroceanu, T., Lakó, E., *Depozitul de bronzuri de la Sâg (jud. Sălaj)*, AMP 5, 145–168.
- Szombathy 1899 – Szombathy, J., *Vorgeschichte*, în *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina*, Wien, 49–56.
- Szombathy 1894 – Szombathy, J., *Prähistorische Recognoscierungstour nach der Bukowina im Jahre 1893*, JBLM 2, 11–21.
- Șerban 1996 – Șerban, C., *Karl Adolf Romstorfer (1854–1917)*, CC, S.N., 2 (12), 511–519.
- Teodor 1980 – Teodor, S., *Vestigii sporadice din epoca bronzului și a fierului la Botoșana (jud. Suceava)*, Suceava 6–7, 45–60.
- Ursulescu, Andronic, Hău 1988 – Ursulescu, N., Andronic, M., Hău, Fl., *Contribuții la cunoașterea așezărilor de pe teritoriul Siretului înainte de constituirea orașului medieval*, Suceava, 13–14, 85–101.
- Veliačik 1983 – Veliačik, L., *Die Lausitzer Kultur in der Slowakei*, Nitra.
- Vulpe 1970 – Vulpe, Al., *Die Äxte und Beile in Rumänien* I, PBF IX, 2, München.
- Zurowski 1949 – Zurowski, K., *Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru*, PrzArch, 8, 24, 1, (1948), 155–247.

LA LISTE DES FIGURES

- Fig. 1. Celte en bronze découvert à Șipeniț (selon Romstorfer, K. A., *Funde in der Bukowina*, Mittheilungen..., XVI. Jahrgang, N.F., 1890, 70, Notize 6, no. 10, fig. 5).
- Fig. 2. Celte en bronze découvert à Șipeniț (selon Romstorfer, K. A., *Bronzekelt und Armspange aus Schipenitz*, Mittheilungen..., III. Folge, II. Band, no. 12, Dezember 1903, 399, fig. 111).
- Fig. 3. Le celte de Șipeniț. Dessin, 2010. Les collections du Musée de la Bucovine, Suceava.
- Fig. 3a. Le celte de Șipeniț. L'ébauche de l'orifice pour fixer la manche.
- Fig. 4. Bracelet en bronze découvert à Șipeniț (selon Romstorfer, K. A., *Bronzekelt und Armspange aus Schipenitz*, Mittheilungen..., III. Folge, II. Band, no. 12, Dezember 1903, 399, fig. 112).
- Fig. 5. A–B, le bracelet de Șipeniț, les collections du Musée de la Bucovine Suceava. B, sans échelle (dessin, 2010).
- Fig. 6. Le celte de Șipeniț. Photo, 2010. 1–5, sans échelle.
- Fig. 7. Bracelet de Șipeniț. 1–2, sans échelle.

DIN NOU DESPRE FUMURI DIN LULELE PREISTORICE
(cu privire la cartea lui Andrei Oișteanu, *Narcotice în cultura română. Istorie, religie și literatură*, Ed. Polirom, Iași, 2010)

DAN DANA*

Această scurtă notiță este prilejuită de apariția unei importante monografii, care s-a bucurat de aprecieri unanim elogioase și de o receptare, mai ales în mediile literare, care a depășit cu siguranță așteptările autorului ei. Este vorba despre *Narcotice în cultura română. Istorie, religie și literatură*, de Andrei Oișteanu (Polirom, Iași, 2010), cercetător reputat la recent înființatul Institut de Istorie a Religiilor din București și cunoscut îndeosebi prin excelențele sale contribuții despre imaginea (stereotipă) a evreului în cultura română. Masivă atât prin proporții (503 p.), cât mai ales prin gigantica muncă de documentare, folosind surse (literare) extrem de variate, inclusiv manuscrise inedite (de la Biblioteca Academiei Române) sau însemnări mai recente, lucrarea va rămâne desigur ca o binevenită completare a unui gol în cultura română. Dacă autorul justifică, din introducere până la sfârșit, caracterul inedit și „tabuizat” al unui asemenea subiect, mai ales în perioada comunistă, trebuie totuși remarcat că asemenea studii sunt oarecum la modă, fiind inspirate în plus de atenția particulară care le-a fost acordată de cele două figuri întemeietoare autohtone, devenite *idola tribus*, și anume Mircea Eliade și Ioan Petru Culianu, invocați neconținut de-a lungul cărții. Intenția autorului este de a propune un studiu din „perspectiva istoriei literaturii, culturii și a mentalităților, și nu din perspectivă morală” (13), ceea ce este laudabil; mărturisesc însă ca am rămas cel puțin descumpănit de folosirea repetitivă a unor termeni precum „năravuri”, „moravuri”, „metehne”, *Zeitgeist* și chiar „mentalități”¹.

Scopul paginilor de față este însă altul: discutarea punctuală a două capitole din prima parte a lucrării², referitoare la „preistoria” acestui motiv, și mai precis la utilizarea *efectivă* a anumitor narcotice de către sciți, traci și daci – care ar ilustra atât universitatea acestor fenomene, cât și popularitatea ulterioară, în farmacopeea

* Centre ANHIMA, Paris, ddana_ddan@yahoo.com

¹ Vezi, spre exemplu, deconstrucția binevenită a lui G. E. R. Lloyd, *Demystifying Mentalities*, Cambridge, 1990; noțiunea de „mentalități”, atât de reducionista, este deseori aplicată mecanic în istoriografia română, care rămâne în continuare defazată față de dezbaterile occidentale în curs.

² „Narcotice și halucinogene în spațiul carpato-dunărean. Utilizarea cu caracter religios și magico-ritual a plantelor psihotrope” (15–116).

populară românească, a anumitor „plante de leac”, precum mătrăguna³, ciunăfaia și „nebunărița/bolundărița”, sau chiar a mai obișnuitei cănepe. Este vorba despre cap. 3, „Fumigații de canabis și alte plante halucinogene. De la Herodot la Strabon” (34–45) și 4, „Vița de vie și iedera. Zalmoxis vs. Dionysos” (46–54). Paginile de față propun o lectură critică, nu neapărat polemică, prin care sper să angajez un dialog intelectual deschis – bazat însă pe surse și argumentații la obiect.

M-a mirat nu atât relativa condescendență cu care Andrei Oișteanu îmi prezintă păreri din monografia mea despre Zalmoxis (2008)⁴ – mai precis ca și cum aş avea doar păreri negative (reproșuri, politizare) –, cât mai ales lipsa oricărei argumentări convingătoare sau exploatare pertinente a surselor antice, în cazul „utilizării narcoticelor” la „strămoșii românilor”. Observațiile mele critice se vor referi, prin urmare, exclusiv la acest pandant antic care deschide noua monografie și care nu împieteză asupra restului lucrării, deși mă întreb cu ce impresie finală va rămâne cititorul obișnuit, în condițiile în care Andrei Oișteanu privilegiază de fiecare dată, inclusiv prin ipoteze și supoziții repetate („probabil”, „desigur” etc.), narcotizarea efectivă. Acest reduționism prin recursul, în fiecare epocă, la narcotice, în detrimentul unor potențialități diferite (cum o recunoaște de altfel, nu toate „paradisurile artificiale” sunt create prin recursul la stupefiante), mi se pare periculos, mai ales prin efectul de imitație pe care îl poate stârni.

Cele două capitole sunt străbătute de referirile rituale, culese din opera eliadiană și a surselor sale de inspirație, la folosirea unor plante „psihotrope” pentru prepararea unor băuturi precum *soma* și *haoma* („probabil” muscariță, 28), în cadrul confrerii inițiatice războinice (*Männerbünde*), provocând *furor heroicus*... Este însă legitim să ne întrebăm care era realitatea care se ascunde dincolo de aceste referiri mitice, total decontextualizate?

Primul capitol pe care-l aduc în discuție, cel despre „fumigații de cânepă și alte halucinogene”, se bazează pe texte a căror relevanță și autenticitate nu este vreodată chestionată. Este invocat astfel Pomponius Mela 2.21 (spre mijlocul sec. I p. C.), care atribuie tracilor (în general) beții provocate de arderea unor *semințe* cu ocazia unor ospete (*vini usus quibusdam ignotus est: epulantibus tamen ubi super ignes quos circumsident quaedam semina ingesta sunt, similis ebrietati hilaritas ex nidore contingit*); Andrei Oișteanu adaugă textul, identic ca informație, al altui autor latin, din sec. III–IV p. C., Solinus 10.5 (*uterque sexus epulantes focos ambiunt, herbarum quas habent semine ignibus superiacto, cuius nidore percussi pro laetitia habent imitari ebrietatem sensibus sauciatis*). Mai departe, aceste

³ Interes ilustrat de cunoscutele studii ale lui Mircea Eliade (publicate în revista sa, *Zalmoxis*, 1, 1938, p. 209–225; 3, 1940–1942, p. 3–48), căruia Andrei Oișteanu, de altfel aproape întotdeauna elogios la adresa „istoricului român de istoria religiilor”, îi semnalează însă lipsuri bibliografice (19) sau faptul că a supralicitat rolul mătrăgunei (22–23).

⁴ D. Dana, *Zalmoxis de la Herodot la Mircea Eliade. Istorie despre un zeu al pretextului*, Iași, 2008 (abreviată ca Dana, *Zalmoxis*). Am publicat acum un deceniu, în revista de față, o critică a unei cunoscute teorii eliadiene, însușită necritic de istoricii români: „Dacii și lupii. Pe marginea teoriei lui Mircea Eliade”, *SCIVA*, 51, 2000, p. 153–174 (rezumată în Dana, *Zalmoxis*, p. 271).

semințe (textul latin spune doar *semina*) sunt identificate de Andrei Oișteanu cu cele de cânepă⁵, moment în care sunt evocate binecunoscutele pasaje din Herodot despre „purificarea” funerară prin asemenea inhalări la sciți. Or, primul pasaj invocat derivă, cum cred majoritatea comentatorilor lui Mela – iar nu anumiți istorici ai religiilor, această precizare fiind importantă – din evidentele distorsionări ale surselor utilizate, care sunt compilații derivând, pe căi neștiute, din textul lui Herodot⁶. Acest obicei este atribuit abuziv tracilor, fără nicio urmă de îndoială, în urma unei confuzii: recunoaștem, pe lângă celebra descriere a lui Herodot 4.74-75 despre sciți (unde este vorba despre semințe de cânepă, *tēs kannabios to sperma*), un alt pasaj din Herodot 1.202, despre un obicei al *masageților* (citată de A.O., 38) – unde aceștia, strânși în grupuri în jurul unui foc, aruncă *fructele* unui anumit *copac* (*dendrea karpous*) în foc, inhalând fumul produs, și îmbătați, sub același efect precum cel al vinului la greci (*methyskesthai tēi odmēi kata per Hellēnas tōi oinōi*), se ridică pentru a dansa și cânta⁷. Or, în antichitate, confuzia dintre masageți și geți, cunoscută de altfel din alte surse⁸, a antrenat fără putință de tăgadă atribuirea acestui obicei tracilor în general. Iată deci că relevanța acestui pasaj pentru traci își pierde orice fundament⁹: o relatare herodoteană despre un neam scitic din Asia

⁵ O altă compilație, *De fluviis* 3.3 (a lui Pseudo-Plutarh) (*GGM* II 641), vorbește despre tracii de pe lângă fluviul Hebrus, care ar arunca o plantă asemănătoare cu origano în foc. Pentru Andrei Oișteanu, detaliul nu are nicio importanță, de vreme ce ne-am regăsi în fața altei plante „psihotrope”; caracterul compozit și tardiv al acestei surse nu este nici el luat în discuție.

⁶ Vezi, printre alții, A. Silberman, *Pomponius Mela. Chorographie*, Paris, 1988, p. XXIII–XXIV.

⁷ Comentariul recent al lui D. Asheri, A. Lloyd, A. Corcella, *Commentary on Herodotus Books I–IV*, Oxford, 2007 (trad. din ital. 1988), p. 213, preferă ipotezele la modă: „probably a type of Indian hemp, from which hashish is extracted”, adăugând, în plus față de ediția italiană, și o referire la *haoma*.

⁸ Confuzia geți-masageți se mai întâlnește în romanul lui Antonios Diogenes (la Photios, *Bibl.*, cod. 166, 110 a), în care pitagoricianul Astraios ajunge la traci și la masageți, mai înainte de a fi vorba despre geții lui Zalmoxis. Confuzia (a lui Photios? a lui Antonios Diogenes?) apare deja la Lucan, *Phars.* 2.50 (și scolia: *Massageten gens Thraciae*); mai vezi Filostrat, *Her.* 6.5; Synesios din Cirene (*De regno* 15.17); Evagrie Ponticul 3.2; Sf. Augustin, *De civ. Dei* 20.11; Isidor din Sevilla, *Etym.* 9.2.63 (*Massagetae, quasi graves, id est fortes Getae*). Este vorba cu siguranță de o confuzie atât etimologică cât și tardivă, legată de două popoare periferice. În *cod.* 64, 26 a (rezumat din Theophanes din Bizanț, sfârșitul sec. VI p.C.), Photios scrie că turcii locuiesc la est de Tanais, numele lor anterior fiind acela de masageți.

⁹ În comentariul său, A. Silberman, *op. cit.*, *Pomponius Mela*, p. 175 (n. 5), presupune o confuzie – ca atâtea altele în textul lui Mela – cu obiceiurile scitice, notând folosirea cânepii de către traci doar pentru confecționarea veșmintelor (obicei evocat pentru a marca un contrast, ca de obicei, de Herodot 4.74). Mai vezi comentariul lui P. Parroni, *Pomponii Melae De Chorographia libri tres*, Roma, 1984, p. 289, care remarcă și el aceeași inspirație din Herodot, mai precis textul despre masageți – cu un ecou cum nu se poate mai satiric în *Schol. Lucian. Ver. Hist.* 1.23 (*peri tēs botanēs, hēs kaiomenēs tou enthymiōmenou kapnou spōntes hoi perikathēmenoi Skythai tēn pyran methyein hōs apo oinou legontai*). În parodia *Istoriei adevărate* (1.23), Lucian din Samosata povestea despre seleniți că se hrănesc cu broaște pe care le ard și că, așezați împrejurul focului, inhalează fumul și benchetuiesc (*kaptousin ton anathymiōmenon kapnon kai euōchountai*)! Pentru un studiu asupra utilizării cânepii de către romani, preponderent ca material textil, vezi A. M. Mercuri, C. A. Accorsi, M. Bandini Mazzanti, „The Long History of *Cannabis* and its Cultivation by the Romans in Central

Centrală a ajuns, după o jumătate de mileniu, să fie aplicată asupra unui neam tragic! Numai că Andrei Oișteanu transferă aceste date asupra geților, invocând, ca atâția alții, acei „umblători prin fum” pomeniți de Strabon 7.3.3–4 (C. 296–297), *kapnobatai*, sau, conform unei expresii eliadiene care s-a împământenit, „specialiști ai sacrului” daco-moesieni¹⁰.

De-a lungul acestor capitole, constatăm aceleași asocieri și treceri de la un autor la altul, de la o epocă la alta, de la un spațiu la altul, dând impresia că peste tot am avea aceleași fenomene, aceleași scheme; este un procedeu halucinant, convingător poate prin repetitivitate. Desigur, nu neg folosirea anumitor plante „psihotrope” în antichitate, ci mă îndoiesc numai de recurgerea mecanică la șablonul, atât de comod, dar și reduționist, al explicării unor fenomene „mistice” și „extatice” (a căror importanță este și privilegiată și supralicitată) antice exclusiv prin recursul la stupefiante, sau privilegiind acest procedeu. Cum Andrei Oișteanu o indică în mod oportun, dacii cunoșteau și foloseau mai multe plante cu asemenea proprietăți¹¹ – desigur, în scop terapeutic.

Critica pe care o adusesem în 2008 unor opinii similare ale lui Andrei Oișteanu despre utilizarea narcoticelor de către daci i se pare bazată pe „concluzii confuze” (39), ocazie cu care, printr-o schimbare de registru, sunt acuzat că aş politiza¹² excesiv subiectul (criticându-l pe Eliade, cu ale sale transe extatice): mai mult, scopul meu ar fi fost, după A.O., de a critica tocmai Grupul pentru Dialog Social¹³ (40)! Aici, amestecul de registre este dublat de falsa dihotomie pe care A.O., într-un cunoscut studiu apologetic despre Eliade¹⁴, o propune, și anume separarea netă, în cazul savantului invocat, dintre opțiunile sale politice (de

Italy, Shown by Pollen Records from Lago Albano and Lago di Nemi”, *Vegetation History and Archaeobotany*, 11, 2002, p. 263–276 (pentru semnalare, îi mulțumesc colegului Ciprian Astaloș).

¹⁰ Pentru această categorie, trimit cititorul din nou la paginile mele (Dana, *Zalmoxis*, p. 70–71), în care critic interpretările curente despre inhalarea de fum de cannabis.

¹¹ Mătrăguna, talpa-gâștei, mutătoarea și cucuta, care sunt citate în binecunoscutele repertorii ale lui Dioscoride Pedanios și Pseudo-Apuleius – numele lor indigene fiind mai mult sau mai puțin corupte; vezi, între alții, D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Viena, 1976², p. 541–555 („Dakische Pflanzennamen”).

¹² Acuzația de politizare este și un pretext de evitare a unor discuții incomode pentru figura exemplară a lui Eliade.

¹³ Departate de mine o asemenea pretenție! Voiam doar să atrag atenția asupra elitismului nesănătos care bântuie nucleul culturii române actuale, și mai ales hegemonia excesivă, dacă nu chiar „gândirea unică”, care se manifestă din nou. Dacă în Franța această „gândire unică” este de stânga, în România postdecembristă aceasta este de dreapta. Unii intelectuali români – deloc întâmplător, cei cu o formație sau o abordare istorică – au devenit tot mai conștienți de discrepanța dintre modelul paradisiac pe care l-ar oferi cultura perioadei interbelice și complexitatea ei intrinsecă, cu toate derivatele ei. Să fie vorba, mai degrabă, de o nouă cutie a Pandorei?

¹⁴ A. Oișteanu, *Mircea Eliade, între ortodoxism și zalmoxism*, „Observatorul Cultural”, nr. 127 (30 iulie–5 august), 2002; reluat în engleză (*Mircea Eliade between Political Journalism and Scholarly Work*, *Archæus*, 8, 2004, p. 323–340) și, mai recent, în *Religie, politică și mit. Texte despre Mircea Eliade și Ioan Petru Culianu*, Iași, 2007, p. 9–30.

tinerețe)¹⁵ și opera sa „științifică”¹⁶, care nu ar fi fost deloc afectată de asemenea preocupări. Am arătat însă pe larg, în monografia despre Zalmoxis, în ce măsură toate scrierile lui Eliade despre geto-daci (și, mai departe, despre folclorul român) sunt animate de *românism*, respirând același naționalism cultural în care s-a ilustrat, din rațiuni diferite, și în scopuri la fel de felurite, floarea intelighenției interbelice. Este vorba de o falsă dihotomie, deloc convingătoare – poate doar pentru cei care mai cred în figura exemplară a lui Eliade, construită abil de acest savant obsedat de importanța propriei opere și reluată în mod servil sau exclusiv elogios de generații pioase. Cine citește însă cu ochi limpezi *De la Zalmoxis la Genghis-Han*, nu are cum să nu fie izbit de valențele identitare, cu mult mai pregnante decât cele pretins „științifice”, care motivează studiile lui Eliade despre spațiul românesc: acesta ar fi unul predestinat războaielor, distrugerilor și exilului, deși ar deține și remedii salvatoare împotriva „terorii istoriei”, remedii desigur spirituale. Dar exemplul lui Mihail Sebastian pe care-l dă Andrei Oișteanu (40) este interesant – citatul ales despre excesiva politizare interbelică este celebru, dar și premonitoriu; numai că mai este interesant și din alte motive: Sebastian începuse ca jurnalist la *Cuvântul*, un ziar „de dreapta”, înainte de a sfârși marginalizat în toate mediile; iar cine a citit jurnalul său, dar și tulburătorul *Jurnalul portughez* al lui Eliade, poate înțelege rațiunile, și din a cui vină, o asemenea prietenie a apus¹⁷.

Pentru A.O., obiectul său de studiu trimite la „probleme care țin strict de etnobotanică, medicină magico-rituală și fenomene mito-religioase” (40). Poziție retorică și justificativă, desigur, dar care nu convinge, în lipsa unei abordări critice a surselor și a pertinentei acestora. Pentru antichitate, dar nu numai, nu putem folosi texte (traduse) așa cum cităm articole din ziare, jurnale, fragmente de roman, poezii sau varii însemnări. Nu-i putem pune pe același plan pe Herodot (o sursă oarecum „primară”), pe Pomponius Mela (care folosește compilații), pe Solinus (care se inspiră din Pomponius Mela), pe Pseudo-Plutarh (o compilație tardivă), pe Strabon (care folosește date din Poseidonios și surse necunoscute). Nu putem spune că unii confirmă datele altora, din moment ce putem reconstitui un lanț de compilații, de inspirații și de confuzii, iar alte canale de transmitere (și eventuală distorsionare) rămân, și vor rămâne, necunoscute¹⁸. Nu putem face abstracție de

¹⁵ Andrei Oișteanu este extrem de util apologetilor eliadieni, indispuși de orice atentat la exemplaritatea mitului eliadian: astfel, în cazul acuzației de antisemitism (un episod care trebuie, desigur, recontextualizat) la care Eliade este periodic expus de către „detractori”, originea evreiască a lui Andrei Oișteanu funcționează drept contra-argument suprem.

¹⁶ Dihotomie separată de o opoziție între tezele lui Ioan Coman, util prin radicalismul său ortodoxist (drept contraexemplu) și pretinsul caracter „strict științific” al studiilor lui Eliade (drept exemplu) – ceea ce poate stârni zâmbete, nu atât pentru cei care pot aprecia „științificitatea” multor teze eliadiene, cât mai ales pentru aplicarea lor la unul care a criticat întotdeauna pozitivismul și „știința” oficială.

¹⁷ Este interesant că Mircea Eliade, devenit model exemplar (științific, moral, intelectual) pentru noile generații din România, a ales să nu se dezică de memoria „maestrului” său Nae Ionescu.

¹⁸ Vezi în acest sens repertoriul pe care îl pregătesc, *Fontes ad Zalmoxin pertinentes. Accedunt fontes alii historiam religionum Thracum Getarum Dacorumque spectantes. Izvoare privitoare la*

caracterul operei lor, de epoca în care scriau, de cititorii cărora li se adresau, de utilizarea lor posterioară, de palimpsestul de interpretări. Și, mai ales, nu trebuie să citim și să folosim aceste pasaje precum niște reportaje, sau chiar niște anchete sau simple culegeri etnologice¹⁹ – care sunt și ele de folosit *cum grano salis*. Desigur, toate acestea sunt banalități, dar trebuie repetate.

Or, Andrei Oișteanu nu putea să nu plece de la celebra polemică, care a devenit un episod fondator al arheologiei românești, dintre Cezar Bolliac, care susținea în 1873 că dacii ar fi inhalat fum cu lulele de lut negru („descoperite” de el), și Alexandru Odobescu, care, într-un pamflet rămas celebru, ridiculiza acele „fumuri arheologice scornite din lulele preistorice” (40-41, 144-146). Total deconcertant, și fără a aduce vreo dovadă arheologică, Andrei Oișteanu scrie: „S-ar putea ca Odobescu să se fi înșelat” (41).

Sursele citate de Andrei Oișteanu sunt suprainterpretate: practica inhalării pe care le-o atribuie tracilor nu ar fi iscat euforie, ci „extaz, transă mistică, un anume *furor religiosus*” (42), atât de familiare celor care frecventează cu nesaț scrierile eliadiene. Sursele rămân însă mute asupra acestor reconstituiri prea generoase. Mai departe, Andrei Oișteanu crede că la aceste „banchete rituale” luau parte numai anumiți bărbați (42), cu alte cuvinte o elită, desigur spirituală, prilej de a invoca textul herodotean despre ospetele lui Salmoxis (4.95), însă *literal*! Acolo unde majoritatea comentatorilor avizați²⁰ recunosc o parodie evidentă a practicilor și doctrinelor pitagoriciene, proiectate asupra geților în cadrul unui folclor colonial ionian, Andrei Oișteanu vede, în schimb, o mărturie prețioasă.

Capitolul următor, „Vița de vie și iedera. Zalmoxis vs. Dionysos”, reia ipoteza total desuetă a lui Grigore Tocilescu, după care pasajul strabonian despre interzicerea viței de vie de către Deceneu ar reflecta o reacție împotriva cultului dionisiac²¹. Dar Andrei Oișteanu merge mai departe: „prohibiția” lui Deceneu nu ar fi de ordin social sau moral, ci de „ordin ritual, religios”. Lăsând la o parte faptul că nu știu cum putem vorbi, pentru antici ca și pentru ceilalți muritori, de o separare netă între „social” (și mai departe „moral”) și „ritual/religios”, de parcă fenomenele religioase nu s-ar înscrie în *istorie* (poate nu și pentru iubitorii anistorismului eliadian²²) și de parcă un ritual nu ar fi un fapt social prin excelență,

Zalmoxis și alte pasaje referitoare la religia tracilor, geților și dacilor, Iași, 2011 (*Bibliotheca Patristica Iassiensis* 3) (surse antice și medievale despre Zalmoxis, traduse și comentate).

¹⁹ Vezi lectura atentă și contextuală (criticând lectura primară practică în deobște) a surselor despre geți și daci, la Z. Petre, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor grecești referitoare la geți*, Iași, 2004.

²⁰ Dau ca exemplu doar pe Z. Petre, *op. cit.*, *Practica nemuririi...*, p. 70-126 (lucrare cunoscută lui Andrei Oișteanu); sau analiza celebră a lui Fr. Hartog, *Le miroir d'Hérodote. Essai sur la représentation de l'autre*, Paris, 2001³ (= 1980), p. 164-198.

²¹ O altă pretinsă reformă, atribuită tot lui Deceneu, ar fi prilejuit înlocuirea cultului lui Zalmoxis de cel al lui Mars (precum susțin N. Gostar și V. Lica); vezi critica mea „*Mars Geticus*. Realitate istorică sau literară?”, *EphemNap*, 11, 2001, p. 15-39.

²² Ale cărui motivații sunt și personale; vezi studiul meu preliminar „Occultations de Zalmoxis et Occultation de l'Histoire. Un aspect du dossier Mircea Eliade”, *Anabases*, 5, 2007, p. 11-25.

nimic nu autorizează, în textul strabonian, vreo aluzie la reconstrucțiile propuse: beții rituale, cult dionisiac la daci²³... Extrem de tulburător este că un istoric al religiilor de calibrul lui Andrei Oișteanu încă mai afirmă că Dionysos ar fi un zeu trac (50)²⁴! Toate locurile comune ale unei istorii a religiilor desuete, imaginate de filologia germană din sec. XIX, se regăsesc aici. Fie și numai un asemenea detaliu deconcertant este în măsură să decredibilizeze întregul scenariu. Mai mult, aflăm că religia lui Zalmoxis ar fi fost una „orfico-pitagoreică, ascetică, androcentrică și elitistă” (50), practică de aristocrație și de „casta preoțească”. Nicio sursă, nicio interpretare a surselor nu justifică o asemenea construcție al cărei caracter „strict științific” poate fi ușor evaluat de orice cititor avizat. Este halucinant că o asemenea interpretare elitistă a cultului zalmoxian – care rămâne în continuare, în opinia mea, necunoscut, din cauza sărăciei documentare – derivă nu atât din scrierile lui Eliade (unde imaginea este similară, deși nu atât de schematică), cât din reconstrucțiile avântate ale ortodoxistului Ioan Coman, care vede în orfism și în zalmoxism o reacție împotriva „religiei populare a lui Dionysos”²⁵, sau sunt similare reconstrucțiilor dubioase ale etnologului Andrei Pandrea²⁶.

Nici istoricii moderni invocați nu sunt, în optica mea, mai vrednici de crezare ca mărturiile antice. Este pomenit Vasile Pârvan care, exagerând, vorbește despre „geto-sciți”; precum se știe, sau ar trebui să se știe, în *Getica* (1926), a cărei relevanță pentru arheologii actuali este una strict istoriografică, răspândirea geților este mult exagerată²⁷. Căci autorii moderni ajung să țină locul surselor: astfel e cazul filologului german Erwin Rohde, care, constată cu tristețe A.O., nu aduce argumente (52–53) (poate pentru că ele nu există?); a arheologului Ion Horațiu Crișan, citat pentru obediența zalmoxiană a acelor *karnobatai* (42), total abuzivă; a diletantului Constantin Daniel, care încearcă să dea o explicație medicală (42); a sociologului Traian Herseni, cunoscut și ca legionar, citat pentru alte reconstrucții pioase despre „fața senină” a manifestărilor religioase (50–51). De când Walter F.

²³ În mod paradoxal, Tocilescu, invocat de Andrei Oișteanu, îi atribuia lui Zalmoxis un caracter dionisiac (ceea ce era curent în epocă), aspect trecut sub tăcere de Andrei Oișteanu

²⁴ La fel, Sabazios mai este încă, pentru Andrei Oișteanu, un zeu „traco-frigian” (51); și mai năucitor, Asklepios însuși ar fi „zeu traco-grec, după unii „zeu trac grecizat” (55)! Am arătat rapid inconsistența acestor mituri savante moderne despre originea tracă a lui Dionysos (*Zalmoxis*, p. 239); și, mai recent, aceeași fragilitate în cazul teoriei, în continuare tenace, despre „șamanismul trac”, exportat chipurile în Grecia arhaică [„Preuve et malentendu. Le mythe historiographique de l’origine et de la transmission du chamanisme en Grèce ancienne”, *Cahiers du Centre de Recherches Historiques*, 45 (aprilie 2010), p. 109–128].

²⁵ J. Coman, „Zalmoxis”, *Zalmoxis*, 2, 1939, p. 79–110; Idem, „Zalmoxis et Orphée”, *BIAB*, 16, 1950 (*Serta Kazaroviana*), p. 177–184.

²⁶ A. Pandrea, „Quelques observations concernant l’étymologie et la genèse d’un ancien nom de dieu: Zalmoxis”, *Balkan Studies*, 22, 1981, p. 229–245 (care folosește termenul „androcratic”). Deloc întâmplător, un personaj extrem de controversat, Kurt W. Treptow, efectuează aceleași generalizări: religie de stat a unei aristocrații militare, cultul lui Zalmoxis ar fi fost monoteist și strict masculin („A Study in Geto-Dacian Religion: The Cult of Zalmoxis”, în *From Zalmoxis to Jan Palach. Studies in East European History*, New York, 1992, p. 5–22).

²⁷ „Tiregeți” la Andrei Oișteanu (37) sunt tirageții.

Otto (53) poate fi considerat o autoritate pentru traci și cultul dionisiac (sau, mai departe, pentru religia greacă), cult a cărui descriere este o înșiruire de locuri comune? Pentru cultul dionisiac, imaginea oferită de autor, încărcată de locuri comune și prizonieră a unor teorii desuete, nu depășește bibliografia epocii interbelice și orizontul de interpretare eliadian, la fel de problematic. Singurul criticat este Ioan Coman (48–49), în care Andrei Oișteanu recunoaște pe drept cuvânt poziționarea anti-„decadentistă”²⁸, dar ale cărui evidente exagerări servesc trecerii drept plauzibile a tuturor scenariilor avansate.

Peste tot, nu pot constata decât un amalgam, în stilul lui Eliade, de citate din surse antice, de relatări mai recente și de ipoteze moderne, care nu pot servi decât unor teze prestabilite; supozițiile abundă, „probele” fiind aduse din alte epoci, din alte spații, de prea multe ori fiind probate doar prin alte supoziții. La fel proceda și Eliade, care prefera o muncă (fie ea și extrem de erudită) de compilație, în detrimentul unor analize contextuale. E ca și cum am reciti o nouă *chorographia* a lui Pomponius Mela, cu singura diferență că sursele sunt acum citate în notele finale. Căci dosarul – cel puțin așa cum este prezentat în cartea de față, care reia multe dintre studiile anterioare ale lui Andrei Oișteanu – este, în ceea ce mă privește, incomplet, discutabil, interpretabil. Desigur, varietatea surselor folosite este meritorie, dar utilizarea lor este cel mai adesea deconcertantă, iar concluziile avansate spun multe despre imaginarul savant modern. În România, istoria religiilor, care beneficiază de o popularitate și de o legitimitate nemaîntâlnite grație figurii fondatoare și intens mitizate a lui Eliade²⁹, este practică îndeosebi de etnologi și de absolvenți de filosofie. Aceasta se repercutează asupra felului de folosire a surselor și asupra tendinței generale, care este una de generalizare, schematizare, vehiculare de aceleași universaluri (desigur, eliadiene), ignorând cel mai adesea, voluntar sau nu, contextul social și istoric, care mi se pare mult mai interesant decât simpla catalogare a unor fenomene universale, sau pretins universale (uneori simple construcții îndoielnice). De câteva decenii, cititorii și intelectualii români au fost îmbătați și întreținuți cu o consecvență demnă de o cauză mai bună, în mirajul exemplarității operei multiforme eliadiene: fenomenologia și hermeneutica sunt ele atât de inovatoare, sau servesc, în cazul lui Eliade, la un pretins mesaj salvific, iar în cazul adepților săi, la legitimare și scheme comode de gândire și asamblare a unor realități în perpetuă transformare?

Încă o dată, cu ce poate rămâne în minte cititorul obișnuit? Mărturisesc că, dacă lectura restului monografiei este una antrenantă, chiar învăluitoare, primele capitole nu au avut decât un efect năucitor, pentru a rămâne în registrul lexical al cărții. Andrei Oișteanu crede, fără „niciun dubiu”, că dacii au inhalat anumite

²⁸ Publicat în revista *Zalmoxis*, patronată de Eliade (care i-a folosit ulterior studiile).

²⁹ Defazarea istoriografică continuă, din păcate, în România, fiind acum savant întreținută de mistagogi contemporani. Câți dintre cititorii cultivați din România știu că, în prezent, în Occident, Eliade nu mai reprezintă decât un capitol istoriografic (și, eventual, unul de polemică ideologică), iar nu o referință absolută, ca în spațiul său de origine?

narcotice, dar nu cu lulele. Susțin în continuare că demonstrația este fragilă și neconvingătoare. Și mai observ că dacă Cezar Bolliac vorbea de lulele, transferând în preistoria națională practica fumatului, care se generalizase tocmai în epoca sa, Andrei Oișteanu proiectează, în aceleași străfunduri originare, folosirea efectivă a narcoticelor, un fenomen *actual* de amploare³⁰.

În fine, pentru că Andrei Oișteanu a consacrat largi secțiuni problemei raportării – atât personale, cât și în domeniul savant – la narcotice ale lui Mircea Eliade și Ioan Petru Culianu, și pentru a reveni asupra tratamentului „strict științific” eliadian în privința religiei „strămoșilor”, un citat din jurnalul lui Eliade, de pe 10 noiembrie 1953, este mai grăitor decât orice analiză deranjantă a scrierilor sale (subl. mea):

“La răstimpuri mă apucă *pasiunea* Daciei și a lui Zalmoxis. Mă întorc atunci la textul lui Herodot, citit și recitit de vreo 30–40 de ori până acum, la celelalte mărturii mărunte despre credințele geților adunate în caietele din 1941–42, încă de la Lisabona. Câteva zile sunt ca și *posedat*; nu fac decât să recitesc, să *visez* pe marginea documentelor, și scriu pagini nenumărate cu observații, comentarii, planuri de studii și cercetări ulterioare”.

„Paradisurile artificiale” nu sunt, prin urmare, rezultatul exclusiv al folosirii narcoticelor – cum, de altfel, Andrei Oișteanu precizează de mai multe ori. În cazul lui Eliade, *românismul* care nu l-a părăsit niciodată³¹ și care a fost revalorizat în decursului exilului, perceput ca o „probă inițiativă”, este responsabil de asemenea reverii care, așternute pe hârtie, sunt luate drept litere de evanghelie de cohorte de continuatori pioși³². Desigur, Andrei Oișteanu nu face parte dintre aceștia, dar preferă să creadă că o legitimare neconținută este mai folositoare decât o privire lucidă asupra preistoriei și istoriei propriiei discipline. Cât despre pretinsa utilizare de halucinogene de către „traco-daci”, în lipsa unor date concrete și a unor surse indubitabile, și nu a unor referiri generale și extrapolări din alte spații, atribuind anticilor intenții care le erau străine, rezultatul nu poate fi, păstrând tonul acestui subiect, decât alte rotocoale de fumuri intelectuale...

Dan DANA

³⁰ Cum observă un specialist de talia lui W. Burkert, rolul drogurilor în contextele religioase a fost în mod evident exploatat recent, „căci mulți nu vor crede niciodată că ar fi putut exista mistere fără droguri” (*Les cultes à mystères dans l'Antiquité*, trad. fr., Paris, 2003, p. 106–107).

³¹ Așa cum just a văzut, printre alții, Moshe Idel (în A. Oișteanu, *op. cit.*, *Religie, politică și mit*, p. 192–193).

³² Eliade, pentru mulți intelectuali români o referință infailibilă și o autoritate absolută, este, cel puțin pentru mine, un autor printre alții, desigur important și interesant pentru abordarea și posteritatea tezelor sale.

PERIOADA DE TRECERE DE LA MEZOLITIC LA NEOLITICUL TIMPURIU ÎN ZONA PORȚILE DE FIER¹

ADINA BORONEANȚ*

Încă de la descoperirea primelor situri arheologice atribuite mezoliticului la Porțile de Fier, la mijlocul anilor '60 ai secolului trecut, fascinația ineditului s-a împletit puternic cu imaginarul. Intrată rapid în literatura de specialitate, mai ales după apariția volumului dedicat sitului de la Lepenski Vir-Serbia (tradus imediat în limbi de circulație internațională), regiunea Porțile de Fier a făcut obiectul unor cercetări arheologice dacă nu de lungă durată, cel puțin de o intensitate ieșită din comun, din păcate pentru o perioadă scurtă de timp. Relativ puținele rapoarte de săpătură/articole științifice ale autorilor cercetărilor au fost urmate de discuții ample în lumea științifică din România și din afară, zona intrând în sfera controverselor privind neolitizarea acestei părți a Europei. Dincolo de prezentarea unor opinii – mai vechi sau mai noi – ale specialiștilor, cercetarea, al cărei rod a fost teza mea de doctorat, subliniază cât de mult se poate „construi” în arheologie, în lipsa unor informații detaliate (și uneori esențiale).

Astfel, **capitolul 1** al lucrării, referitor la istoricul cercetării mezoliticului și neoliticului, încearcă să clarifice imaginea trecută și prezentă a acestor două concepte (mezolitic și neolitic), așa cum au fost – sau încă sunt – văzute în arheologia europeană și apoi, în particular, în cea românească.

Capitolul 2 prezintă cadrul geografic și geomorfologic al zonei studiate, cu trimiteri directe la siturile arheologice, însoțite de referiri la teorii recente asupra evenimentului de răcire a climei de la 8200 BP și la consecințele sale asupra habitatului uman de la Porțile de Fier, așa cum rezultă din localizarea siturilor mezolitice și neolitice din zonă.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române, București, boro30@gmail.com

¹ Textul de față reprezintă rezumatul tezei de doctorat, cu același titlu, susținută public de autoare la data de 25 iulie 2010 la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, sub conducerea științifică a doamnei dr. Silvia Marinescu-Bîlcu. Comisia de doctorat a fost alcătuită din dr. Valentina Voinea (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța), dr. Roxana Dobrescu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București), dr. Radian Romulus Andreescu (Muzeul Național de Istorie al României, București).

Capitolul 3 cuprinde o descriere succintă a cercetărilor arheologice și a rezultatelor lor (referitoare la mezolitic și neolitic timpuriu) de la Porțile de Fier.

Capitolul 4 cuprinde o prezentare a problematicei actuale a cercetării mezoliticului și tranziției la neolitic în zona menționată, cu trimiteri la studiile cele mai recente, referitoare atât la siturile de pe malul românesc, cât și la cele de pe malul drept al Dunării.

De-a lungul timpului au existat numeroase încercări de corelare a stratigrafiilor și cronologiilor interne ale așezărilor, folosind rezultatele datărilor cu ^{14}C (inițial în număr relativ mic) și caracteristicile arhitecturale. Slăbiciunea cea mai mare a acestor cronologii rezidă în aceea că se bazează în mare parte pe interpretările stratigrafice oferite de către autorii săpăturilor. Rareori aceste stratigrafii au fost verificate/sprijinite de date ^{14}C ; o asemenea situație a fost sesizată la Vlasac și Lepenski Vir, iar rezultatele recente au infirmat interpretarea stratigrafică anterioară. La Schela Cladovei, unde V. Boroneanț identificase o secvență de două, apoi trei faze mezolitice/epipaleolitice și două niveluri neolitice (unul similar cu Proto-Sesklo, al doilea Starčevo-Criș), cercetările noi, româno-britanice, au confirmat existența celor două niveluri diferențiate cultural (mezolitic, neolitic), fără a identifica, însă, argumente stratigrafice sau de datare care să confirme subdivizarea lor în faze.

Lucrarea de doctorat² propune o cronologie provizorie (ce va fi utilizată, de aici înainte, în lucrarea de față) a siturilor din zona Porțile de Fier. Dictată de datele ^{14}C existente, dar modificabilă prin obținerea de noi date ^{14}C , această cronologie se prezintă astfel:

<i>Perioada (cal BC)</i>	<i>Denumire</i>	<i>Situri reprezentative (și pentru care există ^{14}C)</i>
13 000–7200	Mezolitic timpuriu (epipaleoliticul tradițional)	Cuina Turcului, Lepenski Vir, Padina, Vlasac
7200–6300	Mezolitic târziu (Schela Cladovei-Lepenski Vir)	Hajdučka Vodenica, Icoana, Ostrovul Corbului, Ostrovul Banului, Schela Cladovei, Vlasac
6300–6000	Mezolitic final (Schela Cladovei-Lepenski Vir)	Lepenski Vir
6000–5500	Neolitic timpuriu	Cuina Turcului, Lepenski Vir, Padina, Schela Cladovei, Vlasac

² Linia de urmărire a problematicei tranziției mezolitic-neolitic la Porțile de Fier este, în mare măsură, consecința naturală a proiectului de cercetare comun româno-britanic ce asociază Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” și Universitatea din Edinburgh. Acest punct de vedere comun este vizibil și în publicațiile apărute.

Fiecare dintre capitolele ce urmează (5–12) este dedicat unuia sau a două situri arheologice de pe malul românesc, cu prezentarea, pe cât posibil, completă a documentației (planuri, fotografii relevante) și a complexelor arheologice, așa cum sunt descrise în carnetele de săpătură și/sau în publicații, însoțite de comentarii: **Capitolul 5** – Alibeg; **Capitolul 6** – Adăpostul sub stâncă de la Cuina Turcului; **Capitolul 7** – Peșterile Climente I și Climente II; **Capitolul 8** – Răzvrata; **Capitolul 9** – Icoana; **Capitolul 10** – Peștera Veterani și Veterani Terasă; **Capitolul 11** – Ostrovul Banului; **Capitolul 12** – Schela Cladovei; **Capitolul 13** – Ostrovul Corbului și Ostrovul Mare.

Lucrarea se încheie cu un **capitol de concluzii** și posibile perspective de dezvoltare, în viitor, a cercetărilor privind tranziția de la mezolitic la neolitic, prin valorificarea informației existente pentru fiecare sit în parte. Felul în care se poate face acest lucru variază, însă, de la sit la sit, în funcție de materialul arheologic păstrat, de posibilitatea contextualizării sale corecte, de oportunitatea și posibilitatea de a efectua noi cercetări (nu neapărat săpături arheologice, ci, ca un exemplu sugestiv, posibile explorări subacvatice și noi periegheze pe terasele înalte ale Dunării).

Anexele de la finalul lucrării cuprind:

Anexa 1 – o listă completă a datărilor ^{14}C pentru zona Porțile de Fier;

Anexa 2 – un util tabel al calibrării datelor ^{14}C din date BP în Cal BC, folosit în lucrare;

Anexa 3 – un catalog al siturilor mezolitice și neolitice timpurii de pe malul drept (Serbia) al Dunării;

Anexa 4 – un catalog al siturilor neolitice timpurii din zona Porților de Fier (România), actualizat cu lista siturilor identificate în urma perieghezelor din anii '60 și '70 sau a celor cercetate după terminarea celor două hidrocentrale. Siturile inedite au atașată și prezentarea materialului arheologic (în mare măsură ceramic) rezultat din cercetările de teren.

O primă contribuție a lucrării o constituie încercarea de a oferi o nouă perspectivă (pentru spațiul românesc) asupra procesului de tranziție de la mezolitic la neoliticul timpuriu, cu referire directă asupra zonei defileului Dunării. Fenomenul de tranziție nu este privit ca unul simplu cronologic și nu este, în mod sigur, unul punctual. El a fost urmărit prin observarea apariției și formelor de manifestare a unor schimbări în viața comunităților umane respective: în aspectele funerare, în metodele de subzistență, în cultura materială a comunităților.

O astfel de abordare este cu totul nouă în studiul problematicii mezoliticului și neoliticului timpuriu din România, până în prezent, comunitățile celor două epoci fiind privite, stereotipic, ca situându-se la poli opuși din punctul de vedere al evaluării unor factori precum mobilitate, sedentarism, complexitate socială, economie de subzistență.

Un pas important în cunoașterea *reală* a mezoliticului din zonă și a fenomenului tranziției mezolitic-neolitic îl constituie, credem, prezentarea – pentru

prima oară – documentației de săpătură din anii '60 (desigur, prelucrată și comentată, după o – evident, necesară – selecție): un număr mare de planuri și fotografii, precum și corelarea lor cu diversele tipuri de complexe arheologice (atât mezolitice, cât și neolitice timpurii – rămase inedite până acum), sarcină ce s-a dovedit mult mai dificilă decât părea la prima vedere.

O parte din documentația de șantier s-a aflat, pe durata cercetărilor de la Porțile de Fier (mai ales filmele și fotografiile), în posesia regretatului Expectatus Bujor, coordonator al proiectului la vremea respectivă. Din păcate, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” nu a putut recupera decât o parte a arhivei acestuia; probabil că o parte la fel de mare s-a pierdut.

Pentru siturile arheologice ce au făcut obiectul acestei lucrări, s-a încercat, pe cât posibil, corelarea materialului arheologic regăsit cu informațiile din carnetele de săpătură, planuri și fotografii, prin gruparea sa pe complexe arheologice. Pornind de la adâncimile consemnate pentru descoperirea anumitor categorii de piese și de la informațiile din documentație, s-a încercat – acolo unde stratigrafiile o permiteau – verificarea validității acestora și a atribuirii nivelurilor culturale, cu rezultate surprinzătoare pentru unele dintre situri³.

Așa cum se poate observa din lectura capitolelor dedicate fiecărui sit în parte, informația recuperată este inegală. Acest lucru a fost influențat de o serie de factori, dintre care cel mai important a fost accesul la informația directă, deținută de autorul cercetării arheologice respective. Un al doilea factor a constituit-o cantitatea imensă de material arheologic, comparată cu relativ puțina informație documentară păstrată. Un studiu exhaustiv al fiecărui tip de material arheologic, pentru fiecare dintre situri, ar fi depășit, în multe cazuri, competențele autoarei lucrării. Din această cauză, pentru fiecare capitol în parte s-a recurs – ca modalitate de exemplificare – la abordări diferite, legate de tipul de material arheologic pe baza căruia a fost caracterizat situl și care este direct legat de problematica tranziției mezolitic-neolitic timpuriu.

În studiul fiecărui sit s-a luat în considerare faptul că metodologia de cercetare a fost diferită de la caz la caz, în funcție de personalitatea autorului săpăturii din situl respectiv: în situri ca Schela Cladovei, Icoana Alibeg (cercetări V. Boroneanț) s-au deschis secțiuni de dimensiuni medii, amplasate la distanțe relativ mari, pentru a se acoperi și delimita suprafața sitului. În cazul așezărilor de la Ostrovul Banului (sector A, B), parțial Ostrovul Corbului (săpături P. Roman) s-au preferat secțiuni lungi și înguste, prin care să se depisteze cât mai multe complexe arheologice (din păcate, nu toate cele interceptate au fost și cercetate integral). În cazul adăpostului de la Cuina Turcului și a nivelului mezolitic de la Ostrovul Corbului (cercetări Al. Păunescu) au fost deschise treptat suprafețe mici

³ Mai ales în cazul sitului arheologic de la Cuina Turcului, concluziile obținute infirmă existența celor trei nivele Starčevo-Criș postulate de autorii cercetărilor, indicând însă Cuina-Turcului – poate – drept cel mai important sit neolitic timpuriu din zona Porților de Fier, atât din punct de vedere material, cât și spiritual.

unite într-o suprafață mare. Modalitatea de înregistrare a materialului colectat (prezența sau absența marcajelor) și modalitatea de selecție a acestuia (pe loc sau mai târziu), împrăștierea unei părți a lui spre diferite muzee, sunt factori care și-au lăsat amprenta asupra colecțiilor existente și au efecte în analiza lor științifică.

Din păcate, din diverse motive, aceste cercetări nu au fost valorificate la timpul respectiv. Marea majoritate a siturilor arheologice erau pluristratificate, fapt reflectat în modalitatea de publicare a materialului, care s-a făcut pe niveluri arheologice, dictată de specializările unuia sau altuia dintre autorii cercetărilor. Aceasta ar explica lipsa de informații referitoare la neoliticul timpuriu. Pe de altă parte, așa cum am mai subliniat, mezoliticul și neoliticul nu au fost niciodată studiate împreună, ci ca două epoci distincte, care nu aveau nimic în comun. Fiecare dintre ele a fost văzută prin prisma tipului de material arheologic care îl diferențiază, și anume industria litică în cazul mezoliticului, sau ceramica, în cadrul neoliticului.

Vechea (dar inedita) documentație pusă în valoare în cadrul tezei a fost completată cu o listă, adusă la zi, a datelor de radiocarbon existente, cu rezultatele analizelor cu izotopi stabili și ale unor noi analize antropologice (ne referim la mormintele din siturile arheologice Schela Cladovei⁴, Icoana, Cuina Turcului), precum și ale unor analize de faună mai vechi, rămase inedite⁵, și cu informații inedite, referitoare la siturile de la Icoana, Veterani și Ostrovul Banului⁶, a unor studii faunistice noi asupra unor loturi vechi (cazul siturilor de la Veterani Terasă, Alibeg, Ostrovul Banului-sector D⁷). Fără îndoială că aducerea la lumină a acestei documentații ar fi fost numai parțial utilă fără regăsirea materialului arheologic propriu-zis. Astfel, o mare parte a a timpului de pregătire a tezei a fost folosit în regăsirea și (acolo unde a fost posibil) reîntregirea și ordonarea loturilor de materiale arheologice din zona Porțile de Fier. Ele se vor constitui într-o utilă și ușor accesibilă bază de lucru a cercetărilor viitoare.

Lucrul în depozitele institutului (corelat cu cel în arhiva aceleași instituții⁸) a condus la descoperirea unor materiale arheologice inedite, rezultate nu în urma unor săpături arheologice, ci a cercetărilor de teren întreprinse atât cu ocazia construcției hidrocentralei Porțile de Fier I (periegheze Vasile Boroneanț), cât și a

⁴ Studiul antropologic al resturilor osteologice umane de la Schela Cladovei a fost realizat de către dr. Kath McSweeney, de la Universitatea din Edinburgh, în cadrul lucrării sale de doctorat. Analiza resturilor umane de la Icoana și Cuina Turcului a fost realizată de dr. N. Mirițoiu și dr. A. Soficaru, de la Centrul de Cercetări Antropologice „Francisc Rainer” din București, cărora le aduc mulțumirile mele și pe această cale.

⁵ Este vorba de studiile Alexandrei Bolomey asupra lotului faunistic neolitic timpuriu de la Cuina Turcului. Îi mulțumesc doamnei dr. Silvia Marinescu-Bîlcu pentru a le fi păstrat și predat lui Adrian Bălășescu și Valentin Radu, care au avut bunăvoința de a mi le pune la dispoziție.

⁶ Informații datorate aceleiași Alexandra Bolomey și recuperate din manuscrisele sale.

⁷ Mulțumesc colegilor A. Bălășescu și V. Radu pentru studiul loturilor de resturi faunistice de la Veterani Terasă, Alibeg și Ostrovul Banului.

⁸ Mulțumesc, pe această cale, doamnelor dr. Oana Damian și dr. Roxana Dobrescu pentru facilitarea accesului la materialele din depozitele Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” și din arhivă, în zile și la ore imposibile.

hidrocentralei Porțile de Fier II (periegează din anul 1971, efectuată de o echipă condusă de Expectatus Bujor). Astfel, harta siturilor neolitice timpurii de la Porțile de Fier s-a îmbogățit cu noi puncte, necunoscute până în prezent: Șvinița, Gura Văii-Baraj, Drobeta Turnu Severin-punct Fabrica de celuloză, Șimian km 923, Șimian km 924, Crivina, Batoți, Țigănași etc.). Puțina informație furnizată de materialul arheologic păstrat, (ceramic, în 99% din cazuri) colectat din aceste puncte, este cu atât mai valoroasă cu cât ele nu mai există (cu excepția unui punct localizat la Șimian 925 km, dar care pare să fie diferit de cele semnalate în lucrare), aceste situri fiind distruse odată cu creșterea nivelului apelor Dunării.

Pe măsura avansării în studiul documentației și a materialului arheologic propriu-zis, structura tezei a suferit schimbări importante, forma în care a fost prezentată spre susținere fiind dictată tocmai de negarea ideii de sinteză și generalizare a informațiilor existente, înainte de expunerea lor exhaustivă. Nepublicarea cercetării originale este problema cea mai acută a mezoliticului și neoliticului timpuriu de la Porțile de Fier. Marea majoritate a ipotezelor formulate (mai puțin a celor recente, care pornesc de la certitudinea unor informații precum datările ^{14}C , studii cu izotopi stabili, studii ADN, identificarea surselor de materii prime – obsidian, silexul balcanic, malachit, azurit –, a surselor de procurare a lutului necesar modelării ceramicii, etc.) a izvorât din puținătatea datelor concrete publicate, din lipsa informației primare și din nevoia de umplere a acestui gol cu teorii, în lipsa unui material comparativ bine documentat și ilustrat din alte zone ale țării (ne referim la siturile neolitice timpurii Starčevo-Criș), din interpretarea unor fenomene prin prisma unor tipare caracteristice unei anumite perioade din arheologia românească acum depășită. Cercetarea pe care am realizat-o și concretizat-o într-o teză de doctorat nu și-a propus să remedieze toate aceste lipsuri – ar fi fost imposibil și nerealist –, ci mai degrabă să detecteze golurile și să propună soluții pentru umplerea lor în viitor.

THE MESOLITHIC-EARLY NEOLITHIC TRANSITION IN THE IRON GATES REGION

ABSTRACT

The main problem of the Mesolithic-Early Neolithic transition in the Iron Gates Gorges of the Danube is the fact that the results of the archaeological excavations were very little published. Quite a reasonable number of sites were excavated, both on the Romanian and the Serbian banks of the Danube but the available information is still very limited.

My PhD thesis aimed to bring to light the old field notes and plans, and within a new context of the approach to the Neolithic-Early Neolithic transition, to offer a fresh view over this phenomenon in the area and a new framework for the chronology of the sites.

Each of the sites on the left bank was presented in detail, using old field notes and plans, corroborated with the study of the archaeological finds existing in the collections of the Institute of Archaeology in Bucharest. Apart from a lot of new information on the excavations of Meso-Neolithic sites, the thesis also presented the results of field surveys that identified several other settlements – at the present moment flooded by the Danube – that were never excavated.

DRUMURILE ROMANE ÎN MOESIA INFERIOR

ADRIANA PANAIT*^{*}

Cercetarea¹ pe care am fructificat-o în teza de doctorat cu același titlu a avut ca temă drumurile romane din *Moesia Inferior*, provincie romană de graniță, care, în antichitate, ocupa teritorii din România și Bulgaria. De cele mai multe ori, lucrările de specialitate realizate anterior s-au oprit la granițele actuale, conturând o imagine incompletă a sistemului rutier antic. Informațiile privind drumurile romane din *Moesia Inferior* sunt relativ bogate, dar nu au fost niciodată, până acum, sistematizate.

Studiul meu s-a bazat pe interpretarea izvoarelor scrise, epigrafice și arheologice. Fotografiile aeriene au fost folosite doar în măsura în care rezultate ale analizei lor au fost publicate. Pe baza informațiilor din surse scrise, a celor arheologice și a literaturii existente, cu privire la tema aleasă, am încercat să realizez, pe de o parte, un tablou cât mai complet al căilor de circulație din *Moesia Inferior*, pornind de la drumurile principale și ajungând la cele secundare, de importanță locală și, pe de altă parte, să stabilesc etapele cronologice ale dezvoltării acestora.

Prima parte a lucrării (capitolul I) este destinată informațiilor cu caracter general privind drumurile din Imperiul Roman: definirea drumurilor, clasificarea acestora, după caracteristicile tehnice sau regimul juridic, autoritățile care se ocupau de construcția, întreținerea și paza lor. Trecerea către zona aflată în discuție am realizat-o printr-o prezentare sintetică a istoriei Moesiei în secolele I–III p. Chr. (capitolul al II-lea), în care am urmărit și evoluția granițelor, organizarea administrativă și militară, procesul de urbanizare și de municipalizare, toate aceste aspecte având legătură directă cu apariția și dezvoltarea rețelei rutiere.

Pe măsura înaintării romanilor spre Dunăre, zona de la sudul fluviului a făcut parte din mai multe structuri administrative: *ripa Thraciae* sau *Moesia*. În anul 86 p. Chr., *Moesia* este împărțită în două provincii, *Moesia Superior* și *Moesia Inferior*, granița dintre ele fiind stabilită pe râul *Ciabrus* (Tchybritza), iar munții *Haemus*

¹ Acesta este un rezumat al tezei de doctorat cu același titlu, susținută public, de autoare, la Facultatea de Istorie a Universității București, la data de 31 ianuarie 2011, conducatorul tezei a fost prof. dr. Alexandru Barnea, iar din comisia de doctorat au mai făcut parte prof. dr. Ecaterina Lung, prof. dr. Alexandru Suceveanu, prof. dr. Constantin Petolescu, prof. dr. Maria Barbulescu.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române, București, apanaite@yahoo.com

marcând limita sudică a celei din urmă. În timpul împăratului Hadrian, *Almus* și *regio Montanensium* intră în componența provinciei *Moesia Inferior*. Mai târziu, spre sfârșitul secolului al II-lea p. Chr., *Nicopolis ad Istrum* și *Marcianopolis* sunt și ele incluse în componența provinciei, în timp ce *Messambria* intră în componența *Thraciei*. Alte modificări au loc după jumătatea secolului al III-lea, când apar provinciile *Dacia Ripensis*, *Moesia Secunda* și *Scythia*.

Teritoriul provinciei *Moesia Inferior* era împărțit, din punct de vedere administrativ, în teritorii ale unităților militare, strategii (forme de organizare administrativă ale populației locale) și, pe măsura urbanizării, teritorii ale orașelor, ale așezărilor quasiurbane sau ale vicilor. O categorie aparte este reprezentată de orașele grecești.

Centrele urbane din *Moesia Inferior* care ajung la un statut juridic superior sunt: *Oescus* – singura *colonia*, *Tropaeum Traiani*, *Novae*, *Troesmis*, *Durostorum*, *Noviodunum*, *Montana* (toate *municipia*). Municipalizarea orașelor cunoaște două etape importante: în timpul lui Traian – cum era și normal, în cadrul procesului larg de reorganizare a *limes*-ului după cucerirea Daciei – și, ulterior, în timpul lui Marcus Aurelius, pentru cele mai multe dintre orașe, cu excepția așezării de la *Noviodunum*, a cărei municipalizare este datată în timpul dinastiei Severilor. Alături de orașele care ajung la un statut superior, în provincie mai rămân o serie de centre cu organizare cvasimunicipală: *Sexaginta Prista*, *Axiopolis*, *Capidava*, *Carsium*, *Ulmelum*, *Melta*, *Čomakovci*, *Emporium Piretensium*, cărora li se adaugă o serie de așezări rurale, organizate asemănător.

Gradul de urbanizare al unei provincii nu trebuie judecat după numărul de *municipia* și *coloniae*. Comparațiile între provincii, din acest punct de vedere, nu sunt relevante, deoarece dezvoltarea fiecăreia este evaluată pornind de la o serie de criterii economice, demografice, strategice etc. Ceea ce caracterizează procesul de urbanizare a Moesiei Inferior este decizia imperială: este un proces care începe sub Traian, dar care-și găsește continuarea abia sub Marcus Aurelius și Septimius Severus.

Capitolul al III-lea al lucrării este dedicat prezentării stadiului cercetărilor asupra drumurilor romane din *Moesia Inferior*. Deși literatura referitoare la provincie, în general, este destul de bogată, problematica drumurilor a fost doar tangențial atinsă, atât de către cercetătorii români, cât și de cei bulgari. Contribuții importante privind acest subiect au avut de-a lungul timpului: V. Pârvan, Y. Todorov, V. Velkov, A. Aricescu, M. Madzarov ș. a.

Înainte de a trata în amănunt căile de comunicație, am prezentat sursele scrise antice pe baza cărora am putut reconstitui rețeaua de drumuri romane, cele mai importante fiind cele cartografice: *Tabula Peutingeriana*, *Itinerarium Antonini*, *Synecdemus*, *Cosmografia geografului ravenat* etc. și cele epigrafice: inscripțiile de pe miliari, cele care se referă la construcțiile anexă, ridicate de-a lungul unui drum, *mansiones*, *stationes*, *burgi*, *castella*, *praesidia*, cu caracter militar sau civil, sau care menționează prezența beneficiarilor consulari, ofițeri însărcinați cu paza drumurilor. Toate aceste mărturii au fost adunate în cataloage separate, fiind incluse în al doilea volum al lucrării, împreună cu câte un comentariu.

Catalogul epigrafic al stâlpilor miliari din Moesia Inferior cuprinde 109 piese. Textele sunt redactate în limba latină, cu excepția a patru miliari, descoperiți în apropiere de *Odessos* (Varna), care sunt în limba greacă.

Cel mai vechi miliar, descoperit la *Sacidava*, este din vremea lui Traian, iar cel mai nou datează din timpul lui Theodosius și Arcadius și provine de la Kipra (Bulgaria).

Din punctul de vedere al localizării, stâlpii miliari se repartizează astfel: 40 pe drumul danubian (sau drumul de *limes*), descoperiți la: *Arrubium* (Măcin), *Axiopolis* (Cernavodă), Basarbovo (Basarabovo), *Capidava*, *Carsium* (Hârșova), Corabia – Celei, *Dinogetia* (Garvăn), Dolapite, Maratin (Marten), Mečka, Mănăstirea Saun (nr. 48), *Novae* (Svishtov), Rasova, Seimeni, *Sexaginta Prista* (Ruse), *Sacidava* (Muzait – Dunăreni), *Sucidava* – Celei, Topalu, Vetren; 37 pe drumul de-a lungul litoralului Mării Negre, descoperiți la: Albena, *Callatis* (Mangalia), Corbu, *Histria* (Istria), Mihai Viteazu, *Odessos* (Varna), *Tomis* (Constanța), Săcele, Sinoe, Vama Veche, 2 Mai și 23 August; 10 pe drumul central dobrogean, care străbate Dobrogea de la N la S, de la *Noviodunum* la *Marcianopolis*, descoperiți la: Cheia, *Ibida* (Slava Rusă), Dorobanțu, Medgidia, Mihail Kogălniceanu, *Tropaeum Traiani* (Adamclisi), Valea Dacilor, *Zaldapa* (Abtaat, Abrit); 18 pe drumuri secundare, descoperiți la: *Abritus*, Altek, Arsa, Bodenec, Crângu, Devnja, Goren Čiflik, Kipra, Lomec, Miriștea, Paskalevo, Povljanovo, Plopeni, Ribin Vir, Tlačane, Topolite, Štipsko; 4 piese, publicate, au locul de descoperire necunoscut. Dintre cei patru miliari în limba greacă, amintiți anterior, doi (semnalați la Devnja și Povljanovo; de altminteri, singurii descoperiți pe traseul acestui drum) provin de pe drumul paralel cu cel dunărean, care străbatea *Moesia Inferior* de la V la E pe o linie care unea *Montana – Nicopolis ad Istrum – Marcianopolis – Odessos*.

În perioada romană timpurie sunt datate 78 de inscripții pe miliari: 32 pe drumul danubian, 29 pe drumul litoralului, cinci pe drumul central dobrogean, două pe drumul paralel cu *limes*-ul, opt pe drumuri secundare; una singură se află pe un miliar cu loc de descoperire necunoscut. În perioada romană târzie sunt încadrate cronologic 46 de inscripții de pe miliari, după cum urmează: 14 pe drumul de *limes*, 12 pe drumul litoralului, opt pe drumul central dobrogean, opt pe drumuri secundare, iar patru au locul de descoperire necunoscut. Din totalul de 109 miliari, 16 piese sunt dublu inscripționate (palimpseste): opt pe drumul de *limes*, patru pe drumul litoralului, trei pe drumul central dobrogean și una cu loc de descoperire necunoscut. Dintre acestea, două piese romane timpurii sunt refolosite în aceeași perioadă, șapte miliari sunt rescriși în perioada târzie, iar alte șapte piese sunt datate în perioada Tetrarhiei sau imediat după (epoca Dioclețian – Constantin) și refolosite mai târziu, în cursul secolului al IV-lea. Doar opt miliari au fost descoperiți *in situ* sau foarte aproape de locul pe care au fost așezați în antichitate.

Catalogul beneficiarilor din Moesia cuprinde 48 de inscripții. Acestea provin atât de pe drumurile principale, cât și de pe cele secundare. O concentrare mare a

lor se înregistrează în zona Montanei, dar și în alte localități situate de-a lungul drumului paralel cu cel de limes (Glava Panega, din Asklepion). Cele mai multe sunt în limba latină, dar 10 sunt redactate în limba greacă, iar trei sunt bilingve. Acestea din urmă provin, toate, de pe drumul litoralului. Cronologic, toate inscripțiile menționând beneficiari se încadrează, larg, în perioada secolelor II–III p. Chr., cele mai multe provenind din a doua jumătate a secolului al II-lea și prima jumătate a secolului al III-lea.

Catalogul inscripțiilor care amintec construcții anexă, ridicate de-a lungul drumurilor romane, cuprinde nouă inscripții, datând din timpul împăraților Nero, Antoninus Pius și Marcus Aurelius.

Capitolul al V-lea al tezei marchează trecerea la interpretarea acestor surse. În analiza sistemului de drumuri din Moesia Inferior, am urmărit trei aspecte importante: drumul, ca structură construită și urmă reperabilă arheologic; drumul, ca element de strategie militară sau ca vector de dezvoltare economică și socială; drumul din punct de vedere ideologic.

Din punctul de vedere al cercetării arheologice, acolo unde a fost posibil, am prezentat structura constructivă a unui drum și am încercat o amplasare cât mai exactă pe harta provinciei a traseelor acestor drumuri, precum și a localităților pe care acestea le traversează. O dată stabilite aceste detalii, am căutat să identific instituțiile legate de drumuri și cum funcționau acestea: armata, *cursus publicus*, *annona militaris*, *portorium* etc. La nivel ideologic, chiar dacă informațiile sunt puține, am încercat să văd care este legătura între drum și propaganda imperială. Nu în ultimul rând, am încercat stabilirea unor etape cronologice pentru funcționarea fiecărui drum important, ca și pentru întregul sistem de drumuri din provincie.

Drumul de-a lungul Dunării (drumul de *limes*), cel mai important al provinciei, urmărea un traseu cu o importanță strategică specială și îndeplinea în primul rând un rol militar. De-a lungul lui, la distanțe determinate în mile romane, se aflau stații, turnuri de pază și de semnalizare.

Drumul de *limes* pornea de la Singidunum și era construit în totalitate pe malul drept al fluviului. În Delta Dunării făcea joncțiunea cu alt drum de importanță strategică: cel al cărui parcurs urmărea, spre sud, țărmul mării, ajungând până la Constantinopol.

Construcția drumului de *limes* dunărean a început în timpul lui Augustus. Ulterior, pe traseul său, în zona de la Porțile de Fier, împărații Tiberiu, Claudiu, Domițian realizează importante lucrări constructive sau reparații. Amenajarea sa a fost definitivată de Traian, în timpul războaielor dacice și-n perioada imediat următoare. Acest drum reprezenta totodată elementul principal al *limes*-ului, înțelegând prin aceasta întregul sistem de organizare a frontierei, care cuprindea calea de acces, fortificații, trupe de uscat dublate de unități ale flotei dunărene.

În literatura de specialitate, traseul său a fost reconstituit în primul rând pe baza informațiilor din sursele scrise. Arheologia a contribuit mai puțin la cunoașterea sa, deoarece există doar fragmente de drum identificate pe teren, nu însă și cercetări arheologice în stațiile ce se găseau de-a lungul lui.

Așa cum îl va fi organizat Traian, *limes*-ul dunărean se menține, cu mici modificări, până în antichitatea târzie. Trebuie menționat că miliarii încetează brusc activitatea spre sfârșitul secolului al IV-lea, ceea ce nu înseamnă că drumul nu mai este folosit și reparat în caz de nevoie, dovezi în acest sens fiind furnizate pe cale arheologică.

Drumul de-a lungul țărmului Mării Negre lega centre urbane de veche tradiție, din Delta Dunării până la Constantinopol, rolul său apărând ca decisiv atunci când este analizat din perspectiva legăturilor comerciale. Chiar dacă economicul primează, nu trebuie scăpată din vedere dimensiunea strategică a acestei căi de circulație, deoarece drumul litoralului a reprezentat una din căile principale de acces în zonă, de la sud spre nord. Inițial, drumul nu era amenajat („drum de țară”), circulația realizându-se mai ales pe mare. Romanii au preluat traseul pre-existent și l-au transformat într-un drum, în adevăratul sens al cuvântului.

Urme ale acestui drum pe teritoriul provinciei *Moesia Inferior* nu se mai păstrează. Perioada de maximă folosire este reprezentată de domniile lui Marcus Aurelius și Septimius Severus.

Ca și în cazul drumului de *limes*, în teză, am examinat îndeaproape posibilitatea existenței unui *limes* maritim. Teoretizată în literatura românească de specialitate de A. Suceveanu, această ipoteză nu este pe deplin acceptată. Fără a-i nega existența, observațiile mele au avut în vedere spațiul limitat pe care *limes*-ul ar fi existat – un segment al litoralului Mării Negre care aparținea provinciei, precum și includerea unor așezări deschise (lipsite de fortificații) în lista punctelor fortificate.

Drumul central dobrogean reprezenta artera de circulație care traversa Dobrogea de la sud la nord, de la *Marcianopolis* până la *Noviodunum*. El nu apare reprezentat în niciun itinerariu antic, dar traseul său a putut fi stabilit pe baza informațiilor arheologice sau din izvoarele scrise: *Marcianopolis* – *Zaldapa* – *Tropaeum Traiani* – Medgidia – *Ulmetum* – *Ibida* și, de aici, la *Aegyssus* și *Noviodunum*. Cei mai mulți miliari descoperiți pe acest parcurs datează din intervalul 293–305; dintr-o perioadă anterioară, sunt semnalați miliari de la Hadrian (la Dorobanțu și *Zaldapa*) și din timpul Severilor (la Cheia, Valea Dacilor și *Ibida*). Pe baza analizei lor putem presupune următoarele: construcția drumului a început, de la sud spre nord, în timpul lui Hadrian; unele tronsoane au fost reparate în vremea Severilor; un amplu efort de refacere a drumului a avut loc la începutul epocii romane târzii. Un argument suplimentar în favoarea celor afirmate mai sus ar fi și acela că, în perioada cuprinsă între domniile împăraților Hadrian și Antoninus Pius, se cristalizează și drumul central, paralel cu drumul de *limes*. Traseul său va fi folosit până târziu, ca parcurs alternativ – și mai sigur –, atât pentru drumul de *limes*, cât și pentru cel al litoralului.

Drumul central, paralel cu cel de *limes*, avea următorul traseu: *Montana* – *Melta* – *Nicopolis ad Istrum* – *Marcianopolis* – *Odessos*. Segmentul cuprins între *Melta* și *Marcianopolis* este reprezentat în *Tabula Peutingeriana*. Singura stație intermediară între cele două este *Nicopolis ad Istrum*. Segmentul *Marcianopolis* –

Odessos apare doar în *Itinerarium Antonini*. Construcția unor segmente ale acestui drum va fi început în timpul lui Traian, odată cu întemeierea orașelor *Nicopolis ad Istrum* și *Marcianopolis*, dar definitivarea lui și realizarea legăturilor cu celelalte centre din zona de mijloc a provinciei a fost realizată în timpul lui Hadrian. De o fortificare accentuată a acestuia se poate vorbi de la Antoninus Pius încolo, odată cu cristalizarea concepției de „apărare în adâncime”.

Pentru trasarea drumurilor secundare, pentru fiecare teritoriu în parte, am folosit un repertoriu cuprinzând așezări – *vici* sau *pagi* –, *villae rusticae*, stații de beneficiari, *mansiones* etc., la care s-au adăugat informațiile arheologice și epigrafice.

Capitolul al VI-lea al tezei este dedicat vieții cotidiene și discută următoarele aspecte: cine și de ce călătorește, călătoriile împăraților, tipurile de vehicule cu care călătoreau romanii, reprezentări figurate ale acestora, *cursus publicus* (sistemul de transport al statului care deservea doar pe cei care călătoreau în interes oficial), *annona militaris* (instituție prin care populația Romei și armata se aprovizionau cu produse aduse de la distanță, în special cu cereale), *portoria* (colectarea impozitelor), zeitățile protectoare ale drumurilor.

Evoluția drumurilor romane în perioada târzie a Imperiului (secolele IV–VI) este urmărită, pe scurt, în capitolul al VII-lea al tezei.

Capitolele finale (respectiv cap. VIII, intitulat „Rolul și funcțiile drumurilor romane” și cap. IX, intitulat „Concluzii”) cuprind referiri la sistemul căilor de comunicație în perioada romană târzie, etapele cronologice ale apariției și dezvoltării căilor de comunicație, precum și la funcțiile acestora. Fără îndoială că drumurile au fost construite, în special, pentru nevoile de deplasare și de aprovizionare ale armatei; nu este însă de neglijat nici rolul economic, comercial sau cultural.

Cel care a pus bazele sistemului de drumuri în *Moesia Inferior* a fost împăratul Traian. El a cucerit Dacia, a construit podul peste Dunăre și a lungit drumul de *limes* până în Delta Dunării. Din acest drum s-au desprins, treptat, noi ramuri care au determinat articularea unei adevărate rețele rutiere, prin intermediul căreia comunicațiile se realizau rapid, nu doar în interiorul provinciei, ci și cu Roma sau cu provinciile vecine. Tot în timpul lui Traian a fost preluat și „modernizat” drumul litoralului și a fost începută construcția drumului paralel cu cel de *limes*. Urmașul lui Traian, Hadrian, l-a definitivat și a început construcția celui central dobrogean.

Următoarea etapă importantă a cronologiei sistemului de drumuri o constituie domnia lui Antoninus Pius. În timpul lui, în preajma drumurilor de interior sunt construite mai multe tipuri de fortificații, ale căror scop este protejarea căilor de comunicație.

Momentul de maximă intensitate al intervențiilor cu caracter constructiv, pentru căile de comunicație din *Moesia Inferior*, este reprezentat de domniile împăraților Marcus Aurelius și Septimius Severus. Numărul mare de miliari din timpul lor indică un adevărat program de reparații, menit să asigure buna funcționare a drumurilor. Nu numai suprafața de circulație este avută în vedere, ci și construcțiile anexă.

După evenimentele de la jumătatea secolului al III-lea, două sunt momentele bine conturate în evoluția sistemului de drumuri romane la Dunărea de Jos: primul se plasează în timpul lui Dioclețian și Constantin, iar cel de-al doilea în timpul lui Anastasius și Justinian. Ambele reprezintă perioade de reforme ce conduc la transformări ale statului, care-i asigură acestuia o supraviețuire încă îndelungată. Interesul împăraților pentru zona Dunării de Jos este unul special în perioada amintită. Regiunea aceasta devine, practic, „hinterland-ul” noii capitale și, ca urmare, drumurile și fortificațiile sunt fie reparate, fie refăcute.

Întrebarea firească care se pune este dacă drumurile sunt construite și urmăresc aceleași etape care caracterizează evoluția generală a orașelor și fortificațiilor din provincie. În linii mari, răspunsul este afirmativ, cu observația că există un decalaj minor, de câțiva ani, deoarece întâi erau ridicate fortificațiile, respectiv orașele, între care, apoi, erau construite segmentele de drum care asigurau legătura dintre ele. Odată stabilite liniile principale, se trecea spre interior pentru construirea drumurilor secundare.

Drumurile romane au continuat să fie folosite mult timp după căderea imperiului. Deși puține urme ale acestora se mai păstrează *in situ* până azi, extraordinara cunoaștere a terenului de către constructorii lor este dovedită de faptul că arterele de circulație contemporane urmează, în proporție covârșitoare, același traseu ca în epoca romană.

COLOCVIUL INTERNAȚIONAL „*GNOTHI SEAUTON – CLASSICS
AND COMMUNISM. THE HISTORY OF THE STUDIES ON ANTIQUITY
IN THE CONTEXT OF THE LOCAL CLASSICAL TRADITION. SOCIALIST
COUNTRIES 1944/45–1989/1990*”, Budapesta, 24–26 iunie 2010

Am fost prezent și activ la această foarte interesantă manifestare grație unei întrebări datorate colegului Andrei Pippidi de la Facultatea de Istorie a Universității din București. Domnia sa, fiind deja de câțiva ani implicat în colaborări cu instituții budapestane universitare și de cultură, a avut prilejul să fi fost mai curând informat în legătură cu acest colocviu. Or, d-sa, fiind la curent cu faptul că mă aflu la conducerea Societății de Studii Clasice din România, mi-a comunicat informația cu pricina. Văzând programul propus de organizatori și cunoscând rolul important al profesorului Dionisie M. Pippidi în întemeierea și funcționarea Societății, i-am solicitat fiului acestuia, Andrei Pippidi, câteva documente aflate în arhiva sa de familie, direct legate de Societate. Răspunsul a fost prompt, așa că am preferat, precum de la început intenționam, să particip la secțiunea „Academic Portraits” cu o relatare privindu-l pe D.M. Pippidi. Acceptul organizatorilor a fost prompt și necondiționat.

Trebuie notat aici că afișul colocviului îl specifică drept „Conference of the Focus Group supported by the Fritz Thyssen Foundation”. Face parte dintr-un program internațional mai amplu, la care ne vom mai referi și mai jos. A fost găzduit de Collegium Budapest, Institute for Advanced Study, înființat în 1991, într-o clădire monument istoric din centrul vechi al orașului de sus, aflată la începutul străzii Sfânta Treime.

În cele șapte secțiuni ale Colocviului, dacă nu punem la număr partea introductivă consistentă, au fost susținute, în ordine cronologică, în total, 30 de comunicări privind temele următoare: portrete academice; o așa numită conferință de seară; imagini naționale; arheologie clasică; promovare, traducere și interpretare a clasicilor; ideologie și educație; clasice și politică.

După salutul de bun venit al Rectorului Collegium-ului, profesorul Andrew SORS, d-l Gábor Klaniczay (Budapesta), a explicat tema generală în care se include și colocviul introdus atunci, sub titlul „Multiple Antiquities – Multiple Modernities”, iar György Karsai (Pécs) a explicat ce anume vizează „the Focus Group Project on Classics and Communism”. S-a trecut după aceea la istoria propriu-zisă cu unul dintre organizatori, d-l Jerzy Axer de la Varșovia: „The

SCIVA, tomul 62, nr. 1–2, București, 2011, p. 153–155

Evolution of Classical Studies in Poland (1945–1989) and the Polish Philological Society”. Chestiuni tematice și mai speciale au completat aceeași serie introductivă prin Zsigmond Ritoók (Budapesta) cu „Slavery and Asian Way of Production. A Theme of Classical Studies in Communist Times in Hungary” (după cum se vede, așa cum am comentat și la fața locului, o temă introdusă și în istoriografia comunistă din România în aceeași vreme). În finalul primei jumătăți de zi și oarecum în contrapondere, André Hurst de la Geneva a vorbit despre politicile Fundației Hardt și filologia clasică din țările socialiste, pentru care fundația a fost, în măsura posibilului, un sprijin real și benefic (nu e nevoie de explicații acum; de exemplu, subsemnatul a ajuns acolo pentru prima dată în 1996).

La „Portrete academice”, d-na Cornelia Isler-Kerény de la Zürich a prezentat personalitatea tatălui său, Károly Kerény, emigrat împotriva propriei voințe (un studiu important al acestuia pe care clasicul maghiar născut la Timișoara nu a mai apucat să-l comunice la Cluj a apărut, la solicitarea subsemnatului, în „Studii Clasice” XLVI / 2010), iar semnatul acestor rânduri a vorbit despre D.M. Pippidi ca membru fondator al Societății de Studii Clasice din România, ales în anii '70 la conducerea Federației Internaționale de Studii Clasice (FIEC). Alexander Gavrilov (Skt. Petersburg) a evocat portretul unui mare latinist care a supraviețuit epocii comuniste, Iakov M. Borovski (1896–1994), iar Jürgen Dummer de la Jena, pe cel al unui clasicist, dar și activist, am putea spune azi: „Johannes Irmscher – Klassischer Philologe und Wissenschaftsmanager im sozialistischen System”.

În „comunicarea de seară”, Isidor Levin de la Berlin a ținut să explice sub acest titlu ce se poate înțelege prin „*Divide et impera*” versus „*Anschluß*” an die Sowjet bzw. Europa Union, qua ultima ratio.

La secțiunea privind diverse foste țări socialiste, am audiat și comentat șase comunicări exclusiv din teritorii slave: Dmitri Pancenko (Skt. Petersburg), *Classics and Cultural Resistance to the Soviet Regime*, Andrii Yasinovskiy (Lvov), *Humanities in an Anti-Human Epoque. The Case of Classics in Ukraine (1945–1991)*, Nijole Juchneviciene (Vilnius), *Classical Philology in the Early Soviet Lithuania: Between the European Tradition and Soviet Reality*, Ludmila Buzassyova (Bratislava), *History of Classical Philology in Slovakia During the Communist Period*, Milena Jovanović (Belgrad), *Les études classiques en Serbie (1944–1989)*, Nikolai Gocev (Sofia), *Classical Studies in Bulgaria 1945–1995: Methodological Questions*.

La secțiunea „Arheologie clasică” s-au prezentat doar trei comunicări, dintre care numai prima cu caracter teoretic, celelalte mai curând factuale: László Borhy (Budapesta), *Roots of Socialist Realism in Roman Plebeian Art*, Vesna Girardi-Jurkić (Pola), *Classical Studies and Archaeological Researches in the Context of Political Programme in Croatia, 1945–1990*, Árpád Miklos Nagy (Budapesta): *Palimpsests. The Permanent Exhibition of the Classical Collection of the Museum of Fine Arts, Budapest*.

La tema „Promovarea, traducerea și interpretarea clasicilor” au fost prezentate trei comunicări: György Karsay (Pécs), *The Greek and Roman Dramas on Hungarian Stages During the Socialism (1945–1989) – an Overview*; aici, desigur, un specialist român în domeniu ar avea ce spune, fie și numai din ceea ce îmi amintesc din propria experiență de spectator și ascultător radio; Olga Budaragina (Skt. Petersburg), *Translating Classics in the Soviet Union: the ABDEM Group*, Péter Hajdu (Pécs), *The Interpretation of Classical Literature in the 1960 s and 1970 s*.

Foarte interesante și sugestive au fost și comunicările legate de ideologie și educație. Ele ar merita chiar o redeschidere aparte a discuției, atât pentru trecutul avut în vedere, cât și pentru prezent și viitor. Pentru moment, au fost doar patru: Cristian Gașpar, bursier român la Budapesta, *The Ancients as Fellow-Travellers: The Impact of Ideology on Greek and Latin Handbooks in Romania (1945–1965)*, László Horváth (Budapesta), *Classical Philology in the Eötvös Collegium (1957–1990)*, Barbara Brzuska (Varșovia), *Latin in Polish Schools, 1945–1970* și Witold Wolodkiewicz (Varșovia), *Study of Roman Law in Socialist Countries*. Ultima comunicare sugerează pe bună dreptate măsura încă greu de apreciat a funcționării justiției în țările foste „socialiste”, pe care nu o mai comentăm aici, chiar dacă diferențe calitative au existat între ele și la acest capitol..

La „Clasice și Politică” au participat: Jozef Mural (Praga), *Jan Patočka (1907–1977)*, *Scholar and Dissident*, Elzbieta Olechowska (Varșovia), *Prof. A. Krawczuk, Classical Philologist, Ancient Historian, TV Personality, a Communist Minister of Culture – a Preview*, David Movrin (Liubliana), *The First Time as Tragedy, the Second as Farce: Revolution and the Classics in the Soviet Union and Slovenia*.

Spuse sau nespuse, concluziile acestui colocviu remarcabil încă mai au de așteptat remarci și adaosuri. Și mai apoi poate chiar cel puțin câte o carte pentru fiecare dintre țările participante, sau/și problemele prezentate și discutate. Deocamdată, rezumate ale celor prezentate au fost cerute, ca și subsemnatului, de către organizatori. Ele se găsesc deja afișate pe site-ul Colocviului.

*Alexandru Barnea**

* Universitatea București. Facultatea de istorie, alex.barnea@yahoo.com

A 29-A CONFERINȚĂ INTERNAȚIONALĂ
DE ARHEOLOGIE AERIANĂ.
AERIAL ARCHAEOLOGY RESEARCH GROUP ANNUAL MEETING.
15–18 SEPTEMBRIE 2010, BUCUREȘTI

În perioada 15–18 septembrie 2010 a avut loc la București cea de-a 29-a Conferință Internațională de Arheologie Aeriană – Aerial Archaeology Research Group Annual meeting. Conferința a fost organizată de Institutul de Memorie Culturală (cIMeC) și Aerial Archaeology Research Group (AARG). Parteneri în organizarea conferinței au fost Muzeul Aviației, Muzeul Național al Satului „Dimitrie Gusti”, Muzeul Județean Teleorman și Muzeul Câmpiei Boianului.

AARG, înființat în 1981, este o organizație care grupează majoritatea cercetătorilor interesați de arheologia aeriană din lume și oferă un mediu propice schimbului de idei și informații pentru toți cei interesați de fotografia aeriană, foto-interpretare, tele-detectie în arheologie (remote sensing) sau arheologia peisajului (landscape archaeology). În ultimii ani, AARG s-a implicat masiv în organizarea și coordonarea unor proiecte internaționale de cercetare, precum și în formarea de noi specialiști în arheologie aeriană, provenind în special în țările spațiului ex-sovietic și est-european, dar și din țări cu o prezență mai slabă în acest domeniu. Începând cu anul 2004, România, prin intermediul Institutului de Memorie Culturală, a devenit parte a unui astfel de proiect de amploare, *European Landscapes: Past, Present and Future*, program care a permis formarea de noi specialiști (printre care și autorul acestor rânduri) și dezvoltarea de proiecte noi, între care amintim pe cele dedicate cercetării vâilor râurilor Neajlov și Mostiștea sau a repertoriilor siturilor arheologice și monumentelor istorice de pe teritoriul județului Satu Mare.

Conferința organizată la București se înscrie așadar pe aceeași linie a încurajării utilizării fotografiei aeriene în arheologie și a metodelor ne-distructive (noninvazive) de cercetare arheologică în general, metode care au dat rezultate extraordinare oriunde au fost folosite.

Participarea internațională a fost numeroasă, la conferință participând peste 100 de cercetători din 20 de țări. Ca și la conferințele precedente AARG s-a implicat în sprijinirea participării tinerilor cercetători și a studenților prin acordarea de burse. Remarcăm cu tristețe însă slaba prezență a cercetătorilor români la conferință, mai ales a celor din București, dar și lipsa totală de interes a factorilor de decizie din Ministerul Culturii.

Conferința a fost împărțită în trei părți – un *workshop*, desfășurat în prima zi, lucrările propriu-zise, desfășurate timp de două zile, 16 și 17 septembrie, și o excursie în sudul Munteniei, în ultima zi.

SCIVA, tomul 62, nr. 1–2, București, 2011, p. 157–159

Prima parte, desfășurată în ambianța confortabilă a sediului Ministerului Culturii, a fost dedicată unor prezentări introductive despre rolul, metodele și aplicațiile arheologiei aeriene. *Workshop*-ul a fost deschis de prezentările profesorilor Rog Palmer și Chris Musson, cei care s-au implicat cu mult entuziasm în ultimii ani și în sprijinirea proiectelor românești de arheologie aeriană. Ioana Oltean, de la Universitatea din Exeter, a promovat în prezentarea sa necesitatea imperioasă a unui program susținut pe termen lung de arheologie aeriană în România, punând în evidență rezultatele de până acum și eficiența acestei metode de cercetare. Colegii din Belgia și Ungaria au prezentat rezultatele cercetărilor proprii și mai ales viziunea lor asupra abordării arheologice a unor zone diferite. După pauză, în care participanții la conferință au fost invitați să viziteze Muzeul Satului, colegii noștri de la Timișoara au prezentat primele lor încercări (timide) de identificare a unor structuri arheologice de pe teritoriul Banatului pe baza imaginilor satelitare. În aceeași notă introductivă, Ralf Hesse a prezentat un proiect extraordinar, acela al repertoriului complete a siturilor și monumentelor din land-ul Baden-Württemberg cu ajutorul LIDAR-ului (*Light Detection And Ranging*), oferind în același timp și o foarte utilă prezentare a acestui nou instrument de cercetare arheologică. Sesiunea s-a încheiat cu (deja) obișnuita prezentare a lui Peter Horne (English Heritage) despre *National Mapping Programme*, cel mai mare proiect de repertoriere a siturilor arheologice și monumentelor istorice din lume, utilizând fotografia aeriană, desfășurat pe teritoriul Marii Britanii sub egida *English Heritage*. Seara s-a încheiat într-un mod extrem de agreabil la recepția de bun venit găzduită de Muzeul Aviației.

Următoarele două zile au fost dedicate comunicărilor, în cadrul mai multor sesiuni distincte: *Aerial archaeology in Romania*, *Aerial archaeology projects, Interpretation, LIDAR in context*, *Aerial archaeology in South-East Europe* și *Beyond aerial archaeology*.

Prima sesiune a fost deschisă de prezentarea doamnei Irina Oberländer-Târnoveanu despre istoricul cercetărilor de arheologie aeriană pe teritoriul României. Profesorul Bill Hanson (Universitatea din Glasgow) și Ioana Oltean au prezentat rezultatelor propriilor proiecte de cercetare, primul în Transilvania și al doilea în sudul Dobrogei, cu rezultate remarcabile. Tot în Transilvania s-au desfășurat și cercetările colegilor maghiari, prezentate de Czajlik Zoltán. Colectivul de la cIMeC și colegii de la Muzeul Național de Istorie au prezentat împreună două comunicări privind cercetările lor în sudul Munteniei, legate de așezările neolitice în primul rând.

Din cadrul celei de a doua sesiuni remarcăm imaginile extraordinare prezentate de Gwil Owen de la Amarna (*Aerial images of Amarna*), precum și proiectele substanțiale prezentate de colegii belgieni – *Aerial surveys in the Belgian Province of Liège* și *From aerial photographs to Bronze Age burial landscapes in sandy Flanders*.

A treia sesiune s-a concentrat pe probleme mai mult teoretice, privind diversele modele de interpretare a fotografiilor aeriene, modalitățile de percepție a peisajului arheologic cu ajutorul aparatului fotografic și implementarea de programe automate de extragere a datelor din fotografii, remarcându-se în acest sens contribuțiile lui Michael Doneus, Darja Grosman (Universitatea din Ljubljana),

Véronique De Laet și Dave Cowley. Sesiunea s-a încheiat cu o discuție productivă, animată de intervențiile colegilor Cathy Stoertz (English Heritage) și Ole Risbøl.

Sesiunea dedicată LIDAR, mai tehnică, a fost împărțită între colegii germani, austrieci, francezi, italieni și englezi, care au prezentat proiectele proprii, precum și modalități de integrare a utilizării LIDAR alături de metodele clasice de cercetare noninvazivă. Remarcăm prezentarea lui Michael Doneus (Universitatea din Viena) – *The impact of Airborne Laser Scanning for Landscape Archaeology*, care a subliniat avantajele folosirii acestui instrument pentru arheologie.

Sesiunea dedicată arheologiei aeriene în sud-estul Europei a grupat patru comunicări, de mai mică întindere. S-au remarcat prin rezultatele interesante comunicările colegilor Ioana Oltean, Bill Hanson și Ovidiu Țentea – *Aerial archaeology and Roman limes in Romania* și Bertók Gábor, Gáti Csilla – *An emerging Late Neolithic landscape in Baranya County, Hungary. Recent discoveries from the air and from the space*.

Conferința s-a încheiat cu o serie de prezentări dedicate utilizării fotografiei aeriene în afara arheologiei, cum ar fi studiile de geografie, geologie, paleo-mediu sau protecția monumentelor.

Pe tot parcursul desfășurării lucrărilor au putut fi consultate și o serie de 19 postere, cuprinzând proiecte de cercetare de mai mică amploare, în desfășurarea sau aparținând unor studenți.

În cadrul conferinței a fost lansat și volumul „Arheologie aeriană în România și Europa”, coordonat de Rog Palmer, Irina Oberländer-Târnoveanu și Carmen Bem, care adună principalele rezultate ale proiectului *European Landscapes: Past, Present and Future*.

După terminarea lucrărilor participanții au fost invitați la dineul de închidere, desfășurat la Hotel Caro, care de altfel a găzduit și lucrările conferinței.

Ultima zi a fost rezervată unei excursii la muzeele și siturile arheologie din sudul Munteniei. Au fost vizitate *tell*-urile neolitice de la Vitănești, Măgura și Gorganu, precum și muzeul din Alexandria. O mențiune specială merită vizita de încheiere a excursiei, la Muzeul Câmpiei Boianului de la Drăgănești-Olt și mai ales participarea delegaților la deschiderea oficială a Arheo-Parcului (o reconstituire destul de reușită a unui sat neolitic) din cadrul aceluiași muzeu, inițiativă și realizare a profesorului Traian Zorzoliu, care alături de oficialitățile locale și elevii din Cercul de Arheologie local au făcut o primire extraordinară participanților la conferință.

Concluzionând, putem afirma că această conferință, în pofida crizei financiare mondiale care a afectat și cercetarea arheologică, dar și a slabei prezențe românești la desfășurarea lucrărilor, a fost un succes, și mai presus de toate un prilej minunat de a întâlni vechi prieteni și colaboratori, cu toții membrii ai familiei celor îndrăgostiți de fotografia aeriană.

Cătălin I. Nicolae*

* nicotk@gmail.com

Ralf Schwarz, *Pilotstudien. Zwölf Jahre Luftbildarchäologie in Sachsen-Anhalt, Landesamt für archäologie Sachsen-Anhalt, Halle (Saale), 2003, 292 p., 230 fotografii aeriene*

Volumul pe care-l prezentăm constituie o sinteză a cercetărilor de arheologie aeriană efectuate timp de 12 ani de către autor pe teritoriul landului Saxonia-Anhalt, situat în partea centrală a Germaniei.

Paradoxal, deși având o tradiție importantă în domeniul utilizării fotografiilor aeriene pentru arheologie (Th. Wiegand, C. Schuchardt) și o experiență certă în cel al fotografiei aeriene, pentru care stau dovadă cele peste 10 milioane de fotografii aeriene executate de Luftwaffe în timpul celui de Al Doilea Război Mondial, risipite acum în arhive din toată lumea, arheologia germană rămâne încă ușor în urma vecinilor europeni, Franța, Anglia și chiar Italia.

Fără îndoială, în Germania ultimelor decenii, cercetările aerofotografice au fost dominate de personalitatea lui Otto Braasch, pilot, profesor, arheolog, autor a numeroase studii și promotor activ al utilizării fotografiei aeriene în arheologie, în țara sa și, în ultimii ani, și în țările Europei centrale și de sud-est; autorul volumului de față este unul dintre numeroșii săi elevi.

Contribuția lui Otto Braasch este, de altfel, menționată și de prefațatorul volumului, Harald Meller, director al *Landesamt für archäologie Sachsen-Anhalt* (p. 6–7).

Studiul debutează cu o scurtă istorie a utilizării fotografiei aeriene în arheologie (*Luftbildarchäologie*), insistându-se mai mult pe descoperirile și progresele legate de spațiul german (p. 8–10).

Autorul acordă o pagină separată importanței arheologiei aeriene, subliniind eficacitatea acestei metode de cercetare și, mai ales, randamentul net favorabil rezultat din evaluarea raportului dintre costuri – timp – rezultate (*Bedeutung der Luftbildarchäologie*, p. 10–11). Acest raport este ilustrat și într-un tabel statistic (p. 11), în care putem lesne observa că în urma cercetărilor de arheologie aeriană numărul siturilor arheologice nou descoperite a crescut spectaculos, chiar și de 10 ori (*landkreis Köten*, de ex.).

După aceste pagini introductive, autorul expune concis principalele metode și concepte cu care operează arheologia aeriană (p. 11–16). Astfel, sunt oferite informații despre tipurile de urme care pot fi văzute din aer și care sunt factorii ce conduc la apariția lor, precum și despre modul cel mai indicat de interpretare a lor. Tot aici autorul amintește că în decursul celor 12 ani de cercetări au fost identificate și fotografiate 5067 de situri arheologice (cunoscute și, mai ales, necunoscute), fiind utilizate 2270 de filme, din care au rezultat peste 80000 de fotografii color. Deși excelent expuse, informațiile sunt totuși sumare și acest capitol (*Methoden der Luftbildarchäologie*) merita, credem noi, un spațiu mai larg în economia lucrării.

Situația geologică a landului Saxonia-Anhalt este prezentată concis (*Geologische Voraussetzungen*, p. 18), fiind alăturată și o hartă pe care sunt semnalizate siturile arheologice fotografiate din aer de către autor (p. 17). Se observă foarte ușor o concentrare a acestora în zonele cu loess și soluri nisipoase. Lipsește însă, din păcate, planul rutelor de zbor, sau măcar simpla menționare figurată a aerodromurilor utilizate, ceea ce ar fi permis o judecată mai obiectivă a acestei hărți.

După această parte introductivă, urmează corpul central al lucrării (*Ergebnisse der Luftbildarchäologie*), care prezintă rezultatele celor 12 ani de cercetări aeriene, grupate, cronologic, pe epoci.

Prima epocă prezentată este neoliticul (*Jungsteinzeit*, p. 20–80), cu cele trei subdiviziuni ale sale – timpuriu, mijlociu și târziu.

În cadrul acestor subcapitole, autorul prezintă, pentru fiecare în parte, tipurile de situri fotografiate: așezări deschise, fortificate, necropole, locuri sau „edificii de cult”. Acest sistem de prezentare se repetă pentru fiecare epocă, completat uneori doar cu tipuri diferite de situri, caracteristice numai anumitor epoci.

Urmează capitolul dedicat epocii bronzului și primei părți a epocii fierului (*Bronzezeit und frühe Eisenzeit*, p. 81–140). Informația este prezentată în subcapitole structurate tematic în mod asemănător capitolului precedent, adăugându-i-se și categoria drumurilor și diverselor structuri legate de delimitarea teritoriului (*Grenzen*).

Un capitol separat este rezervat celei de a doua perioade a epocii fierului (*Späte Eisenzeit*, p. 141–174), cu mențiunea că sunt înregistrate doar așezări fortificate, necropole și câteva structuri parcelare, asemănătoare acelor *celtic fields* din Marea Britanie.

Epoca romană (*Römische Kaiserzeit*) ocupă cel mai mic spațiu între epocile prezentate, de la p. 175 la p. 192, fiind ilustrate următoarele categorii de situri: așezări civile, fortificații, necropole și drumuri.

Ultima epocă prezentată este epocă medievală (*Mittelalter*, p. 193–265). În cadrul acesteia apar și noi tipuri de situri, reprezentate de castele, cetăți fortificate sau de exploatare miniere de suprafață.

Majoritatea imaginilor care sunt prezentate în lucrare sunt fotografii oblice, nerectificate și care nu prezintă de obicei decât cel mult o procesare primară. Fiecare fotografie are indicat numele sitului arheologic, data la care a fost realizată și un număr de identificare. Lipsesc însă coordonatele geografice absolute. Cele mai multe fotografii sunt cadre generale ale siturilor, lipsind de cele mai multe ori detaliile, dar și perspective mai largi, care să ofere o înțelegere mai bună și a contextului natural și antropic al sitului fotografiat. Toate fotografiile au fost realizate vara, cu excepția a 8 cadre prezentate la finalul lucrării, ale unor situri din perioada medievală, realizate iarna. Din păcate, nu reiese foarte clar din text dacă alegerea unor cadre realizate numai vara a fost intenționată sau siturile ilustrate au fost cercetate numai în această perioadă.

Pentru fiecare epocă autorul prezintă tabele statistice amănunțite, oferind în același timp și o tipologie a diverselor structuri fotografiate. Reținem mai ales datele cu privire la dimensiunile structurilor fotografiate, în special a celor preistorice, exprimate în hectare, pentru

cele mai mari, sau în metri, mai ales când e vorba de diametrul unor tumuli.

Pentru fiecare epocă cercetată (iar pentru preistorie chiar și pentru fiecare cultură), autorul prezintă și câte o hartă, pe care sunt marcate siturile fotografiate, indiferent dacă este vorba de noi descoperiri sau puncte deja cunoscute.

Din păcate acest tip de hartă reprezintă una din scăderile majore ale volumului.

Lipsește astfel cu desăvârșire cartările de amănunt, transformările fotografiilor în planuri și hărți, integrarea lor în hărți de detaliu, lipsește practic toată partea de interpretare cartografică a imensei informații oferite de fondul fotografic avut la dispoziție. Singurele încercări de acest tip apar sumar la p. 46–47 (Quenstedt, Kamegg și Goseck) și la p. 215 (Hünenburg), reconstrucții grafice și planuri care nu reușesc sub nicio formă să suplinească lipsa planurilor topografice. La p. 270, în încheierea corpului principal al cercetărilor, este prezentat un tabel care sistematizează tipurile de *crop-marks* surprinse de autor.

Lucrarea se încheie cu o bibliografie foarte utilă și amănunțită (p. 274–289) și un tabel cronologic (p. 290).

Concluzionând, putem spune că volumul de față reprezintă suma unei activități intense de cercetare (aproximativ 100 de zboruri pe an), timp de mai bine de un deceniu, într-un spațiu bine definit geografic și bogat din punct de vedere arheologic. Autorul prezintă sintetic și clar rezultatele acestor cercetări, optând în același timp și pentru varianta simplă de publicare, destinată unui public mai larg. Lipsa unui capitol de interpretare, ca și cea a planurilor de detaliu reprezintă marile scăderi ale volumului, realizat, altfel, în condiții grafice excelente.

Lucrarea reușește însă să arate foarte clar potențialul enorm al utilizării fotografiei aeriene pentru arheologie, să sublinieze statutul tot mai bine definit al arheologiei aeriene între metodele de cercetare arheologică, fiind în același timp un instrument util în înțelegerea peisajului arheologic contemporan al landului Saxonia-Anhalt.

Cătălin I. Nicolae*

* nicotk@gmail.com

Alexander Herda, *Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molpoi-Satzung*, Milesische Forschungen 4, Ed. Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2006, 543 p, 22 fig.

Lucrarea, apărută în seria Milesische Forschungen, este versiunea prelucrată a tezei de doctorat, susținută de autor în 1998 la Freie Universität Berlin, cu titlul „Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet im Lichte der Molpoi-Satzung. Ein Textkommentar als religionsgeschichtliche Vorarbeit zu einer Archäologie des Kultes”.

Așa cum reiese din titlul cărții, studiul este centrat asupra unei inscripții monumentale (45 rânduri pe o lespede de 2,54 m x 1,28 m), cunoscută drept legea sacră a molpilor. Textul inscripției, alături de aparatul critic și de o nouă traducere, face obiectul primului capitol (p. 9–14), la care se vor raporta toate comentariile, sistematizate tematic, în capitolele următoare și, în mod special, capitolul IV. Istoria inscripției, cronologia diverselor inserări și reformulări, ulterioare miezului inițial, sunt tratate în capitolul II (p. 15–20). Aflăm din acesta că textul legii a fost formulat, conform aisymnetului eponim, în a doua jumătate a secolului al V-lea a. Chr. (447/6 a. Chr.); apoi, cu câteva adăugiri ulterioare, a fost rescris în secolul al II-lea a. Chr. pe lespede aflată acum în Muzeul Pergamon din Berlin. Lespedea a rămas expusă pe amplasamentul inițial din sanctuarul lui Delphinios din Milet până în momentul interzicerii cultelor păgâne, în secolul al VI-lea p. Chr. Astfel, având în vedere că, dacă nu regulamentul sacru în sine, atunci, cel puțin, unele practici culturale prescrise de acesta existau deja din perioada arhaică, durata funcționării acestora acoperă aproape 1000 de ani.

Condițiile de descoperire ale inscripției și contextul expunerii sale inițiale în sanctuarul lui Apollo Delphinios sunt subiectul unui capitol separat (p. 21–30). Aici, autorul a reconstruit contextul arheologic, valorificând documentația de săpătură, rapoartele și publicațiile de la începutul secolului al XX-lea. Pe de altă parte, luând în calcul analiza suportului inscripției, reușește să lămurească faptul că nu avem de a face cu o stelă expusă liber în curtea sanctuarului, ci cu o lespede încastrată, ca ortostat, în zidul elenistic al Delphinion-ului (p. 27).

Partea cea mai consistentă a cărții este dată de capitolul IV, destinat comentariului detaliat al

inscripției (p. 31–424). Prescripțiile legii sacre privesc aproape în exclusivitate sărbătoarea Hebdomaia (referințe la alte sărbători – Thargelia și Metageitnia – sunt făcute în treacăt, în r. 20–22), care avea loc între a 7-a și a 10-a zi a lunii Taureon (aprilie/martie) și marca începutul anului nou milesian. Plecând de la analiza strict filologică a textului și fundamentându-se pe surse literare și epigrafice, autorul reconstituie desfășurarea ritualurilor și a sacrificiilor din sanctuarul lui Apollo Delphinios de la Milet și reface parcursul procesiunii, din acest punct spre sanctuarul lui Apollo Didymeus. Cu acest prilej, sunt descrise sacrificiile aduse în diversele sanctuare de pe *via sacra*, culminând cu Boiegia/Didymaia în sanctuarul de la Didyma. O categorie de surse, importantă în analiza textului inscripției, este reprezentată de rezultatele cercetărilor arheologice recente, pe care însuși autorul le-a condus în Delphinion-ul de la Milet. Astfel, textul include numeroase și detaliate referințe privind topografia cultului, în încercarea de a recompune spațiul sacru milesian. În acest scop au fost luate în considerare cercetările arheologice ce țin de planul Miletului în perioadă elenistică și de topografia sanctuarelor de pe *via sacra* dintre Milet și Didyma.

Capitolul IV este împărțit în 12 subcapitole, ce corespund conținutului rândurilor inscripției, precum: formula introductivă (r. 1–6), regulamentul ritualurilor din Delphinion (r. 6–18), procesiunea spre Didyma (r. 18–20, 27–31), sau inserărilor de după 447/6 a. Chr. (r. 20–25), comentate separat. În cadrul acestor subcapitole, fiecare propoziție, expresie – sau chiar temen – din aceste rânduri fac, la rândul lor, obiectul altor subcapitole (în total 143). Excursuri tematice au fost inserate, pe parcursul comentariului, în măsura în care au ajutat la o mai bună înțelegere a textului inscripției. Concluziile la comentariul inscripției, expuse nu în ordinea în care apar în rândurile textului, ci tematic, sunt cuprinse în capitolul V (p. 425–442), iar o vedere sistematică asupra textului inscripției este reluată în următorul capitol (p. 443–445). Alte lămuriri suplimentare, digresiuni asupra relației dintre cultele de la Milet și Didyma, precum și asupra vocabularului

sacrificial al inscripțiilor din cele două situri, dispuse într-un tabel comparativ, au fost așezate în două anexe (cap. VII–VIII, resp. p. 447–462, 463–472). În fine, un registru de indici, ordonat în patru părți (1. surse literare, 2. inscripții, 3. nume, 4. concepte) și o ilustrație de 22 figuri întregesc lucrarea. Nu în ultimul rând, este de menționat bogatul aparat critic, ce riscă uneori să încarce prea mult textul, cele 3254 note de subsol, cu referințe bibliografice și comentarii, constituind, în multe cazuri, ele-insele, alte excursuri.

Rezumând concluziile lucrării, se poate afirma că sărbătoarea lui Apollo Delphinios, ce marca începutul noului an milesian, avea nu numai o semnificație religioasă, ci și una social-politică. Astfel, textul inscripției reglementa, pentru prima zi a sărbătorii, prima jertfă (*aparche*) a vechiului și noului aisymnet, jurământul de investire, precum și introducerea festivă în funcție a noului aisymnet eponim, care, în zilele următoare, conducea ritualurile și procesiunea spre Didyma. Debutul noului an este marcat, astfel, de schimbarea celor mai înalți funcționari ai cetății, aisymnetul eponim și cei cinci proshetairoi, aleși câte doi din trei *phylai* într-un an, din celelalte trei *phylai* în anul următor. Cei șase magistrați reprezentau în fapt colegiul prytanilor, iar sediul asociațiilor molpilor (Molpon) – prytaneion-ul milesian. Acesta din urmă a fost identificat arheologic în porticul de sud ce delimita spațiul sanctuarului lui Apollo Delphinios. Aisymnetul era în același timp liderul colegiului de pryteni și liderul molpilor, ultimii constituind o asociație religioasă, dedicată cultului divinității protectoare a Miletului, Apollo Delphinios. Importanța aisymnetului în viața cetății este dată de faptul că, pe de o parte, magistratura sa era eponimă, iar pe de alta, că cel puțin în perioada elenistică acesta decidea acordarea cetățeniei.

În a 10-a zi a lunii *Taureon*, a patra zi a sărbătorii, avea loc inițierea, respectiv, intrarea în corpul cetățenesc a tinerilor (*neoi*). Ritualul consta în sacrificii, concursuri muzicale și atletice (numite *Hamilleteria*), la care luau parte tinerii (*neoi*), aisymneții-stephanophori și preotul lui Apollo Delphinios. Întregul ritual al sacrificării și împărțirii jertfei, al libațiilor și al cinei sacrificiale, este descris în amănunt. De asemenea, capitole speciale sunt dedicate, în carte, participanților la sărbătoare, printre care se numărau heraldul, basileul și cei numiți în

inscripție *oinitadai*, o asociație cultică în jurul lui Heracles, care aveau ca sarcină organizarea și buna desfășurare a ritualurilor mai sus amintite.

Cea de-a doua parte a sărbătorii consta în procesiunea spre Didyma, la care lua parte întreg demosul, inclusiv femeile; desfășurarea ei reflecta, de altfel, ierarhia cetății. Parcurgerea celor 18 km, între sanctuarul din cetate și cel extraurban, era marcată de staționări și sacrificii la – nu întâmplător – șapte sanctuare, consacrate cultelor următoarelor divinități: Hecate Propylaia/Epitcheia, Dynamis (personificarea forței autorității civice milesiene), nimfele, divinitatea fluvială Kelados, (Apollo) Phyllos și (Apollo) Keraites, Chares, ultimul fiind un personaj istoric, un strămoș, al cărui cult simboliza comunitatea de origine. Procesiunea marca, observă autorul, ritualizarea spațiului public, iar *via sacra* reprezenta coloana/axa cultică a teritoriului milesian, care unea doi poli ai cultului, Delphinion-ul – sediul vetrei cetăți, și Didyma, aflată în mijlocul teritoriului. Se exprima astfel apartenența la cetate a teritoriului și a sanctuarului-oracol din Didyma, iar în același timp identitatea și coeziunea demosului milesian prindeau consistență (p. 448). În fine, la ultima oprire în fața altarului lui Apollo Didymeus avea loc hecatomba, condusă de ambii aisymneți și, începând cu puțin înainte de anul 206/5 a. Chr., o sărbătoare panelenică, Didymeia, o dată la patru ani, iar între aceștia, Boiegia.

Concepută ca un comentariu al regulamentului sărbătorii începutului de an milesian, lucrarea a devenit un instrument de cunoaștere, esențial pentru orice studiu privind cultul lui Apollo, în general. În mod deosebit, analiza și comentariul lui A. Herda sunt utile mai ales în studiul cultelor și instituțiilor din coloniile milesiene, pentru care oferă perspectiva realităților din metropolă. În fine, prin volumul *Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molpoi-Satzung*, Alexander Herda creează un model pentru orice întreprindere de acest gen în domeniul istoriei religiei grecești.

Florina Panait-Bîrzescu*

* Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" al Academiei Române, București, florina12@gmail.com

EUGENIA ZAHARIA

(29 ianuarie 1921 – 27 iunie 2010)

Eugenia Zaharia s-a născut la București, în data de 29 ianuarie 1921, fiind a treia fiică a unei familii modeste. Tatăl său, Vasile Zaharia, absolvent al Conservatorului din București, era la data nașterii sale instrumentist la Teatrul Național și la Filarmonică, fiind chiar unul dintre membrii fondatori ai Societății Filarmonice Române. Mama sa, Maria, casnică, avea să își dedice viața îngrijirii și creșterii copiilor, la fel cum aveau să facă mai târziu și cele două surori mai mari, Sofia și Elena.

Între 1928 și 1932 urmează cursurile școlii primare, la Școala Mecet (Școala de stat P. S. Aurelian), iar din 1933, după o pauză de un an, din cauza unei epidemii de scarlatină, urmează cei opt ani de curs liceal în cadrul Școlii ortodoxe (Liceul Zoe Romniceanu) din București.

În anul 1940 este admisă la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității din București, secția Istorie, ale cărei cursuri le absolvă cu o diplomă de licență în anul 1945, în pofida războiului. A avut șansa de a audia cursurile unor mari profesori, între care îi amintim pe Gh. Brătianu, I. D. Ștefănescu, N. Bănescu,

SCIVA, tomul 62, nr. 1–2, București, 2011, p. 165–182

Th. Sauciuc-Săveanu, I. Andrieșescu, Victor Papacostea, C. C. Giurescu și nu în ultimul rând pe Ion Nestor, urmașul lui Andrieșescu la catedră, cel care avea să-i devină mentor și model.

Colaborarea cu Ion Nestor începe chiar de la terminarea studiilor, în vara anului 1945, când participă la prima sa săpătură arheologică alături de acesta, la Sărata Monteoru, celebra stațiune aparținând epocii bronzului, de care avea să își lege ulterior întreaga viață și activitate științifică.

Situația tulbură de după război face ca abia în 1947 să fie numită preparator în cadrul Muzeului Național de Artă și Arheologie, la secția de Artă Medievală Românească, unde activează vreme de câțiva ani, ajungând chiar directorul secției. În 1949 devine colaborator științific în cadrul Institutului de Istoria Artei, lucrând la tema „Arta veche studiată pe tehnice”.

În iulie 1950 este numită asistent la Muzeul Național de Antichități, devenit în 1956 Institutul de Arheologie al Academiei Române, instituție de care se leagă apoi întreaga carieră științifică a Eugeniei Zaharia. La 1 ianuarie 1951, demisionează de la Muzeul Național de Artă și Arheologie și de la Institutul de Istoria Artei pentru a se dedica exclusiv cercetărilor arheologice.

Primele două decenii de activitate, deși productive profesional, aveau să fie umbrite de dese persecuții și epurări pe criterii politice caracteristice acestei epoci, care au afectat-o în mod direct, din cauza „originii nesănătoase” a bunicului său, Basil Zaharoff, dar și a sistemului rigid, copiat după cel sovietic, de selecționare și promovare a cadrelor. Din aceste motive, ca și alți colegi de generație, Eugenia Zaharia a reușit să își susțină doctoratul abia în anul 1968, cu o teză despre propriile cercetări de la Dridu, dedicate arheologiei perioadei de formare a poporului român.

Activitatea arheologică a Eugeniei Zaharia se leagă în primul rând de marile și îndelungatele săpături de la Sărata Monteoru, Dridu și Bratei, unde l-a secondat fără întrerupere pe Ion Nestor și unde a colaborat cu atâția alți emuli ai profesorului, precum Ligia Bârză și A. D. Alexandrescu. În afara acestor importante șantiere, Eugenia Zaharia a mai participat și la săpăturile de la Glina (1947), Zimnicea (1948–1949), Stoicani și Balintești (1950), Glăvăneștii Vechi și Corlăteni (1950), Leț (1955), Coșereni (1963) și Ariușd (1968, 1970–1975, 1979). Între 1969 și 1971 a participat și la săpăturile din necropola romană de la Sirmium (Serbia, fosta R. S. F. Iugoslavia).

Inflexibilitatea sa ideologică și spirituală, neapartenența la Partidul Comunist, au ținut-o departe chiar și de călătoriile de studii în spațiul comunist. Abia în 1970 reușește să ajungă în Cehoslovacia, pentru o documentare legată de problemele epocii bronzului, urmată de participarea la Congresul UISPP din 1971 de la Belgrad. Prima și singura ieșire în afara „lagărului socialist” a avut loc în iarna 1979–1980, în R. F. Germania, cu o bursă DAAD, pentru doar două luni.

Cercetările de teren ale Eugeniei Zaharia au fost întotdeauna încununate de publicarea rezultatelor, sub formă monografică, prin rapoarte de săpături sau studii.

În anul 1984, Eugenia Zaharia a fost pensionată la atingerea limitei legale de vârstă, dar a rămas și după această dată dedicată meseriei și atașată Institutului de Arheologie, pe care l-a slujit cu devotament și modestie până în ultimul an al vieții.

Influențată decisiv de Ion Nestor, Eugenia Zaharia a urmat îndeaproape spiritul magistrului său și a păstrat, cu multă dedicare, memoria operei sale științifice, dar și a profilului său uman, caracterizat prin autodisciplină, moralitate și, nu mai puțin, generozitate.

Lista lucrărilor:

Volume:

1. *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, Ed. Academiei, București, 1967, 272 p.
2. *Populația românească în Transilvania în secolele VII–VIII (Cimitirul 2 de la Bratei)*, București, 1977, 139 p.

Studii:

1. *Die Lockenringe von Sărata Monteoru und ihre typologischen und cronologischen Beziehungen*, Dacia N.S. 3, 1959, p.103–134.
2. *Considerations sur la civilisation de Criș à la lumiere de sondage de Leț*, Dacia N.S. 6, 1962, p. 5–51.
3. *Das Gräberfeld von Balintești-Cioinagi und einige Fragen der Bronzezeit in der Moldau*, Dacia N.S. 7, 1963, p. 139–176.
4. *Considerații despre cultura Criș pe baza sondajelor de la Leț*, SCIV 15, 1964, 1, p. 19–44.
5. *Cercetarea Hallstatt-ului timpuriu în România*, SCIV 16, 1965, 3, p. 451–462.
6. *Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. Fouilles et trouvailles de Mediaș*, 1958, Dacia N.S. 9, 1965, p. 83–104.
7. *Angaben über die Boian-Giulești-Kultur. Die Siedlung von Leț*, Dacia N.S. 11, 1967, p. 5–38.
8. *Sur la période de transition de néolithique à l'âge du bronze dans l'aire des civilisations de Cucuteni et de Gumelnița*, Dacia N.S. 12, 1968, p. 17–44.
9. *Un tesoro di pugnali d'oro e di asce d'argento dell'età del bronzo*, FastiArcheologici 18-19, 1963-1964 (1968), p. 125–127 (în colaborare cu Octavian Iliescu).
10. *Câteva observații despre arheologia și istoria secolelor VIII–XI pe teritoriul R.S. România*, Aluta 1, 1969, p. 115–130.
11. *Probleme ale epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, Aluta 2, 1970, p. 63–69.
12. *Importanța arheologiei în cercetarea istorică și legăturile ei cu izvoarele scrise, cu istoria artei și cu restaurarea monumentelor istorice*, Aluta 3, 1971, p. 167–174.
13. *Sur le développement de l'archéologie et la numismatique en Roumanie*, RRH 10, 1971, 1, p. 107–127 (în colaborare cu Bucur Mitrea).
14. *Données sur l'archéologie des IVe–XIe siècles sur le territoire de la Roumanie. La culture Bratei et la culture Dridu*, Dacia N.S. 15, 1971, p. 269–288.
15. *Sur la civilisation Monteoru (Age du bronze)*, în *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Tom III, Rapports et corapports, Belgrad, 1973, p. 52–60.
16. *Les sources archéologiques de la continuité daco-romaine*, Apulum 12, 1974, p. 279–294.
17. *Dès migrations indo-europeenes et orientales aus invasions slaves*, Archéologia 91, 1976, p. 40–45.

18. *Rolul Dobrogei în istoria formării poporului român și a statului medieval românesc*, Peuce 6, 1977, p. 203–206.
19. *Importanța cercetărilor de la Bratei*, Contemporanul, 31 martie 1978.
20. *Despre începutul culturii Monteoru*, Aluta 10–12, 1978–1979, p. 33–37.
21. *Rolul istoric al obștilor satești. Contribuție la istoria românilor în mileniul I. Închinare țăranimii române*, Acta Moldaviae Meridionalis 2, 1980, p. 133–156.
22. *Organizarea social-economică și militar-politică a românilor în mileniul I. Satele devălmașe de tip vrâncean*, Vrancea 4, 1981, p. 141–147.
23. *The Romanians, Descendants of glorious Forerunners*, în *Romania, Pages of History*, București, 1980.
24. *Über die Frühmittelalterlichen Dörfgemeinschaften. Die sozial-ökonomische und militär-politische Rolle*, RESEE 19, 1981, 3, p. 543–554.
25. *Cultura Dridu și problemele arheologiei și istoriei și istoriei sec. VIII–XI*, Carpica 14, 1982, p. 87–91.
26. *La culture de Monteoru. L'étape des debuts à la lumiere des fouilles de Sărata Monteoru*, Dacia, N.S. 31, 1987, p. 21–50.
27. *Continuitatea daco-romană între secolele IV–XI în lumina cercetărilor de la Bratei*, AARMSI IV, 1990, t. 12.
28. *Descoperiri ale culturii Monteoru în sud-estul Transilvaniei*, TD 11 1990, p. 33–37.
29. *La culture de Monteoru. Sa deuxième étape de développement à la lumière des fouilles de Sărata Monteoru (dép. de Buzău) (II)*, Dacia N.S. 34, 1990, p. 23–52.
30. *La culture de Monteoru. La III étape Mlc2. Les fouilles de Sărata Monteoru*, Dacia N.S. 35, 1991, p. 61–92.
31. *La Culture de Monteoru. Les IVe–V^e étapes. Les Fouilles de Sărata Monteoru*, Dacia N.S. 37, 1993, p. 15–38.
32. *Descoperirile de la Bratei și importanța lor pentru arheologia și istoria secolelor IV–V pe teritoriul României*, Mousaios 4, 1994, 1, p. 149–152.
33. *Contextul social-politic al apariției statelor medievale românești*, Mousaios 4, 1194, 2, p. 9–16.
34. *La station no. 2 de Bratei, dép. de Sibiu (VIe–VIIIe siècles)*, Dacia N.S. 38–39, 1995–1996, p. 297–356.
35. *Despre Țara Vrancei. Țara Mioriței*, Mousaios 9, 2004, p. 137–140.
36. *Colecții și muzee distruse*, Ziarul financiar, 16 ianuarie 2006.
37. *Câteva informații despre pierderea unor valori din patrimoniul național și particular*, Mousaios 9, 2006, p. 307–312.

Rapoarte:

38. *Așezările din epoca barbariei. Lucrările de pe șantierul de la Sărata-Monteoru 1949*, SCIV 1, 1950, p. 53–56 (în colaborare cu Ion Nestor).
39. *Cercetarea așezărilor omenești din societatea primitivă precum și formale sclavagiste și regiunea Siret-Prut-Dunăre*, SCIV 1, 1950, p. 55–68 (în colaborare cu Mircea Petrescu-Dâmbovița, Vladimir Dumitrescu, Adrian Florescu, E. Negruți, P. Poghir).
40. *Săpăturile de pe șantierul Valea Jijiei (Iași-Botoșani-Dorohoi) în anul 1950*, SCIV 2, 1951, 1, p. 51–76 (în colaborare cu Ion Nestor, A. D. Alexandrescu, Eugen Comșa, Vlad Zirra).
41. *Săpăturile arheologice de la Sărata-Monteoru, în campania anului 1950*, SCIV 2, 1951, 1, p. 159–168 (în colaborare cu A. D. Alexandrescu).
42. *Șantierul Sărata-Monteoru*, SCIV 4, 1953, 1–2, p. 69–89 (în colaborare cu Ion Nestor, A. D. Alexandrescu, Vlad Zirra).
43. *Șantierul arheologic Sărata-Monteoru (1954) (r. Buzău, reg. Ploiești)*, SCIV 6, 1955, 3–4, p. 497–513 (în colaborare cu Ion Nestor).

44. *Săpăturile de la Sărata Monteoru din 1955* (r. Buzău, reg. Ploiești), Materiale 4, 1957, p. 187–194 (în colaborare cu Ion Nestor).
45. *Săpăturile de la Sărata Monteoru* (r. Buzău, reg. Ploiești), Materiale 5, 1959, p. 511–518 (în colaborare cu Ion Nestor).
46. *Sondajele de la Dridu*, Materiale 5, 1959, p. 547–553 (în colaborare cu Ion Nestor).
47. *Săpăturile de la Sărata Monteoru*, Materiale 6, 1959, p. 519–514 (în colaborare cu Ion Nestor).
48. *Săpăturile de la Dridu*, 1957, Materiale 6, 1959, p. 593–603 (în colaborare cu Ion Nestor).
49. *Morminte sarmatice descoperite la Cioinagi în 1949* (r. Tg. Berești, reg. Galați), Materiale 6, 1959, p. 897–902.
50. *Săpăturile de la Sărata Monteoru*, Materiale 7, 1961, p. 513–517 (în colaborare cu Ion Nestor).
51. *Săpăturile de la Mediaș*, Materiale 7, 1961, p. 171–178 (în colaborare cu Ion Nestor).
52. *Săpăturile de la Dridu* (r. Urziceni, reg. Ploiești), Materiale 7, 1961, p. 561–569. (în colaborare cu Ion Nestor).
53. *Săpăturile de la Dridu*, Materiale 8, 1962, p. 661–665. (în colaborare cu Ion Nestor).
54. *Sondajele de la Bratei din 1959* (r. Mediaș), Materiale 8, 1962, p. 623–631.
55. *Principalele rezultate ale săpăturilor de la Ariușd (1968–1973)*, StComSf. Gheorghe, 1973, p. 26–35.
56. *Stațiunea arheologică de la Sărata Monteoru*, Studii și cercetări de istorie buzoiană 1, 1973, p. 15–29.
57. *Date preliminare despre rezultatele săpăturilor de la Ariușd 1968–1973*, StComSf. Gheorghe 5, 1973, p. 26–35.
58. *Raport preliminar privind săpăturile de la Bratei, jud. Sibiu (1959–1972)*, Materiale 10, 1973, p. 191–201. (în colaborare cu Ion Nestor).
59. *Raport preliminar asupra săpăturilor din 1979 de la Ariușd, jud. Covasna*, CAMNI 4, 1981, p. 3–6. (în colaborare cu Doina Galbenu și Székely Zoltan).
60. *Săpăturile arheologice de la Bratei, jud. Sibiu*, Materiale 15, 1983, p. 449–451.
61. *Săpăturile arheologice de la Ariușd (jud. Covasna)*, Materiale 16, 1986, p. 45–47.
62. *Săpăturile arheologice de la Bratei (jud. Sibiu)*, Materiale 16, 1986, p. 190–193 (în colaborare cu Ligia Bârză și Constantin Ittu).
63. *Așezarea din epoca bronzului de la Bordești-Vrancea*, Vrancea. Studii și comunicări V–VII, 1987, p. 7–16 (în colaborare cu V. Georgescu, Gh. Asanache, Gh. Fistoc, D. Șerbu).
64. *Stațiunea de la Bratei, jud. Sibiu*, Materiale 17, 1993, p. 435–437.
65. *Sărata Monteoru, jud. Buzău*, CCA (Campania 1995), Brăila, p. 104–105.
66. *Sărata Monteoru, com. Merei, jud. Buzău*, CCA (Campania 1997), Călărași, p. 67.
67. *Sărata Monteoru. Săpăturile arheologice din Poiana Scorușului din 1952 și 1954*, Materiale S.N. 1, 1999, p. 41–58. (în colaborare cu Ligia Bârză).
68. *Săpăturile de la Sărata Monteoru, com. Merei, jud. Buzău. Raport preliminar (1996–2005)*, Materiale S.N. 2, 2007, p. 75–94.

Recenzii:

69. Petre I. Roman, „Cultura Coțofeni”, Dacia N.S. 21, 1977, p. 386–388.

Alte contribuții:

70. în J. Filip (Hrsg.), *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas* 1, 1966 și 2, 1969, vocile: Dridu (p. 306–307); (cultura) Monteoru, p. 849–850; (situl) Sărata Monteoru, p. 1202–1203; (necropola sec. VI–VII) Sărata Monteoru, p. 1203; despre Eugenia Zaharia, p. 1656.
71. în D. M. Pippidi (ed.), *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1976, vocile: (Cultura) Dridu, p. 246–248; (Cultura) Monteoru, p. 411–415.
72. în *Enciclopedia dell'Arte Antica*, vocile: Cultura Monteoru și Cultura Perieni/Periam-Pecica.

În urmă cu mai bine de 5 ani, în luna decembrie a anului 2005, am început cu Eugenia Zaharia un dialog despre arheologia românească, la a cărei dezvoltare fusese martoră (dar și contributor activ) timp de șapte decenii. Interesul nostru primar în această discuție viza personalitatea lui Ioan Andrieșescu, subiectul tezei noastre de doctorat, profesor pe care Eugenia Zaharia l-a audiat în perioada anilor 1941–1944, la Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității din București.

Dialogul nostru a început cu un interviu, înregistrat pe casetă audio, și a continuat cu un schimb de scrisori, în care Eugenia Zaharia a răspuns cu multă amabilitate întrebărilor noastre. Un interviu similar am realizat și cu domnul Mircea Petrescu-Dâmbovița, decanul de vârstă al breslei noastre arheologice, fost asistent onorific al lui Ioan Andrieșescu. În mod aproape natural, discuția noastră nu s-a rezumat doar la Ioan Andrieșescu, ci s-a extins la întreaga perioadă de început a carierei științifice a Eugeniei Zaharia, perioada tulbură a deceniilor patru și cinci ai secolului trecut.

Materialul prezentat mai jos reprezintă o îmbinare a informațiilor transmise de către Eugenia Zaharia, oral și în scris. Din rațiuni editoriale, am eliminat numeroase pasaje care priveau atmosfera culturală a perioadei interbelice, pasaje (uneori polemice) care priveau raporturile dintre diverși membrii ai Institutului de Arheologie sau unele considerații privind arheologi în activitate. De asemenea, am redus la minim considerațiile de ordin științific, privind diversele abordări din arheologia românească, care nu își găseau locul în cadrul unui demers cu rol comemorativ. Modificările de formă au fost sumare și ele au vizat în general doar uniformizarea unor forme de exprimare caracteristice comunicării orale. În rest, am păstrat neatins stilul simplu, lucid, sincer, al Eugeniei Zaharia.

De-a lungul dialogului nostru, am fost impresionat de modestia sa și de atașamentul față de valorile simple ale vieții, reguli care i-au ghidat și activitatea științifică, ca și față de memoria mentorului său, profesorul Ion Nestor.

Destinat unei utilizări private și selective, acest material, publicat aici, parte a unui dialog încheiat prea devreme, se dorește un modest tribut adus activității neobosite, fără compromisuri, și, în general, unei vieții dedicate arheologiei de către doamna Eugenia Zaharia.

*

Cătălin I. Nicolae: Povestiți-ne, vă rog, stimate doamnă, despre Bucureștiul copilăriei și adolescenței dumneavoastră, despre primii ani de școală.

Eugenia Zaharia: Toți anii de învățământ, 1929–1945, i-am făcut între cele două războaie mondiale, într-o țară întregită, în perioada monarhiei, sub trei regi: Ferdinand, Carol II, Mihai I. Am putut învăța Istoria Națională și Istoria universală corect, fără cărți sau identități secrete. Se putea exprima liber, argumentat și

răspunde corect, civilizată. Fără duplicitate. Acest lucru îl consider foarte important pentru formarea generației acelor ani. Și toate etniile din țară aveau grădiniță, școală, ziar, teatru, biserică în limba maternă.

Liceul l-am urmat la Școala Ortodoxă – externat – și cuprindea opt clase. Primele patru clase formau cursul inferior. După examenele de sfârșit de an, la toate materiile, se dădea încă un examen special (de capacitate), după care treceai în cursul superior de liceu. Uniforma și programul de învățământ erau respectate cu strictețe absolută. La uniformă școlii se purta crucea (pe care era și numărul matricol) atârnată de o panglică tricolor.

Profesoarele noastre de istorie erau foste studente ale lui Vasile Pârvan – Clemența Bengeanu și Dra Slăvescu (vară sau soră a lui Victor Slăvescu). În clasele I și V se predă Istoria Veche; în clasele IV și VIII – când era de trecut capacitatea și bacalaureatul – învățam Istoria Românilor. În ceilalți ani învățam istoria medie, modernă și contemporană universală.

Pentru Istoria Veche, cel mai bun manual era cel al profesorului Oreste Tafrali, ca și cel pentru Evul Mediu. Cuprindea multe texte de lectură și cele mai multe informații despre descoperirile arheologice. Tot în acele manuale, de Istorie Veche și de Istoria României, erau și primele informații despre preistorie în general și despre Preistoria României în special. Se insista mai mult pe perioada geto-dacică. Aceste lecții scrise și transmise verbal de profesoare au fost primele informații precise despre arheologia preistorică și greco-romană pe care le-am căpătat. Dar, fără să realizez nici ce anume însemnează ele și nici nu m-a dus gândul că m-aș putea vreodată instrui în această direcție.

Tot în programul de învățământ, începând din cl. VI-a, intrau și Filosofia, Psihologia, Logica, Etica și Sociologia. Învățam toate sistemele sociale, inclusiv marxism-leninismul și comunismul. Nu cred, nu-mi aduc aminte, ca unul dintre sistemele sociale să fi fost prezentat mai pe larg decât trebuia, mai insistent decât celelalte sisteme. În 1940, toate cele patru materii intrau în programul bacalaureatului. Am avut-o profesoară pe Adela Cruceanu (soția poetului Mihai Cruceanu – comunist). Îi păstrez cel mai frumos respect pentru modul limpede, deschis în care expunea. Am înțeles de la ea mult mai complex, mult mai clar, ce este comunismul, decât mai târziu, de la lecțiile de învățământ ideologic.

Cătălin I. Nicolae: De unde ideea de a face arheologie?

Eugenia Zaharia: Eu nu pot să spun că din liceu am plecat cu ideea arheologiei. Am plecat cu o altă idee, cu aceea a istoriei românești. Profesorii noștri de istorie erau atât de atașați de profesia lor, încât se poate spune că pentru ei nu era de fapt o profesie, ci era un cult, era o obligație și o datorie a lor de a promova ideile vremii, de a le răspândi mai departe. Să nu uităm că ne aflăm în anul 1940. E greu să vă redau în momentul de față atmosfera de atunci, nu avem timpul necesar, să vă redau drama pe care a trăit-o toată populația românească în momentul în care s-a rupt Basarabia, s-a rupt Dobrogea, pentru care luptaseră bieții români secole de-a

rândul și pentru care suferiseră atât. A fost atunci un moment foarte critic pentru țară, iar noi în liceu am avut norocul unor profesori foarte distinși. Vedeți, eu vă mărturisesc că abia în facultate mi-am dat seama de ce profesori minunați am beneficiat noi în liceu, căci nu erau făcuți pe carnetul de partid...

Cătălin I. Nicolae: Când ați început studiile universitare?

Eugenia Zaharia: Cu aceste cunoștințe dobândite în liceu, pe care le-am menționat sumar, mai înainte, am dat examen de admitere la Facultatea de Litere și Filosofie, secția Istorie. Am fost admisă cu nota 8.

Cătălin I. Nicolae: Vorbiți-ne, vă rog, despre corpul profesoral din Facultatea de Istorie.

Eugenia Zaharia: În anii în care am urmat eu Facultatea, profesorul George Brătianu, venit de la Iași, cel care avea să fie al doilea profesor martir de la catedra de Istorie Universală (1953) a ținut două cursuri: 1) Istoricul Mării Negre; 2) Evoluția Ideii de Naționalitate. Erau idei și fapte care trebuiau cunoscute, lămurite în acei ani grei, de război (1940–1944). Intra în sala de curs cu un teanc de cărți sub braț; ni le arăta pe rând, în timpul prelegerii, prezentându-le și referindu-se, în același timp, la conținutul lor, pro și contra ideilor pe care le expunea.

În aceeași ani, am audiat un curs despre Colonatul Roman (în limba franceză), ținut de profesorul Beck, refugiat din Belgia.

Profesorul C.C. Giurescu a ținut un curs foarte încărcat de date despre Domniile Fanariote. Toate schimbările domnilor erau urmărite calendaristic după toate izvoarele contemporane, turcești, românești și ale tuturor diplomaților străini din Constantinopol. Seminarul se ocupa însă de dregătorii: semnalarea lor în documente și evoluția lor; organizarea politică și administrativă a teritoriului celor trei noi provincii românești.

Conferențiarul Victor Papacostea ținea un curs și un seminar despre Istoria Românilor din Peninsula Balcanică. După doi ani, conferința s-a transformat în catedră. Au fost dintre prelegerile cele mai interesante și mai pline de conținut la care am asistat. Era un profesor cu mare talent oratoric și diplomatic, audiat de multe persoane – mulți erau studenți, care nu dădeau examen. Atașat, clar, de această lume românească risipită în Balcani, a întemeiat Institutul de Studii Balcanice și revista *Balcania*, deschisă oricui, începând chiar cu cei interesați de preistorie.

Profesorul Theofil Sauciuc-Săveanu venea de la Cernăuți, în locul profesorului Scarlat Lambrino, plecat din țară. Se trăgea dintr-o familie de patrioți bucovineni. Persoană de mare prestigiu după Primul Război Mondial, a fost unul dintre cei propuși pentru regentă, la prima domnie a regelui Mihai. A predat un curs de Istoria Greciei, începând cu preistoria. La seminar lucram pe texte din scriitorii-istorici greci. Cei de la Filologia clasică se descurcau ușor, noi, ceilalți, cu un an de greacă în liceu, lucram greu. De aceea, cu noi, lucra chiar profesorul. Era, ca cei mai mulți profesori, de o rară blândețe, răbdare și politețe excesivă. Cât a

fost Sauciuc-Săveanu decan, am beneficiat, de multe ori, de bilete gratuite la concertele de la Atheneu.

Câțiva dintre noi am încercat să învățăm greaca la Institutul Francez de Studii Bizantine, cu părintele Vitalien Laurent, cel mai bun sigilograf, pentru istoria Bizanțului. Începusem lecțiile prin anul III. Eram fericiți că aveam ocazia să învățăm cu un savant de un asemenea prestigiu. Războiul însă a încheiat și această încercare, Institutul a fost închis, iar Părintele Laurent și ceilalți au părăsit țara.

Profesorul Nicolae Bănescu, bizantinolog de mare reputație, prieten cu Nicolae Iorga, intra și își încheia lecția cu precizie de ceasornic, salutându-ne la plecare. Nu lăsa pe nimeni la examen. Dacă nu-ți putea da o notă bună, te ruga să mai vii. Procedând astfel, trebuia să înveți. Toate prelegerile le ținea în picioare, iar numele proprii le scria în grecește pe tablă. Pagini importante din Istoria Bizanțului, legate de teritoriile noastre, sunt scrise de el și rămân. După Primul Război Mondial, fusese trimis profesor și la Cluj. Era nevoie de o prezență românească de prestigiu, de profesori valoroși. Același rol l-au avut și profesorii Naum și Bezdechi.

În noiembrie 1940 s-a produs moartea lui Nicolae Iorga, în condiții atât de dramatice. Fiecare profesor și-a consacrat ora unei evocări închinată lui Nicolae Iorga. Mulți profesori și studenți l-au plâns ca pe un părinte. Atunci am aflat multe despre N. Iorga de la profesori și de la studenți. De la cei tineri am auzit că era de o rară bunătate, pe măsura geniului lui, că îi ajuta foarte mult pe studenți. După Primul Război Mondial s-a ocupat intens de tineretul din Basarabia și Bucovina, militând pentru a li se acorda burse și locuri în învățământ; i-a introdus în viața românească.

Profesorul I. D. Ștefănescu ținea cursul de Istoria artei bizantine, orientale și vechi românești. Era profesor la Universitatea Catolică din Paris și la Bruxelles. Devenise profesor prin concurs și cu dispensă de la Sf. Părinte, pentru că era ortodox și a refuzat să treacă la religia romano-catolică. L-au prețuit însă, așa de mult, încât i-au dat dispensă pe viață. Avea patru ore de curs (câte două consecutiv), plus seminar patru-cinci ore. Multe seminarii le-am ținut la monumentul respectiv, dacă era în București sau în apropierea orașului (biserica Doamnei, biserica Colții, paraclisul Patriarhiei, biserica Cotroceni). În afara orelor de la Facultate, a mai ținut la Patriarhie un curs special despre pictura bisericească, cu referire mai ales la tehnici și restaurare.

Describea mai întâi arhitectura monumentului, apoi, în interior, întreg programul iconografic, adică explica traducând literar fiecare scenă, fiecare personaj. Trebuia să cunoști istorie, mitologie, religie (greacă, orientală, romană), doctrina creștină, liturghiile orientale și apusene. Examenul consta dintr-un număr de întrebări (nu cu bilete) și probă cu fotografii, pe care trebuia să recunoști monumentul, materialul, tehnica; de unde provenea; datarea; cititul unei inscripții, dacă se nimerea. În anul I am lăsat acest examen pentru toamnă, ca să mă pregătesc bine! Am dat examen timp de o săptămână; am luat suficient și un premiu pentru lucrarea de seminar.

Lecțiile erau însoțite de proiecții cu diapozitive. Acest material didactic costa, pentru fiecare lecție, între 8000 și 12000 lei. Din partea Facultății, catedra avea alocați numai 10.000 lei, adică numai pentru o singură lecție. Seminarul a fost ajutat de regele Mihai. Profesorul ținea lecția întâi regelui și reginei-mame, după care materialul era dăruit seminarului. Din păcate, cred, diapozitivele s-au risipit; două cutii sunt și acum la mine, la Institut.

Ne-am luat „rămas bun” de la profesorii N. Bănescu și I. D. Ștefănescu, invitându-i la o înghețată la Capșa, în primăvara anului 1948. Se făcuse epurarea și în învățământul superior. Bănescu ne-a dăruit cartea lui despre Ducatele bizantine Paristrion și Bulgaria.

Nu pot să nu menționez prezența în Facultate a unui alt mare profesor și om de înaltă cultură, care a fost D. M. Pippidi – epigrafist și istoric al antichității. Cunoștea și Evul Mediu, mai ales Bizanțul, tot așa de bine ca și antichitatea. Nu mi-a fost profesor, dar am avut prilejul să-l audiez timp de vreo trei ani, când mi-am făcut stagiul pentru doctorat. Ținea lecții despre cultura și civilizația greacă; sunt de neuitat lecțiile sale despre epepele homerice.

Un alt profesor care nu poate fi omis din ansamblul marilor noștri dascăli de la Facultate, a fost Ioan Hudiță. Venit tot de la Iași, ca și D. M. Pippidi. Ne-a ținut curs despre Istoria Modernă Universală, după Renaștere și Reformă. Se purta frumos cu noi, era prietenos, totdeauna bucuros dacă veneam la așa zisele „consultații”. Era foarte apropiat de studenți. Nu-l deranjam niciodată dacă-l întrebam ceva. A fost scos din Facultate la „Reforma învățământului”, după care au urmat și alte necazuri.

Cătălin I. Nicolae: Care era structura anului universitar?

Eugenia Zaharia: În vederea obținerii Diplomei de Licență, învățământul superior de Istorie era organizat cu șase cursuri – șase materii, pe care le urmai astfel: trei din acestea timp de patru ani, iar celelalte trei numai câte doi ani. Bineînțeles că puteai urma mai multe cursuri, cu sau fără a da și examen.

Cătălin I. Nicolae: Cum arăta Seminarul de Arheologie Preistorică, cine se ocupa de el?

Eugenia Zaharia: Sediul arheologiei era la etajul IV în vechea Facultate. Era biblioteca, cancelaria profesorului, sala mare de seminar cu vitrine în care erau piese autentice și multe fotografii cu asemenea materiale. De toate se îngrijea Corneliu Mateescu, asistentul catedrei, fiu de învățător din Vâlcea. Tot acolo ținea și el un seminar de introducere în arheologie.

După ce Mateescu a fost concentrat și plecat pe front, profesorul Ioan Andrieșescu ne citea din scrisorile lui. Îl considera un erou și pe bună dreptate: de două ori decorat cu *Ordinul Mihai Viteazu*, primise ca răsplată un lot de pământ pe lângă Hărman. După război i l-au luat. După mișcarea din 1989, și-a cerut dreptul lui înapoi, dar i s-a oferit în alt loc, pe care el l-a refuzat.

Cătălin I. Nicolae: Ce ne puteţi spune despre Ioan Andrieşescu?

Eugenia Zaharia: L-am avut profesor în ultimii lui trei ani de viaţă. Ultimul examen l-am dat la el acasă, pentru că nu se mai putea deplasa. În urma unui cancer la sinus, operat la Paris cu ani în urmă, făcuse o paralizie facială. În ultimii lui ani de activitate nici nu mai lucra pe teren. Trimitea totuşi studenţi (niciodată studente) pe şantierele lui Ion Nestor.

În perioada în care am fost studentă a ținut două cursuri: unul de Istoria arheologiei şi altul privind Epoca bronzului. Dintre aceste două cursuri, Istoria arheologiei ne-a atras, ne-a influenţat mai mult să alegem arheologia ca materie de licenţă. Ne-au fost prezentate rând pe rând marele descoperiri care au întregit istoria umanităţii, mai ales cele legate de preistoria Greciei: Creta, Mykenai, Tyrins, Troia etc. Apoi începutul arheologiei clasice cu J. J. Winckelmann, formarea colecţiilor şi treptat a marilor muzee: Luvru, British Museum şi Kaiser Friederich etc. Aceste expuneri, însoţite de o mare bogăţie de informaţii, luminau istoria străveche a umanităţii, istorie întemeiată pe documentele arheologice, care se completau cu cele pe care le învăţam la Istoria antică. Anul IV l-am terminat audiind lecţii de literatură greacă, materie cu care puteam înlocui arheologia. O parte dintre noi, cei de la Filologia Clasică, şi-au putut da Licenţa în 1944. Noi ceilalţi a trebuit să aşteptăm pe noul profesor de arheologie, căci Ioan Andrieşescu murise în 17 decembrie 1944. Noul profesor, Ion Nestor, ne-a acceptat să ne prezentăm la licenţă în sesiunea iunie 1945, după audierea unui curs şi după ce am lucrat şi în seminar.

În anul I, la profesorul Andrieşescu, eram obligaţi să citim *Istoria arheologiei* a lui Alexandru Odobescu şi *Getica* lui Vasile Pârvan. La sfârşit de an trebuia să prezentăm un caiet cu desene în tuş, în care să fie reprezentate toate piesele caracteristice fiecărei perioade. Desenele le copiam după mai multe lucrări indicate sau alese de noi – mai ales după Dechelette.

În anul I făceam şi un seminar (cu asistentul Corneliu Mateescu) cu desene pe tablă şi fotografii pentru a vedea şi a învăţa tot ceea ce caracterizează fiecare epocă, cu subdiviziunile cunoscute.

Cătălin I. Nicolae: Care era relaţia dintre Andrieşescu şi restul corpului profesoral?

Eugenia Zaharia: Profesorul Ioan Andrieşescu n-a folosit niciodată cuvinte agresive şi nici nu şi-a criticat colegii faţă de noi, studenţii. În anul I am avut ca lucrare de seminar Epoca bronzului. Am folosit foarte mult *Îndrumări în Preistorie* de D. Berciu. După ce am prezentat lucrarea, mi-a adresat mie şi colegilor, o observaţie foarte serioasă, dar într-o formă blândă: „să fiţi totdeauna atenţi, ca atunci când faceţi o lucrare, să ştiţi de unde, de la cine luaţi”. Am înţeles mult mai târziu ceea ce a vrut să spună.

Cătălin I. Nicolae: Care era relaţia lui Andrieşescu cu Ion Nestor?

Eugenia Zaharia: Relaţiile lui Andrieşescu cu Nestor erau foarte bune. Dovadă sunt scrisorile dintre ei, din care reiese respectul pe care Nestor, care între timp îşi

făcuse doctoratul în Germania, la Marburg, îl păstra profesorului său și, pe de altă parte, considerația pe care Andrieșescu i-o acorda fostului său elev. De altfel și lucraseră împreună la Sărata Monteoru în 1926–1927 și se cunoșteau bine. Ion Nestor ne-a vorbit deseori despre convorbirile pe care le-au avut în acei ani de lucru împreună. Andrieșescu era un om foarte cultivat, foarte citit, cu multe călătorii de studii și de perfecționare în centre universitare străine. L-a considerat pe Nestor ca fiind cel mai bun și, de aceea, pentru a învăța să lucreze, pe studenți, ca și pe asistentul său (Corneliu Mateescu) îi trimitea tot pe șantierele lui I. Nestor. În 1937–1939 l-a vizitat pe Nestor la săpăturile de la Sărata Monteoru și a fost mulțumit. De aceea, văzând modul nou de lucru în cercetarea arheologică, nu a mai publicat săpăturile lui H. Schmidt din 1917–1918 și nici pe cele proprii din 1926–1927.

Cătălin I. Nicolae: Care era relația dintre Andrieșescu și Vladimir Dumitrescu?

Eugenia Zaharia: Pot da numai câteva informații. L-am auzit pe Vl. Dumitrescu vorbind frumos despre Ioan Andrieșescu, menționând că îl lăudase totdeauna pentru modul clar în care vorbea, în care-și exprima părerile. Profesorul Andrieșescu ne-a trimis odată cu Corneliu Mateescu să vizităm Muzeul Național de Antichități, ca lecție de seminar. A adăugat că el nu poate merge să ne conducă, deoarece fusese îndepărtat de la direcția Muzeului fără motivare. Director era atunci Vladimir Dumitrescu, care ne-a făcut o prezentare foarte clară a lucrurilor expuse în Muzeu.

Cătălin I. Nicolae: Care a fost primul șantier arheologic pe care ați mers?

Eugenia Zaharia: Primul șantier pe care-am lucrat a fost Sărata Monteoru, în 1945, după Licență. Aici, am început să cunosc și să înțeleg ce înseamnă o cercetare arheologică; și „cum se stă de vorbă cu pământul”, adică cum dintr-o depunere arheologică poți primi atâtea informații care să reconstituie situații și fapte petrecute în trecut, într-o perioadă lipsită de izvoare scrise. Eram împreună cu Alexandrina Alexandrescu, Eugen Comșa și cu încă un coleg, care s-a retras la câteva zile. Se lucra 10 ore zilnic (7–12; 14–19).

Ni s-a explicat, rând pe rând, cum se judecă o situație în teren, raportul dintre plan și secțiune, semnificația fiecărui element întâlnit în săpătură, în depunerea arheologică. Am aflat cum te orientezi în teren și cum se începe o săpătură – printr-un sondaj sau mai multe odată – pentru a cunoaște natura locului și succesiunea depunerilor arheologice. Astfel, am început să cunosc ce înseamnă arheologia și documentul arheologic ca izvor autentic.

Ne înscriesem la doctorat și urma să frecventăm Facultatea și Seminarul, participând și la săpături. În același timp lucram și la Muzeul Național de Antichități, Institutul de Arheologie de astăzi: spălam materialul, marcam și puneam în ordine arhiva cercetărilor de la Monteoru (împreună cu A. D. Alexandrescu).

În 1947 am lucrat toată vara, până în octombrie, la Glina (cu A. D. Alexandrescu, E. Comșa și Irina Cassan Franga). Am luat cunoștință cu neoliticul din Câmpia

munteană și cu epoca timpurie a bronzului – cultura Glina III. În această așezare s-a făcut, în 1927, prima stratigrafie a depunerilor neolitice și a bronzului, în fapt a fost prima săpătură stratigrafică din România.

În 1948, s-a organizat primul șantier școală la Zimnicea – așezarea și necropolă tumulară getică, una din vechile săpături începute de Andrieșescu. Au participat toți membrii M.N.A și din centrele importante din țară. În afara grupului de conducere – I. Nestor, M. Petrescu-Dîmbovița, Corneliu Mateescu și a membrilor aflați permanent la lucru, cu obligații bine stabilite pe sectoarele șantierului: Vlad Zirra, Eugen Comșa, A. D. Alexandrescu, Irina Casan Franga, Eugenia Zaharia, au mai participat și alți membri M.N.A, precum profesorii Radu Vulpe și Emil Condurachi, precum și mulți alții pe o durată de timp variată. A fost adus și prof. Raul Călinescu cu echipa lui, care au pus în plan tot terenul, cu movilele vizibile, care urma să fie cercetat arheologic. După aceea s-au plasat primele 5 secțiuni de sondaj. Fiecare dintre noi urma să supravegheze într-un loc, având toată răspunderea: materialul, notele, planurile. Deși supravegherea era permanentă, la sfârșit fiecare săpătură era judecată, analizată, în plen, de întregul colectiv. Era pentru prima dată la noi când se lucra cu un număr foarte mare de arheologi, unii începători, alții mai experimentați, pentru a cuprinde în cercetare un spațiu atât de întins. Tot atunci s-au înzestrat șantierele, respectiv arheologii, cu instrumentele necesare săpăturii și unor înregistrări corecte: șpacu, pensulă, măturică, metru, busolă, rulete, fir cu plumb, hârtie milimetrică, planșete. De achiziționarea acestor instrumente s-a ocupat mai mult Corneliu Mateescu. Din tot ce a comandat (planșetele) și a cumpărat, unele ustensile mai sunt și azi bune de folosit.

Colegii care nu folosiseră încă la săpături cele menționate mai sus, îl porecliseră pe profesorul Nestor, mmm = milimetrică, metru, măturică. Dar pe urmă le-au trebuit la toți.

La fel a procedat pe Câmpul Șanțurilor la Suceava și la Cetatea Șcheia. În secțiunile făcute „citeai ca într-o carte” situația din teren. În acest fel înțelegeai, știai și ce trebuie făcut.

Cătălin I. Nicolae: Cum credeți că a influențat regimul comunist arheologia?

Eugenia Zaharia: Odată cu „Reforma” din 1948 au fost înlăturați mulți specialiști din învățământ și din corpul de cercetare; în același timp și multe, foarte importante, dintre rezultatele obținute de istoriografia și arheologia românească au fost înlăturate. Se încerca, forțat, să se justifice istoric și arheologic (și chiar cu câștig sporit) situația geo-politică de după război.

De exemplu, slavii trebuiau găsiți și arheologic. Istoric, unii considerau că slavii au fost și au rămas în spațiul carpato-dunărean. Această acțiune a influențat în special arheologia mileniului I, în care subiectul principal este continuitatea daco-romană la nordul Dunării. Pentru aceasta, istoria cuceririi Daciei de către romani a fost sucită, inversată, în sensul interpretării ca o invazie, ca un soi de colonialism; la fel și pentru perioada bizantină a Imperiului Roman de Răsărit. Așa

că, în acest scop s-au alocat fonduri serioase pentru cercetare. Și s-au găsit daco-romani, romanici și români. Printre ei și slavi. Nu seamănă însă unii cu ceilalți. În acest fel, doar, a fost o contribuție pozitivă a amestecului politicului în arheologie. Se mergea însă pe ideea unei românizări târzii (sec. XI–XII) a regiunilor noastre răsăritene și sudice.

Au fost însă și greutăți mari de învins. Pentru noi n-a fost deloc ușor; dar rezultatele obținute au fost aproape neașteptate și trebuiau apărate, argumentate cu orice sacrificiu. Pentru ținuta corect științifică, mulți oameni au fost îndepărtați din cercetare și din învățământ. Epurările se făceau des, aproape anual, pentru a limpezi drumul acelor care ne găsiseră spațiul de formare al românilor la sudul Dunării sau numai în spațiul intracarpatic. În 1961 (când am scris monografia *Dridu*), trei dintre noi am fost eliminați – Eugenia Zaharia, Corneliu Mateescu și Gh. Bichir.

Mulți ani după război, șantierele arheologice au fost vizitate și controlate de către profesorul Traian Săvulescu, președintele Academiei, de Mihail Roller, activist de vârf al P.C.R., însoțiți de Ion Nestor (ca specialist) și încă de un număr important din rândul cadrelor noi din învățământ. Rolul profesorului Nestor era acela de a controla săpătura din punct de vedere al metodei și de a da cele mai bune îndrumări. Dacă cereai, justificat, ți se mărea și fondul de săpături. Aceste vizite au avut și rolul de a valorifica imediat, pe țară, unele descoperiri și rezultate obținute.

Cei care au studiat în URSS veneau cu „aspirantura” și au fost încadrați direct ca cercetători principali. Noi, ceilalți, am mai așteptat mulți ani până ni s’a permis (fără „aspirantură”) să obținem acest grad; și-l obțineam în alte condiții. Eu, de exemplu, am dat examen cu trei profesori, alții fără examen.

Ultimul care și-a dat doctoratul după vechea lege a fost M. Petrescu-Dîmbovița, în primăvara anului 1947. După aceea, odată cu reforma învățământului (1948), pentru multă vreme nu și-a mai putut da nimeni doctoratul. Legea nouă s-a aplicat anticonstituțional, retroactiv, deși generația noastră își făcuse stagiul complet: lucrări, examene, participare la săpături, taxele plătite. Abia prin 1964 ni s-a permis și nouă, românilor, să ne dăm doctoratul în țară. Erau de învățat 5000 (cinci mii) de pagini de marxism-leninism, la care se adăuga limba rusă la examenul de admitere. Ambele erau eliminatorii. A mai trecut un an și ceva, până când s-a dat derogare pentru cercetătorii principali. Aceștia puteau acum trece direct la susținerea tezei, fără examen de admitere. Așa, începând din 1967, și-au putut da doctoratul și cei din generațiile de după 1948.

Cătălin I. Nicolae: Cum apreciați starea actuală a arheologiei românești raportat la perioada comunistă?

Eugenia Zaharia: Înainte de 1989 se lucra în Institut până seara târziu. Se purtau zilnic discuții lungi asupra descoperirilor făcute. Asemenea discuții erau foarte importante pentru că puteai confrunta toate părerile, toate interpretările, ca să te poți opri la un adevăr solid argumentat. Atât timp ne consumau aceste discuții, încât atunci când trebuia să predăm lucrarea de plan, veneam pe la 6 dimineața în

Institut ca să lucrăm în liniște. Ne consultam între noi asupra tuturor descoperirilor. Aceste practici au dispărut. Rar te mai întreabă câte ceva, care dorește să afle și altă opinie. Fiecare, probabil, consideră că este perfect de bine pregătit, oricum suficient pentru a nu mai întreba pe nimeni nimic. Numărul comunicărilor a scăzut; au scăzut și fondurile de cercetare și cele pentru restaurări.

Generația elevilor lui Vasile Pârvan s-a stins. Toți au avut autoritate, erau respectați și ascultați de noi, cei mai tineri. Erau „însăunați” de Vasile Pârvan și confirmați de rezultatele muncii lor. Nu o dată mi-a fost dat să aud „sunt adus de Vasile Pârvan”; „am lucrat cu Vasile Pârvan”. Generația trecută s-a bucurat și s-a „întemeiat” pe autoritatea științifică și morală a lui Vasile Pârvan.

Se simte clar tendința de distanțare de linia Odobescu-Tocilescu-Pârvan-Nestor. Nu se mai face practică, învățătura de teren pe lângă unul mai experimentat a devenit un lucru rar. Profesorul Nestor ne-a luat la săpături în primii trei ani (1945–1947) pe cheltuiala noastră. În 1948–1949 ni s-a plătit întreținerea. Ne-a numit la M.N.A abia în 1950, după ce s-a convins că suntem capabili să lucrăm în domeniul arheologiei. Momentul pe care-l trăim acum în desfășurarea activității Institutului cuprinde destulă confuzie. Dar personalul în activitate este majoritar tânăr. Sunt destui care, în urma unor stagii și călătorii de studii în alte centre de cercetare, vor urma cu siguranță, drumul cel mai bun în arheologia românească.

Cătălin I. Nicolae: Care credeți că este cea mai bună operă de arheologie publicată în România?

Eugenia Zaharia: La data când s-a publicat, în 1932, *Standul (Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien n.n.)* a fost considerat de G. Childe ca „scris cu mână de maestru”; iar Universitatea din Marburg unde Nestor a susținut această lucrare și conducătorul său de doctorat, profesorul Gero von Merhart, au scris că pentru această lucrare au primit numai laude.

Mai târziu, în *Istoria Poporului Român* (apărută sub conducerea lui Andrei Oțetea), întâlnim câteva capitole scrise tot de Ion Nestor. Ca să scrii în acest fel, trebuie să ai cu adevărat o trăire, o emoție puternică pentru acest subiect. În toată literatura arheologică românească nu cunosc un text mai cizelat, o sinteză mai clară asupra preistoriei țării noastre și a perioadei de formare a poporului nostru. Reproduc aprecierea lui D. M. Pippidi: „în sfârșit, am înțeles ce s-a petrecut în preistoria țării noastre!”.

Cătălin I. Nicolae: Cine credeți că merită titlul de cel mai bun arheolog român și de ce?

Eugenia Zaharia: Am lucrat, timp de 30 de ani, cu profesorul Ion Nestor, pe șantieri din perioade diferite, în așezări și necropole. Am văzut cum se orienta în teren, cum continua lucrul după primele sondagii și cum judeca fiecare situație întâlnită. Au învățat de la el arheologi din întreaga țară. Prezența la înmormântarea lui a arheologilor veniți din toată țara, și unguri, și sași, ar fi o suficientă dovadă a respectului și prețuirii de care s-a bucurat, atât din partea celor vârstnici, cât și din

partea celor tineri. Chiar cei cu care nu „s-a înțeles” au recunoscut că este cel mai bun, cel mai bine pregătit și înzestrat cu o intuiție ieșită din comun.

■ Interviu realizat de Cătălin I. Nicolae

DISCURS FUNERAR PREZENTAT ÎN NUMELE
INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN” LA CEREMONIA
DE ÎNMORMÂNTARE A EUGENIEI ZAHARIA

Îndoliată familie, întristată adunare,

În acest început furtunos de vară, doamna Eugenia Zaharia ne-a părăsit pe neașteptate, cu discreția care a caracterizat-o o viață întreagă. Pe neașteptate, găsindu-ne nepregătiți, pentru că, cu puțin înainte de a deveni nonagenară, după o activitate neîntreruptă de șase decenii, doamna Zaharia era mereu o prezență vie în Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” și în lumea arheologică românească. În ultimile săptămâni și luni a fost mereu printre noi, a participat cu interes la reuniunile științifice ale Institutului. Se pregătea pentru o nouă campanie de săpături la Sărata Monteoru – a câta oare? –, în acel loc simbolic al arheologiei românești și europene, pe urmele lui Hubert Schmidt, Ioan Andrieșescu și Ion Nestor. În aceste vremuri de criză, Muzeul Județean din Buzău, reprezentat azi aici, reușise să-i asigure finanțarea unei, iată, ultime campanii de săpături, iar doamna Zaharia era pregătită să urce din nou pe „Cetățuia” mult iubită pentru a-i smulge ultimele taine.

Dumnezeu a voit altfel. A chemat-o la El cu blândete, cu dragoste, ferind-o de marile suferințe ale bătrâneții însingurate și ale bolilor chinuitoare, răsplătindu-i credința, cinstea, devotamentul. Calități singulare pe care toți cei ce am cunoscut-o suficient de bine le-am regăsit mereu, de-a lungul anilor, în această persoană cu aparență fragilă, mereu sobru înveșmântată, aproape călugărește, cu o privire directă, senină albastră, care trăda puritate sufletească, dar și fermitate, consecvență. Datorită acestor calități și, desigur, datorită vârstei purtate cu demnitate și discreție, doamna Zaharia devenise în acești ultimi 10–15 ani, în care a fost și decanul nostru de vârstă, un simbol al continuității și al demnității pe care profesiunea și instituția noastră trebuie să le apere și să le ducă mai departe. Exprim aici, în acest fel, omagiul pe care conducerea Institutului de Arheologie (personal acad. Alexandru Vulpe, aflat azi în străinătate), colegii și colaboratorii din Institut, întreaga breaslă arheologică românească, numeroșii colegi străini care s-au bucurat de îndrumările și ospitalitatea ei, îl aduc astăzi, la despărțire Eugeniei Zaharia. Și alături de toți aceștia, omagiul celui care vă vorbește, care a avut privilegiul de se bucura de încrederea ei vreme de cincizeci de ani, din anii studenției și până în ultimele clipe. Plănuiam de curând să mergem împreună la

mormântul lui Vasile Pârvan, la Bellu, mormânt îngrijit ani de-a rândul din mijloacele ei modeste de Eugenia Zaharia, pentru a prelua cumva în numele „Asociației Vasile Pârvan” grija aceluia loc. Timpul nu ne-a mai așteptat.

Născută la 29 ianuarie 1921 în familia unui artist instrumentist, Eugenia Zaharia a frecventat între 1932 și 1940 Liceul Zoe Romniceanu, apoi, între 1940 și 1944 cursurile Facultății de litere și filosofie din București, încheiate în 1945 cu licența în istorie. Din 1947 a lucrat ca preparator la Muzeul Național de Artă, iar din 1951 ca asistent la Muzeul Național de Antichități, Institutul de Arheologie de astăzi. De atunci, pînă mai ieri Casa Macca a fost cel de-al doilea ei cămin, loc de muncă neostenită, aș spune eroică, dedicată științei arheologice. Acolo, într-o mare hală a clădirii anexe a MNA, o regăseai oricând, printre miile de obiecte descoperite la Monteoru, la Dridu, la Glăvănești, la Bratei ș.a.m.d., păstrate într-o ordine perfectă, alături de documentele de șantier, fișe, manuscrise. Multe dintre aceste descoperiri, făcute sub conducerea profesorului Ion Nestor, pe șantiere organizate și dirijate practic în teren cu un perfect simț al ordinii, disciplinei și corectitudinii de Eugenia Zaharia au fost valorificate de ea însăși: monografia Dridu, publicarea monografică a cimitirului nr. 2 de la Bratei, numeroase studii și rapoarte privind aceste șantiere și, mai ales, Sărata Monteoru. Trecând prin aceleași mâini harnice, din aceeași mină de aur a arheologiei noastre au intrat în circuitul științei descoperirile publicate de Ligia Bîrzu, Alexandrina Alexandrescu, mai nou Adrian Ioniță.

Nu este acum aici locul a analiza și evalua impactul durabil al operei lăsate în urmă de Eugenia Zaharia; evocarea celor trei șantiere arheologice este în sine suficientă pentru a măsura în mare rezultatele muncii ei de o viață. Ele o așază, fără umbră de îndoială, în rândul marilor doamne ale arheologiei românești, alături de Ecaterina Dunăreanu Vulpe și Hortensia Dumitrescu, de Alexandrina Alexandrescu, Suzana Dumitriu sau Maria Coja. Cele dintâi, din generația elevilor lui Pârvan, au produs lucrări reprezentative pentru școala parvaniană, și-au secondat cu discreție în meserie soții: Radu Vulpe și Vladimir Dumitrescu, și-au împlinit și idealul unei vieți de familie, cu corolarul ei: copiii.

Cele din urmă, între ele și Eugenia Zaharia, s-au dedicat în exclusivitate meseriei și instituției, au rămas cumva singure, sacrificând familia imediată pe altarul arheologiei. Această decizie le-a adus avantajul unei mari disponibilități profesionale, dar și dezavantajele unei expuneri dure într-o lume condusă azi încă de principiile patriarhatului și inegalității dintre sexe. Eugenia Zaharia pare să fi făcut față cu succes acestui handicap, pare să ne ofere o istorie de succes, pe care ea a trăit-o cu satisfacția idealului împlinit. Din păcate, plecarea ei precipitată ne lasă fără posibilitatea de a o întreba și de a căpăta un răspuns definitiv.

Nu este însă greu de închipuit că, în cele șase decenii de viață profesională și socială, ea a avut destule de suportat sau de înfruntat. Colaborarea ei cu magistrul unei întregi generații postbelice, Ion Nestor, devotamentul cu care l-a secondat pe șantier, în laborator, la reuniunile profesionale, a fost uneori sursa unor

dezagremente și presiuni din diferite direcții. Relevant în acest sens este raportul informatorului „Victor”, persoană de mare importanță în Institut, la 24 mai 1963, către Securitate; cu referire la Ion Nestor, agentul Victor aprecia că „un rol negativ foarte accentuat îl joacă colaboratoarea sa cea mai apropiată Zaharia Eugenia, a cărei ideologie mistică și atitudine politică net reacționară este binecunoscută”. Acuzații care pe atunci puteau să distrugă o persoană și o carieră științifică. Nu s-a întâmplat așa, dar documentul ne spune multe despre o epocă, despre o viață.

Doamna Zaharia a avut satisfacția să supraviețuiască acelui sistem, fără a renunța la credința și la convingerile ei morale. Ea a devenit astfel, cumva, un simbol al rezistenței prin credință și convingeri morale, pe care s-a clădit o acțiune și o operă științifică durabilă. Pentru aceasta ea merită omagiul și recunoștința noastră și, în spiritul creștinătății, în care a crezut cu fervoare, în sufletul nostru, Veșnica ei pomenire.

Dumnezeu să o ierte și să o odihnească alături de cei ce i-au fost Lui plăcuți!

Mircea Babeș

VASILE LICA
(25 ianuarie 1953 – 8 noiembrie 2010)

În ziua de prăznuire a Sfinților Arhangheli Mihail și Gavriil a trecut la cele veșnice una din personalitățile de prim rang ale învățământului superior gălățean, prof. univ. dr. Vasile Lica.

Născut la 25 ianuarie 1953, în comuna Beceni din județul Buzău, Vasile Lica a manifestat de timpuriu înclinație pentru cuvântul scris și pentru actul de cultură în general. Absolvent strălucit al Facultății de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, el a întreținut încă din timpul studiilor o relație aparte cu marele epigrafist și istoric al antichității care a fost profesorul său Nicolae Gostar. A fost o relație de tip maestru-discipol, dar și de prietenie, construită pe afinități electiv profunde, pe amândoi unindu-i dragostea pentru istoria antică și, în particular, pentru destinul strămoșilor geto-daci. De altfel, prima lucrare majoră a tânărului Vasile Lica, dedicată evoluției societății geto-dacice, a fost realizată împreună cu magistrul său (N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Editura Junimea, Iași, 1984).

După dispariția lui Nicolae Gostar în 1978, interesul său pentru izvoarele scrise ale istoriei spațiului românesc în antichitate l-a adus în apropierea profesorului, pe atunci bucureștean, Vladimir Iliescu. Stăpânind perfect limbile antichității clasice și tradiția literară greco-latină, Vladimir Iliescu s-a dovedit, la fel ca Nicolae Gostar, un adevărat magistru pentru tânărul istoric Vasile Lica. Domnia sa l-a stimulat în studiul izvoarelor antice și, încă din anii '80, i-a deschis o fereastră către cercetarea istoriei vechi din mediul academic german. Colaborarea lor a continuat, nezdruncinată, vreme de trei decenii și s-a dovedit foarte productivă, oferind istoriografiei moderne numeroase reconstrucții pertinente asupra raporturilor geto-dacilor cu Roma.

Anii 1977–1990 i-a petrecut în mediul preuniversitar, timp în care a slujit mai multe instituții de învățământ din municipiul Brăila. După 1989, Vasile Lica a valorificat deschiderea științifică apărută și s-a înscris la doctorat, în cadrul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, sub coordonarea domnului Alexandru Suceveanu. La doar doi ani de la începerea acestei colaborări, în iunie 1992, Vasile Lica și-a susținut teza de doctorat cu titlul *Relațiile politico-juridice ale Romei cu geto-dacii până la anul 106 p. Chr.* Pentru antichitatea românească, abordarea oferită de Vasile Lica a reprezentat un câștig consistent, așezând istoria

geto-dacilor în contextul politicii Romei în Balcani și raportând-o la normele dreptului roman interstatal.

Începând cu anul 1991, Vasile Lica fost printre primii români care, bucurându-se de libertatea oferită de căderea regimului totalitar, au beneficiat de o bursă a Fundației Alexander von Humboldt, din Bonn – Bad Godesberg. În mai multe etape: 1991–1992, 1994, 1995, 1996, 2001, 2005, 2006, 2009–2010, timpul petrecut în universități de prestigiu din Germania, la Bonn, Aachen, Köln sau Düsseldorf, în compania unor istorici de prim rang pentru antichitatea clasică, l-au consacrat ca istoric. În 2000, ca o încununare a eforturilor sale în câmpul larg al cercetării internaționale, teza de doctorat a lui Vasile Lica a văzut lumina tiparului, sub titlul *The Coming of Rome in the Dacian World*, în celebra serie *Xenia*, dedicată antichității, a Universității din Konstanz.

Făcând un bilanț al activității de cercetare desfășurate de Vasile Lica, în România sau Germania, putem număra astăzi trei cărți, 36 de studii, opt recenzii, cinci lucrări editate și 29 de conferințe naționale și internaționale. Producțiile sale științifice ating probleme importante și dificile ale antichității, precum rolul geto-dacilor în istoria clasică, instituțiile Romei, instrumentele juridice ale politicii externe romane sau domnia lui Alexandru cel Mare. Nu în ultimul rând, merită amintite și investigațiile pe care profesorul Lica le-a desfășurat în ultimii ani asupra receptării lui Alexandru Macedon în culturile europene și, în special, în cea românească.

Mediul german a fost o a doua școală pentru Vasile Lica, din punct de vedere cultural, dar și ca mod de viață. Astfel, el a devenit unul din promotorii de frunte ai valorilor culturale germane în spațiul românesc. Activitatea sa ca membru al Clubului Humboldt din România s-a înscris consecvent în această direcție. Atașat sincer de realizările științifice germane, Vasile Lica a întreținut legături strânse cu unii dintre marii istorici germani, precum Gerhard Wirth, Armin Heinen, Klaus Heitmann sau Peter Schreiner.

După modelul universităților germane, în anul 1998, Vasile Lica a înființat un seminar de istorie antică și epigrafie în cadrul universității gălățene, de mare prestigiu național, căruia i-a dat numele „Nicolae Gostar”, ca semn al prețuirii veșnice pentru magistrul său. Istoricii din Germania, prieteni și colegi ai domnului Lica, au fost prezenți în ultimul deceniu la Galați, susținând cursuri sau conferințe. Cu ajutorul lor generos, Seminarul „Nicolae Gostar” a fost dotat cu una din cele mai bogate biblioteci de istorie antică din România.

Din anul 1991, Vasile Lica a fost invitat să participe la înființarea secției Istorie din cadrul Universității „Dunărea de Jos” din Galați. Se poate spune, fără a greși, că este unul din ctitorii învățământului istoric superior gălățean, având o contribuție decisivă la existența Facultății de Istorie, Filosofie și Teologie.

În cadrul universității, Vasile Lica a parcurs toate treptele carierei universitare, devenind, începând cu anul 2004, conducător de doctorate. Din anul I de facultate și până la susținerea doctoratului, profesorul Vasile Lica s-a dovedit, pentru foarte

mulți tineri studioși, îndrumătorul prin excelență și, în multe privințe, un adevărat părinte. Șase dintre doctoranzii domniei sale sunt, în acest moment, în pragul finalizării tezelor, după ani buni de cercetare sub coordonarea colegului nostru. Vasile Lica făcea parte din acea specie rară a profesorului de vocație, fiind legat trup și suflet, până în ultima clipă, de destinul facultății. Chiar și de pe patul de suferință, el a fost alături de colegii săi în tot ceea ce aceștia au întreprins.

Calitățile științifice și organizatorice l-au recomandat pe profesorul Vasile Lica pentru ocuparea unor funcții importante în cadrul universității gălățene. Pe rând, a fost șef al Catedrei de Istorie, prodecan al Facultății de Istorie, Filosofie și Teologie și unul din cei mai activi membri ai Senatului universității. Pe plan național, Vasile Lica a fost expert în diverse programe și membru în numeroase comisii științifice la cel mai înalt nivel, din cadrul sistemului de învățământ românesc (expert CNCIS, CEEX, RNE și ARACIS, membru în comisia de specialitate Istorie a CNATDCU, coordonator pentru cinci programe Erasmus-Socrates).

Vasile Lica a fost un profesor, un savant, un lider cunoscut și apreciat de foarte mulți oameni, care i-au resimțit dureros dispariția prematură. După domnia sa rămân numeroase cărți, articole și o impresionantă bibliotecă, dar mai ales amintirea puternică a unui om care a marcat adesea decisiv destinul celorlalți.

Dumnezeu să-l odihnească în pace!

Decebal Nedu*

Listă de lucrări

Cărți:

1. *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Editura Junimea, Iași, 1984, 200 p. (în colaborare cu N. Gostar).
2. *Scripta Dacica*, Editura Istros, Brăila, 1999, 193 p.
3. *The Coming of Rome in the Dacian World*, (Xenia-Reihe. Heft 44), UVK Universitätsverlag Konstanz, Konstanz, 2000, 299 p.

Studii:

1. *Observații asupra „nemuririi” getice*, Analele științifice ale Universității "Al. I. Cuza" din Iași. III. Istorie 22, 1976, p. 123–130.
2. *Autorii antici și moderni despre proprietatea funciară la geto-daci*, Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași. III. Istorie 25, 1979 p. 47–56.
3. *Kogaionon (Strabon 7.3.5)* 17, 1980, p. 623–627 (în colaborare cu N. Gostar).
4. *Reforma sacerdotal-religioasă a lui Deceneu*, Istros 1, 1980, p. 177–182.
5. *Preocupări istorice la „Analele Brăilei” (1929–1940)*, AIIA Iași 19, 1982, p. 479–484.
6. *W. Bessell despre religia getică*, SCIVA 32, 1983, 2, p. 136–141.
7. *Până când a trăit Deceneu?*, StCl 22, 1984, p. 56–67.
8. *Oroles = Rholes?*, Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași. III. Istorie 33, 1987, p. 1–8.

* Universitatea Dunării de Jos. Facultatea de Istorie, Galați, decebalnedu@aim.com

9. *Die dakischen Geiseln im Römischen Reich*, StCl 26, 1988, p. 35–44.
10. *Octavianus și Rholes, Getarum rex*, RevIst 42, 1989, 5, p. 499–504.
11. *Captivi romani în Dacia*, RevIst 42, 1989, 10, p. 983v989.
12. *Specificul național la G. Călinescu. Dimensiunea thraco-getică*, AIIA Iași 27, 1990, p. 137–146.
13. *Sardonius, qui et Diurpaneus*, SCIVA 42, 1991, 3-4, p. 199–204.
14. *Burebista*, Istros 6, 1992, p. 59–71.
15. *Philoromaos oder philokaisar?*, Bonner Jahrbücher 192, 1992, p. 225–231.
16. *Römische Kriegsgefangene und "Geiseln" in Dakien*, Bonner Jahrbücher 193, 1993, p. 161–164.
17. *Relațiile Imperiului cu dacii în timpul Flavienilor*, EphNap 6, 1996, p. 113–121.
18. *Die siebente Akklamation Oktavians*, Tyche 12, 1997, p. 159–169.
19. *Das Foedus zwischen Rom und Kallatis*, StCl 28-30 (1992-1994) 27–38.
20. *Începuturile relațiilor Romei cu geții și dacii – Pompeius și Oroles*, EphNap 7, 1997, p. 11–29.
21. *Relațiile dintre Octavianus și M. Licinius Crassus (30-27 a. Chr.)*, SCIVA 48, 1997, 4, p. 341–352.
22. *Pompeius and Oroles, Dacorum rex*, Tyche 12, 1998, p. 25–46.
23. *The Romans on the Lower Danube. A Juridical Approach*, în *Proceedings of the XVIIIth International Congress of the Roman Studies* (ed. N. Gudea), Zalău, 1998, p. 907–913.
24. *Bătălia din Pădurea Teutoburgică – o consecință ignorată*, EphNap 8, 1998 p. 53–60.
25. *Frontierele regatului dac după a. 102 p. Chr.*, Pontica 1998, p. 99–109.
26. *Clades Variana and Postliminium*, Historia 50, 2001, p. 496–501.
27. *Alexanderrezeption in der rumänischen Kultur*, Analele Universității „Dunărea de Jos” Galați. Seria Istorie 1, 2002, p. 119–141.
28. *Alexander in Rumänien*, în *Diorthoseis. Beiträge zur Geschichte des Hellenismus und zum Nachleben Alexanders des Großen* (ed. R. Kinsky), K. G. Saur-Verlag, München-Leipzig, 2004, p. 51–73.
29. *Fatum Dapyx's Brother, Getarum rex*, în *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis* (eds. L. Ruscu, C. Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac), Ed. NereaMia Napocae, Cluj-Napoca, 2004, p. 887–894.
30. *"Dacă eu aș fi Alexandru..." (Arrianus, 2.25.2)*, în *Omagiu istoricului Constantin Buse* (coord. H. Dumitrescu), Ed. Pallas, Focșani, 2004, p. 14–53.
31. *De la thracologie la thracomanie. Glose marginale*, în *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, (eds. C. Gaiu, C. Găzdac), Ed. Accent, Cluj-Napoca, 2006, p. 1011–1028.
32. *Die römische Donaugrenze von Pompeius bis Oktavian*, în *Historiae Diversitas. Festschrift für Vl. Iliescu zum 80. Geburtstag* (Hrsg. von Vasile Lica unter Mitarbeit von Decebal Nedu), Academica Verlag, Galatzi, 2006, p. 75–97.
33. *Alexander the Great in Mihail Sebastian's „Ultima oră”*, în *Philia. Festschrift für G. Wirth zum 80. Geburtstag* (Hrsg. von Vasile Lica unter Mitarbeit von Decebal Nedu), Academica Verlag, Galatzi, 2006, p. 237–289.
34. *M. Licinius Crassus (cos. 30 v. Chr.) und die Donaugrenze*, Pontica 40, 2007, p. 227–244.
35. *Alexander the Great – A Literary Interpretation*, Analele Universității „Dunărea de Jos” Galați. Seria Istorie 6, 2007, p. 203–253.
36. *Vasile Pârvan și thracomania*, în *Vasile Pârvan-istoriosof* (coord. V. Burlacu, A. Michiduță), Tecuci, 2009, p. 115–141.

Recenzii:

1. I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*², București, 1977, AIIA Iași 15, 1978, p. 540–547.
2. Ligia Bârză, *Continuitatea vieții materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, București, AIIA Iași 17 (1980), p. 713–716.
3. P. Alexandrescu, *Natura lui Zalmoxis, potrivit relatării lui Herodot*, SCIVA 33, 1980, 3, p. 343–353, AIIA Iași 19 (1982), p. 692–695.
4. D. Tudor (ed.), *Enciclopedia civilizației romane*, București, 1982, AIIA Iași 20 (1983) 821–825.

5. Al. Zub, *Pe urmele lui Vasile Pârvan*, București, 1983, RevIst 37.12 (1984) 1239-1241.
6. St. Rebenich, *Theodor Mommsen. Eine Biographie*, München, 2002, Analele Universității „Dunărea de Jos”, Galați, Seria Istorie 2 (2003), p. 205–221.
7. G. Aly, *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, 3. Auflage, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 2005, Analele Universității „Dunărea de Jos”, Galați, Seria Istorie 4 (2005), p. 354–369.
8. M. Rathmann, *Perdikkas zwischen 323 und 320. Nachlassverwalter des Alexanderreiches oder Autokrat?*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2005, Analele Universității „Dunărea de Jos”, Galați, Seria Istorie 5 (2006), p. 215–230.

Ediții:

1. N. Gostar, *The Ancient Character of the Roman Element in the East of Carpathians*, AIIAlași 17 (1980), p. 1–9.
2. N. Gostar, *Dinaștii daci de la Burebista la Decebal*, SCIVA 35, 1984, 1, p. 45–53.
3. *Historiae Diversitas. Festschrift für Vl. Iliescu zum 80. Geburtstag*, Hrsg. von Vasile Lica unter Mitarbeit von Decebal Nedu, Academica Verlag, Galatzi, 2006, 300 p. (Band I – *Historia Antiqua Galatiensis*, Hrsg. Vasile Lica).
4. *Philia. Festschrift für G. Wirth zum 80. Geburtstag*, Hrsg. von Vasile Lica unter Mitarbeit von Decebal Nedu, Academica Verlag, Galatzi, 2006, 290 p. (Band II – *Historia Antiqua Galatiensis*, Hrsg. Vasile Lica).
5. N. Gostar, *Soarta orașelor din Dacia după a. 271 d. Hr.*, Analele Universității „Dunărea de Jos”, Galați, Seria Istorie 5, 2006.

ABREVIERI

AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București.
Acta Musei Tutovens	Acta Musei Tutovens, Bârlad.
AIILAși	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Iași.
Am.J.Dis.Child.	American Journal of Diseases of Children, Chicago
Am.J.Phys. Anthropol.	American Journal of Physical Anthropology, New York
AMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău.
Apulum	Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
ActaArchCarpathica	Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia
ArchRozhledy	Archaeologicke Rozhledy, Praga
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași.
ArcheologijaSofia	Archeologija. Organ na Archeologičeskija Institut i Muzej, Sofia.
BAI	Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique, Paris.
BMMN	Buletinul Muzeului Militar Național, București.
BMA	Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra Neamț
BMJT	Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Alexandria
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București.
BerRGK	Berichte der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Arhaologischen Instituts, Frankfurt am Main, Berlin.
BiblThrac	Bibliotheca Thracologica, București.
BMA	Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț.
BPS	Baltic-Pontic Studies, Poznań.
BSGR	Buletinul Societății Geografice Române, București.
Bukowiner Heimatblätter	Bukowiner Heimatblätter, Rădăuți.
CAB	Cercetări arheologice, în București, București.
CAMNI	Cercetări arheologice, Muzeul Național de Istorie a României
CC	Codrul Cosminului, serie nouă, Suceava.
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București.
CCJD	Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
CercIst	Cercetări Istorice, Iași.
CNA	Cronica Numismatică și Arheologică, București.
Crai Nou	Crai Nou, Suceava.
Dacia N.S.	Dacia, Nouvelle Série, Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Dumbarton Oaks.
EAIVR	Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României
EphNap	Ephemeris Napocensis, Cluj
GodišnikSofia	Godišnik Sofijskija Univ. „Sv. Kliment Ohridski”. Istoriceskij Fakultet, Sofija.
GodišnikŠumen	Godišnik na Muzejte ot Severna Bălgaria, Šumen.
IzvestijaVarna	Izvestija na Narodnija Muzej Varna, Varna.
JArS	Journal of Archaeological Sciences, London – New York.
JBLM	Jahrbuch des Bukowiner Landes Museums, Czernowitz.
KTEMA	Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques, Strasbourg

SCIVA, tomul 62, nr. 1–2, București, 2011, p. 189–190

Mitteilungen / Mittheilungen	Mitteilungen der K. K. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale, Wien.
Natura	Natura, București.
PAS	Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Berlin.
PBF	Prähistorische Bronzefunde, München.
Peuce	Peuce, Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea.
PMMB	Publicațiile Muzeului Municipiului București
PMMB	Publicațiile Muzeului Municipiului București
Pontica	Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța.
PrzArch	Przegląd Archeologiczny, Wrocław.
RevIst	Revista Istorică, București
RESEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, București.
Revista Politică	Revista Politică, Suceava.
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, București.
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Iași.
SCIVA	Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, București.
SCM	Studii și cercetări maramureșene, Baia Mare.
Studii și materiale / Suceava	Suceava. Anuarul Muzeului Bucovinei, Suceava.
StComSf.Gheorghe	Studii și Comunicări, Sf. Gheorghe.
TD	Thraco-Dacica, București.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
– SÉRIE BEAUX-ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication „STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE” paraît 4 fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5-42, București, România, 050 711, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44; E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax: 4021-318 70 02, 4021-318 70 03 Tel. 4021-318 70 00, 4021-318 70 01, București, România; ORION PRESS IMPEX, 2000 S.R.L., P. O. Box 77-19, sector 3, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, Tel./Fax 4021-210 6787; Tel.: 0311 044 668; E-mail: office@orionpress.ro.

Adresse du Comité de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, RO-010 667, Bucarest, Roumanie, Tel. 4021-212 88 69, Fax: 4021-212 88 62 4021-212 88 62 E-mail: m.m.adamesteanu@gmail.com et redactie_iab@yahoo.com

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ȘI DE ISTORIE VECHÉ PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

- D.M. PIPPIDI, *Inscripțiile din Scythia Minor I*, 1984, 544 p.
- MIHAI SÂMPETRU, *Tropaeum Traiani. Monumentele romane*, 1984, 198 p.
- I.T. DRAGOMIR, *Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni*, 1984, 194 p.
- DAN GH. TEODOR, *Civilizația romană la est de Carpați în secolele V–VII e.n. Așezarea de la Botoșana–Suceava*, 1984, 182 p.
- N. CONSTANTINESCU, *Curtea de Argeș (1200–1400). Asupra începuturilor Țării Românești*, 1984, 170 p.
- GH. BICHIR, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, 1984, 188 p.
- C. PREDA, *Geto-dacii din Bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata*, 1986, 200 p.
- EUGEN COMȘA, *Neoliticul pe teritoriul României. Considerații*, 1987, 198 p.
- IORGU STOIAN, *Inscripțiile din Scythia Minor II*, 1987, 436 p.
- MIHAIL ZAHARIADE, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, 1988, 200 p.
- MIRCEA D. MATEI, *Civilizația urbană românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, 1989, 222 p.
- D.M. PIPPIDI, *Studii de istorie și epigrafie*, 1990, 278 p.
- GH. SĂULESCU, *Descrierea istorico-geografică a cetății Caput Bovis (Capul Boului seau Ghertina)*, 1991, 128 p.
- ALEXANDRU PĂUNESCU, *Ripiceni–Izvor. Paleolitic și mezolitic*, 1993, 228 p.
- M. MACREA, N. GUDEA, I. MOȚU, *Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia*, 1993, 214 p.
- ALEXANDRU SUCEVEANU, *Alexandru cel Mare*, 1993, 340 p.
- EUGEN COMȘA, *Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României*, 1995, 224 p.
- MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA, MARILENA FLORESCU, ADRIAN C. FLORESCU, *Trușești. Monografie arheologică*, 1999, 842 p.
- MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA, *Realizări și perspective în cercetarea culturii Cucuteni (Discurs de recepție)*, 2001, 40 p.
- EUGEN COMȘA, GHEORGHE CANTACUZINO, *Necropola neolitică de la Cernica*, 2001, 254 p.
- PETRE ALEXANDRESCU, *Histria VII. La zone sacrée*, 2005, 551 p., 124 pl., 75 fig., 15 pliante.
- ADRIAN IONIȚĂ, *Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII*, 2005, 228 p.
- CONSTANTIN C. PETOLESCU, *Inscripții latine din Dacia (ILD)*, 2005, 332 p.

ISSN 1220-4781